

Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет

Філологічні студії

Науковий вісник
Криворізького державного
педагогічного університету

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ж. В. Колоїз

Випуск 5

Засновано 2008 року

Кривий Ріг
КДПУ
2010

УДК 811.161.2(082)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 14479-3450Р від 19.09.2008 р.

Затверджено як фахове видання для філологічних наук: мовознавство
постановою Президії ВАК України від 1.07.2010 р. № 1-05/5
(Бюлетень ВАК України. – № 7. – 2010. – С. 13).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Колоїз Ж. В.**, доктор філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет (*відповідальний редактор*)
Бакум З. П., доктор педагогічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет
Білоусенко П. І., доктор філологічних наук, професор, Запорізький національний університет
Віняр Г. М., кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет (*технічний секретар*)
Калашник В. С., доктор філологічних наук, професор, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
Караман С. О., доктор педагогічних наук, професор, Гуманітарний інститут Київського міського педагогічного університету імені Б. Д. Грінченка
Козлов А. В., доктор філологічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет
Кондрашова Л. В., доктор педагогічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет
Малюга Н. М., кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет (*відповідальний секретар*)
Олексенко В. П., доктор філологічних наук, професор, Херсонський державний університет
Поповський А. М., доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Гуйванюк Н. В.**, доктор філологічних наук, професор, Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича
Пристайко Т. С., доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Рекомендовано до друку вченою радою Криворізького державного педагогічного університету (протокол № 4 від 09.11.2010 р.).

Адреса редакції:
пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, 50086
+38(0564) 71-42-47
Kafedra_movy_KDPU@ukr.net

© КДПУ, 2010

ЗМІСТ

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

О. Л. Білка

Бінарні вторинні словосполучення в українській біологічній лексиці 6

Л. А. Білоконенко

Мовні маркери як характеристика конфліктності й анконфліктності
особи 12

Г. Г. Величко

Фонаційні фразеологізми як характеристика манери висловлюватися
(особливості фонації, голосу, інтонації) 19

В. А. Городецька

Мовна картина світу у фольклорній традиції 25

Г. В. Зимовець

Проблема мотивованості власних назв 38

А. Є. Іншаков

Кольоратив *білий* у староукраїнській мові (XI–XIV ст.) 46

І. Є. Іншакова

Актуальні проблеми формування одоративної лексики в українській
мові 53

І. А. Салата

Особливості семантичного й прагматичного аспектів зооморфних
фразеологізмів в англійській та українській мовах 57

І. О. Литовченко

Лексико-семантична група «фортифікаційні споруди» в сучасній
українській літературній мові 64

Н. В. Ляшук

Ідеальний образ українців у сприйнятті різних соціально-вікових груп
мовців 69

Н. М. Малюга

Про суспільну потребу й прагматичну мету двомовного українсько-
російського та російсько-українського пареміологічного словника 79

Т. М. Мішеніна

Структурно-семантичні особливості конструкцій зі значенням
наявності зовнішніх обставин, ситуацій і подій у житті людини в
українській мові 91

О. О. Самоєнко	
Словотвірна структура іменників pluralia tantum в українській мові XIV–XV ст.....	99
М. М. Торчинський	
Емоційно-експресивні ознаки власних назв.....	103
Л. В. Тягло	
Лексико-семантичні зв'язки в термінології ракетно-космічної галузі.....	110
Н. М. Шарманова	
Мовні кліше: з історії вивчення в лінгвістичній традиції.....	115
О. В. Шеремет	
Сполучуваність і синтаксичні функції дієслівних лексем (на матеріалі «історії української літератури» М. Грушевського).....	120
Т. Г. Юрченко	
Культурно-національні конотації українських фразеологізмів із антропонімійним компонентом	129

ЛІНГВІСТИКА І ПОЕТИКА ТЕКСТУ

Ю. О. Арешенков	
Виразальний потенціал концептуалізованих слів у поетичному мовленні Т. Шевченка.....	135
Г. С. Барна	
Проблеми маніпуляції і мовна об'єктивація апокаліптичних картин у політичній рекламі	141
І. С. Білоконенко	
Стилістичні фігури і тропи у циклі сонетів Е. Спенсера «Amoretti».....	148
С. А. Бузько	
Функціонально-стилістичне призначення оказіональних лексем у текстах української постмодерної прози	154
Г. П. Клімчук	
Полонізми в публіцистиці М. Грушевського	159
Т. В. Крашеніннікова	
Повтор як художній засіб в українській літературній казці XIX століття.....	172
Т. С. Майструк	
Безпідставність уживання англізмів різних семантичних груп у текстах публіцистичного стилю	180
Т. В. Мелкумова	
Функціональне призначення антипофори в інформаційному мовленні ...	187

І. В. Онищенко	
Особливості функціонування перифрази як засобу вираження оцінності в сучасних публіцистичних та інформаційних текстах	193
О. А. Остроушко	
Лексичні трансформації при перекладі англійських інформаційних текстів українською мовою	201
А. М. Поповський	
Південно-східні говіркові риси у збірці поезій Івана Манжури «Степові думи та співи»	208
І. О. Талаш	
Особливості опису темпоральної структури публіцистичних текстів	215
Г. Є. Хоменко	
Прагматика сучасного рекламного тексту	221

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВ

З. П. Бакум	
Українська мова як іноземна: лінгводидактичні проблеми	226
С. І. Єрмоленко	
Студіювання у вищих категоріях «підтекст» і «контекст» (на прикладі антології «Декамерон»)	232
Ж. В. Колоїз	
Роль «Історичної граматики української мови» в підготовці вчителя-словесника	239
Л. С. Цоуфал	
Психологічні передумови формування мовної особистості учнів основної школи	250
Л. В. Шавлак, Н. І. Буяновська	
Про деякі лінгвометодичні проблеми створення «Посібника з наукового мовлення для іноземних студентів-початківців»	257

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

УДК 811.161.2:687:001.4

О. Л. Білка

БІНАРНІ ВТОРИННІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ БІОЛОГІЧНІЙ ЛЕКСИЦІ

Білка О. Л. Бінарні вторинні словосполучення в українській біологічній лексиці.

У статті розглянуто основні структурно-синтаксичні характеристики біологічних бінарних словосполук. У терміносистемі біології виокремлено дві групи бінарних метафоричних та метонімічних найменувань: субстантивно-субстантивні та субстантивно-ад'єктивні.

Ключові слова: бінарне словосполучення, метафоризоване слово, метонімізоване слово, метафоризатор, метонімізатор.

Билка Е. Л. Бинарные вторичные словосочетания в украинской биологической лексике.

В статье рассмотрены основные структурно-синтаксические характеристики биологических бинарных словосочетаний. В терминсистеме биологии выделены две группы бинарных метафорических и метонимических наименований: субстантивно-субстантивные и субстантивно-адъективные.

Ключевые слова: бинарное словосочетание, метафоризированное слово, метонимизированное слово, метафоризатор, метонимизатор.

Bilka O. L. The binary second combinations of words are in the Ukrainian biological vocabulary.

In the article the basic are considered structurally syntactic descriptions of biological binary combinations of words. In terminosistemi biology of voikremleno two groups of the binary metaphorical and metonymy names: substantivno substantivni and substantivno-ad'ektivni.

Key words: binary combination of words, metaforizovane word, metonimizovane word, metaforizator, metonimizator.

Структурна характеристика метафори та метонімії ґрунтується на одно-, дво- і багатокомпонентних одиницях. В українській біологічній термінології переважають саме бінарні (двокомпонентні) словосполучення. Учені наголошують, що процеси вторинної номінації у двокомпонентних та багатокомпонентних словосполученнях потребують особливої уваги, бо мають специфічну природу взаємодії структурних компонентів. Так, О. П. Винник дотримується думки, що метафора та метонімія у складі словосполучення виражають валентні зв'язки [2, с. 152], тобто “здатність слова входити до комбінацій з іншими словами, його потенційну граматичну, семантичну, лексичну здатність пов'язуватися з різними

класами слів” [3, с. 24]. Цю закономірність спостерігаємо в метафоричному словосполученні *плач рослин*. Слово “*плач*”, зазнаючи семантичного впливу лексеми “*рослин*”, змінює своє пряме лексичне значення (“*наповнюватися сльозами*”) та набуває вторинного значення – “*виділення рослинного соку*”. Мовознавці зауважують, що валентність у вторинних словосполученнях досягається зміною лексичного значення одного з компонентів метафори чи метонімії, але значення це повинно змінитися так, аби слово зі зміненим значенням увійшло до складу звичних семантичних зв’язків іншого. Семантичну зміну, що відбувається при цьому, супроводжує накладання на основне значення вторинного лише в одному з компонентів [2, с. 153].

Процеси вторинної номінації в бінарних словосполучах детально характеризує Н. О. Басила. Зміст метафоризованого чи метонімізованого слова вона визначає як його властивість зазнавати логічних валентних зв’язків другого компонента і змінювати свою семантику, а слова-метафоризатора чи метонімізатора – як властивість компонента бінарми змушувати інший компонент вступати з ним у відношення логічної валентності [1, с. 43]. Серед бінарних словосполучень дослідниця виокремлює три типи. До першого типу належить іменник у називному відмінку (Ін) та іменник у родовому відмінку (Ір). Другий тип утворюють якісний чи відносний прикметник (Пя, Пв) та іменник у називному відмінку (Ін). Третій тип – це іменник (І) та неперехідне дієслово (Д) [1, с. 3–4].

Кожна бінарна сполука складається із двох нерівноправних компонентів: головного і залежного. Н. О. Басила та Н. В. Пілецька вважають, що у всіх типах двоскладних вторинних сполук існує чіткий розподіл функцій: один компонент є своєрідним мікроконтекстом для метафоризації чи метонімізації іншого. Конотативне навантаження у сполученнях такого типу можуть мати як головний, так і залежний компонент. Виокремлюють два типи залежності: семантичну та синтаксичну. На семантичному рівні розрізняють: 1) слово, яке метафоризується або метонімізується, перебуває у стосунку семантичної залежності до слова, що метафоризує чи метонімізує; 2) слово, яке метафоризує або метонімізує, перебуває у стані семантичної зверхності до слова, що метафоризується чи метонімізується. На синтаксичному рівні компоненти бінарм досліджуваного типу також пов’язані нерівноправними відношеннями: залежне слово (Д в ІД; Пя в ПяІн; Пв в ПвІн; Ір в ІнІр) знаходиться у відношенні синтаксичного підпорядкування до головного слова (Ін у всіх чотирьох типах); головне слово (Ін у всіх чотирьох типах бінарм) знаходиться у відношенні синтаксичного домінування над залежним словом (Д, Пя, Пв, Ір). Тому в бінармах наявні на семантичному рівні – семантично залежне (метафоризоване чи метонімізоване слово) та семантично домінуюче (слово-метафоризатор чи слово-метонімізатор); на

синтаксичному рівні – синтаксично залежне слово та синтаксично домінуюче слово [1, с. 21], [4, с. 19–23].

Термін-словосполучення, що має метафоричне чи метонімічне навантаження, виступає як одна номінативна одиниця, тобто при розпаді воно втрачає не тільки семантичну єдність компонентів, але й вторинне забарвлення. На початкових етапах виникнення аналітичної номінації конотативне навантаження можуть мати як опорний компонент, так і конкретизатор, проте з активним входженням у певну терміносистему вони втрачають емоційно-експресивне забарвлення й набирають ознак нейтральності.

У складі біологічної термінології виокремлюємо дві групи бінарних термінів-словосполучень: субстантивно-субстантивні та субстантивно-ад’єктивні. Першу групу утворюють субстантивно-субстантивні біологічні терміносполучення.

Модель 1: “Ін як слово-метафоризатор чи слово-метонімізатор (опорне найменування) + Ір як метафоризоване чи метонімізоване слово (конкретизатор)”. Напр.: *плач рослин, цвітіння води, альбінізм рослин, шийка коренеплоду, шийка архегонія, шийка стовпчика, зів оцвітини, формула квітки.*

Конкретизатори субстантивно-субстантивних термінологічних словосполучень найчастіше виражені формами загальних іменників, хоч активно використовують і власні назви (епоніми), які стоять у постпозиції щодо опорного найменування: *тюльпан Шренка, ряст Галлера, апарат Гольджі, ряст Маршалів, шафран Гейфелів, ряст Пачоського, рястка Гуссона, чемериця Лобелієва, пижмо Пачоського, ковила Сирейщикова, півники Фоміна, аконіт Бессера, астрагал Цінгера, білотка Федченка, кінь Пржевальського.* Епонімами виступають не тільки імена біологів та людей, причетних до біології, але й імена історичних осіб, письменників: *мухомор Цезаря, дуб Сквороди, ковила Лессінга, береза Коцюбинського, гвоздика Коцюбинського, дуб Петра.*

До складу другої групи входять субстантивно-ад’єктивні термінологічні словосполучення, характерною рисою яких є граматична та семантична єдність опорного компонента, вираженого у формі називного відмінка та узгодженого з ним залежного компонента – конкретизатора, вираженого прикметником або дієприкметником.

Модель 1: “Пв як метафоризоване чи метонімізоване слово (конкретизатор) + Ін як слово-метафоризатор чи слово-метонімізатор (опорне найменування)”, відносний прикметник виражає ознаку через відношення до місця. Конкретизатори в таких словосполученнях містять вказівку на територію, що становить єдність із погляду історії, природних умов, населення (*австралійський какаду, американський метелик, американська мухоловка, китайська троянда, грецький горіх, африканський папуга, кубинський папуга, болгарський перець, камерунська*

проліска, іспанський пролісок), північний полярний регіон Землі (*арктичний люпин, арктична верба*), найвищу гірську систему Західної Європи (*альпійський очиток, альпійська білотка*), болотисте місце (*багнова осока, болотяна черепаха, болотні півники, болотяна сова, болотна незабудка, болотна калюжниця*), гористу місцевість (*гірський повзик, скельна фіалка*), велику площу землі, зарослу деревами і кущами (*лісовий жайворонок, лісова канарка, лісова куниця, лісова лілія, лісова осока*), частину океану (*морська лисиця, морська корова, морська капуста, морська оса, морський жолудь, морський коник, морський слон*), безлісу рівнину (*польовий жайворонок, польова березка, польова гірчиця, польова капуста, польовий жайворонок*), спеціально відведену площу землі, на якій вирощують плодові дерева, кущі (*садова вівсянка*), територію, що містить багато піску (*піщаний сліпак*), листяний ліс на родючих ґрунтах, у якому переважає дуб (*дібровна анемона, дібровна крупка, дібровний сфагн*), місцевість, на якій багато каміння (*кам'яний горобець, кам'яний краб*), рівну місцевість, вкриту трав'янистою рослинністю (*лучна жеруха, лучна конюшина, лучна шавлія, лучна тимофіївка, лучний лисохвіст*), природну або штучну заглибину, заповнену водою (*озерна жаба, озерний комиш*), водний потік, що живиться з джерела або стоком атмосферних опадів і тече по видовжених зниженнях рельєфу від верхів'я до гирл (*річковий бобер*), великий безлісий, укритий рослинністю, рівнинний пояс у зоні сухого клімату (*степова черепаха, степовий орел, степовий жайворонок*).

Модель 2: “Пя як метафоризоване чи метонімізоване слово (конкретизатор) + Ін як слово-метафоризатор чи слово-метонімізатор (опорне найменування)”. Конкретизатори в таких термінах містять вказівку на колір (*біла акула, жовтий тирлич, зелена ропуха, синя волошка, сіра кропив'янка, сріблястий карась, фіолетова сиріжка, червона канарка, рожевий пелікан*), розмір (*велетенська вечірниця, гігантський дощовик, гігантський хвоц, малий підковоніс*); смак (*гіркий маслюк, кислий щавель, солодкий перець*), запах (*запашина рута, смердюча хрінниця, вонючий мухомор*), дотикові властивості (*найколючіша шипшина, колюча смерека, колюча ялина*).

Модель 3: “Пп як метафоризоване чи метонімізоване слово (конкретизатор) + Ін як слово-метафоризатор чи слово-метонімізатор (опорне найменування)”. Пор.: *бджолиний вовк, капустана попелиця, мавпяче дерево, оленячий лишайник, собачий кліщ, гусяча трава, ведмежа цибуля, гусяча цибулька, драконове дерево, зеброва амадина, котяча змія, мольне дерево*.

Модель 4: “ДПа теп.ч. як метафоризоване чи метонімізоване слово (конкретизатор) + іменник у Ін як слово-метафоризатор чи слово-метонімізатор (опорне найменування)”. Активні дієприкметники в таких терміносполуках утворені від основи теперішнього часу за допомогою

суфіксів **-уч-** (**-юч-**) – від дієслів I дієвідміни: *буріюча сиріюжка, риюча ефемера, оживаюча лунарія, втягуючий корінь, повзаюча ефемера, чорніючий дзвінець, чорніючий сон, літаюча жаба, повзаюча ефемера, крокуючий кактус*; **-ач-** (**-яч-**) – від дієслів II дієвідміни: *свистяча квакша, сидячий листок, лазячі рослини, лазяча ліана*. Ознаку предмета за відношенням до активної дії в українській мові виражають прикметники і дієприкметники, але визначають її по-різному: прикметники вказують на дію, що є постійною для предмета; активні дієприкметники теперішнього часу визначають ознаку предмета за активно виконуваною ним дією зараз, у момент мовлення. Тому деякі дієприкметникові форми біологічної галузі втрачають ознаки дієслів і переходять у розряд прикметників. При цьому такі прикметники починають виражати постійні ознаки рослини чи тварини. Напр: *плачущий голуб, повзущий пирій, повзуча коюшина, повзуча рослина, летюча риба, летюча собака*. Зауважимо, що використання з номінативною метою активних дієприкметників теперішнього часу є не виправданим, оскільки вони суперечать нормам сучасної української літературної мови.

Модель 5: “ДПа мин.ч. як метафоризоване чи метонімізоване слово (конкретизатор) + Ін як слово-метафоризатор чи слово-метонімізатор (опорне найменування)”. Активні дієприкметники в таких термінологічних сполуках творяться від основи інфінітива за допомогою суфікса **-л-**: *поникла шавлія, звабливий краб, соромлива мімоза*.

Модель 6: “ДПп як метафоризоване чи метонімізоване слово (конкретизатор) + Ін як слово-метафоризатор чи слово-метонімізатор (опорне найменування)”. Пасивні дієприкметники в таких термінологічних сполуках творяться від основи інфінітива за допомогою суфікса **-н-**: *блювотна сиріюжка, розмальована черепаха, облямований плавунець, облямована пеларгонія*.

Окрему групу утворюють бінарні словосполучення, у яких відбувається повна метафоризація чи метонімізація, тобто вторинне навантаження несуть обидва компоненти, як одне слово. Вони різноманітні за структурою, проте здебільшого їхніми складниками є присвійний прикметник та іменник.

Модель 1: “Пп+Г” Пор.: *варварин цвіт, журавлиний ніс, свиняче вуха, соломонава печатка, жіночі плитки, адамове ребро, бараняча трава, божя чарка, жаб'яча цибуля, заяча сіль, кришталеве м'ясо, зозуліні черевики, венерин пояс, ведмеже вуха, вовчі серги, воронячий сир, вороняче око, божя благодать, собаче мило, дівочі очка, чортова вишенька, павине очко, аристотелів ліхтар, вовче лико, мишачий хвіст*.

Поодинокими прикладами в біологічній термінології представлені конструкції, утворені за допомогою відносного прикметника та іменника.

Модель 2: “Пв + Г”. Пор.: *балконне диво, кришталеве м'ясо, мильний корінь*.

Переходячи в наукову мову, такі терміни втрачають зв'язок із вихідними словами, тому прикметник уже не виражає значення присвійності чи відносності. Дехто з мовознавців аналізовані словосполучення відносить не до бінарних, а до ідіом метафоричного чи метонімічного походження [51, с. 156–157]. Уважаємо такі терміносполучення бінарними, адже ідоми характерні для фразеології, а не для наукової термінології.

Отже, серед вторинних біологічних термінів найбільша кількість бінарних словосполучень, оскільки метафоризоване чи метонімізоване слово найповніше виявляє своє значення саме у словосполученні. Між компонентами бінарних існує семантична і синтаксична залежність. Компонент, який метафоризує, виконує роль опорного компонента метафоричного чи метонімічного словосполучення; компонент, який тільки конкретизує головний, залежить від нього. Якщо метафоричне чи метонімічне навантаження несуть обидва компоненти терміна-словосполучення, то такі сполучення відзначаються і семантичною, і синтаксичною єдністю.

Література

1. Базиля Н. А. Семасиологический анализ бинарных метафорических словосочетаний : [Текст] / Н. А. Базиля. – Тбилиси : Издательство Тбилисского ун-та, 1971. – 78 с.
2. Винник О. П. Метафоричні процеси у формуванні української економічної лексики : дисертація на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Олена Павлівна Винник. – Харків, 2007. – 264 с.
3. Виноградов В. В. Стиль Пушкина : [Текст] / В. В. Виноградов. – М. : Гослитиздат, 1941. – 620 с.
4. Пілецька Н. В. Семантичні процеси в чеській економічній терміносистемі / Н. В. Пілецька // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія. – Ужгород : УжНУ, 2008. – Вип. 19. – С. 19–23.

Перелік умовних скорочень

Д – дієслово

ДП – дієприкметник

ДПа теп. ч. – дієприкметник активний теперішнього часу

ДПа мин.ч. – дієприкметник активний минулого часу

ДПп – дієприкметник пасивний

Ін – іменник у називному відмінку

Ір – іменник у родовому відмінку

Пв – прикметник відносний

Пп – прикметник присвійний

Пя – прикметник якісний

Стаття надійшла до редакції 08.09.2010 р.

МОВНІ МАРКЕРИ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА КОНФЛІКТНОСТІ Й АНКОНФЛІКТНОСТІ ОСОБИ

Білоконенко Л. А. Мовні маркери як характеристика конфліктності й анконфліктності особи.

У статті описано мовні маркери, які характеризують конфліктність і анконфліктність осіб в інтерперсональному спілкуванні; визначено захисні мовленнєві механізми осіб у конфліктній взаємодії.

Ключові слова: конфліктна взаємодія, мовні маркери, конфліктність і анконфліктність особи.

Белоконенко Л. А. Языковые маркеры как характеристика конфликтности и анконфликтности индивидуума.

В статье описаны языковые маркеры, характеризующие конфликтность и анконфликтность индивидуумов в интерперсональном общении, и защитные речевые механизмы в конфликтном взаимодействии.

Ключевые слова: конфликтное взаимодействие, языковые маркеры, конфликтность и анконфликтность индивидуума.

Bilokonenko L. A. Language markers as a characteristic of conflicting and unconflicting state of an individual.

This article describes the linguistic markers that characterize the state of conflicting and unconflicting of individuals during the process of interpersonal communication, its speech and protective mechanisms in the conflict interaction.

Key words: conflict interaction, linguistic markers, conflicting and unconflicting of an individual.

Сьогодні зайве доводити, що наукове дослідження конфліктів має право на існування. Саме поняття «конфлікт» застосовується щодо широкого кола подій, фактів, змін, які відбуваються в навколишньому середовищі. Тому цей феномен дослідниками описується безвідносно певної галузі знань. Але перш за все він проявляється у процесі комунікації, де має свої властивості, якості, роль. Переважного значення у вивченні конфлікту набуває розкриття поняття мовна діяльність в умовах конфлікту і конфліктної інтерперсональної взаємодії (Є. Гладкая, О. Даниленко, Н. Муравйова, В. Третьякова та інші).

Конфлікт за своєю суттю має подвійний характер: один і той самий об'єкт викликає в особи одночасно протилежні почуття. Тож цей соціально-психологічний феномен містить як руйнівний, так і творчий потенціали. Однак у суспільстві переважає уявлення про конфлікт як про лише негативне явище, що зумовлює поведінку особи, яка дозволяє відійти від прямого зіткнення або нейтралізувати конфліктні прояви. Такий відхід реалізується в різних стратегіях поведінки. Вибір цих стратегій є показником некомпетентності, адже суперечливі ситуації залишаються невирішеними і конфлікт переходить у хронічну фазу. Ще Аристотель

наголошував на здатності людини до співпраці, яка закладена в людській природі. Тож анконфліктність особи є людською сутністю і закономірністю, що впливає з самої природи світу. І на особливу увагу заслуговують питання мовної взаємодії різних соціальних верств, класів, малих груп населення. На сьогодні існують загальнотеоретичні дослідження такої взаємодії, але питання інтерперсонального зв'язку залишається відкритим. Надані в науковій літературі рекомендації щодо комунікативної поведінки в конфлікті мають здебільшого психологічний характер і спрямовані на зняття напруги, як-от: сублімація, заміщення, витіснення, регресія, проекція, раціоналізація, реактивне утворення, ідентифікація, фіксація поведінки. Але дослідженням мовленнєвих захисних механізмів і конструктивної мовленнєвої діяльності в конфлікті відведено незначне місце. Отже, мета нашого дослідження: виявити (за допомогою тестування) мовні маркери, які характеризують конфліктність і анконфліктність осіб в інтерперсональному спілкуванні, а також визначити основні захисні мовленнєві механізми в конфліктній взаємодії.

Конфліктна взаємодія – це природний процес, який реалізується у мовній комунікації. Вона має свої мовні маркери на різних рівнях мови і фіксується в комунікативній діяльності опонентів. Така діяльність породжує певні розумові утворення за допомогою мовних засобів і формується завдяки процесам сприйняття, розуміння й інтерпретації мови. Конфлікт – комунікативний акт, тому його необхідно розглядати з точки зору всіх суб'єктів комунікації. Від того, наскільки продуктивно і конструктивно реалізується комунікативна стратегія, залежить ефективність і результативність комунікації в умовах конфліктної взаємодії. Н. В. Муравйова визначає, що комунікативна стратегія «проявляється в типових моделях комунікативної і, відповідно, мовної поведінки. Успішна комунікативна стратегія виходить з тих чи тих комунікативних постулатів, які демонструють умови успішної комунікації» [4, с. 37]. Особа використовує комунікативні постулати, що відповідають певній моделі комунікації. Існують комунікативні моделі, співвідносні з механізмами виникнення, перебігу і завершення конфліктів різних видів. Але ці моделі «не відповідають» ідеальній, визнаній соціумом поведінці. Такий уявний образ «правильних» конфліктних реакцій протистоїть їхнім реальним життєвим проявам. Тож комунікативні конфлікти є результатом протистояння «правильної» і «неправильної» моделей спілкування, тому існує мова конфлікту і мова анконфлікту.

О. Даниленко зазначає: «Мова конфлікту – це певна семіотична система, що володіє властивістю маркувати і передавати рівень конфліктного потенціалу. Мова конфлікту має свої норми, пов'язані з нормами і цінностями соціальної системи» [3, с. 91]. Мова анконфлікту – це стабільна нормативна система мовних знаків, яка створює погодження в розумінні й інтерпретації інформації незалежно від сукупності умов, за

яких відбувається комунікація. Вона відповідає «правильній» моделі спілкування. Неправильне розуміння людьми одне одного є основною причиною інтерперсональних конфліктів. Особа не може передати інформацію без суттєвих перекручувань: частина міститься на рівні несвідомого і словами не виражається; частина втрачається через обмеженість словникового запасу; частина інформації приховується; через брак часу багато не висловлюється; зі сказаного більшість не засвоюється через неухважність. Почуте людина не сприймає на віру, а оцінює, робить висновки, які відрізняються від сказаного опонентом.

Як говорить Н. Муравйова, «оскільки матеріалізацією мовної поведінки виступає текст, то за його мовним характеристикам можна робити висновки про дії комунікантів і правила, яким вони підпорядковуються» [4, с. 64]. За мовними знаками можна визначити і рівень конфліктності й анконфліктності особи. Поняття конфліктності в теорії комунікації розуміють «і як відсутність цілеспрямованого впливу на почуття і думки людей, і як зіткнення інтересів, цілей, поглядів учасників спілкування, у результаті чого одна зі сторін діє свідомо й активно перешкоджає іншій» [7, с. 127]. Тому спілкування зазвичай «розвивається в дусі конфронтації, комуніканти різняться в оцінці ситуації і між ними нерідко виникає почуття антипатії» [4, с. 77]. Цьому слугують мовні маркери, «окремі засоби різних рівнів мови, які завдяки своїм мовним значенням здатні вказувати на наявність у свідомості суб'єкта мови певного змісту, який з тих чи тих причин не отримав у тексті свого спеціального вербального вираження» [3, с. 23].

Задля досягнення мети дослідження проведено лінгвоконфліктологічне тестування. У тестуванні взяли участь 103 респонденти (студенти I – IV курсів факультету української філології КДПУ віком від 16 до 22 років, стать – жіноча). На першому етапі використано тест «Самооцінка конфліктності». За результатами тесту визначено, що в 42,8% студентів рівень конфліктності є найнижчим і коливається від 30 до 44 балів (максимум). Ця група респондентів вважає себе тактовними людьми, які уникають конфліктів, прагнуть бути приємними для оточуючих. Група респондентів, у яких рівень конфліктності є середнім і коливається від 15 до 29 балів, становить 57,2%. Тест визначає, що таких осіб можна назвати конфліктними. Вони вміють відстоювати свою думку, незважаючи на обставини. Особи з найвищим рівнем конфліктності, які шукають привід для суперечок, люблять критикувати і нав'язують свою думку, не визначені.

Другим етапом тестування стало створення студентами фрагментів спонтанної непередбаченої мови у сфері міжособистісної професійної комунікації. Запропоновано 2 сценарії передконфліктних ситуацій і поставлено вимогу продовжити їхній розвиток так, як це уявляється можливим респондентам. Цінність такої діяльності полягає в тому, що

вона не просто описує перебіг певних реакцій уявних опонентів, але й завдяки використаним мовним маркерам дозволяє підтвердити, рівень конфліктності респондентів, фактично, робить явними існування зв'язків між самооцінкою конфліктності та її реальним проявом. Зазначені результати порівняли з результатами самооцінки конфліктності. Метою другого етапу було визначення захисних мовленнєвих механізмів осіб у конфліктній взаємодії та їхньої необхідності для формування комунікативних технологій конструктивної конфліктної взаємодії.

Як уже зазначалося, конфліктна взаємодія має свої мовні маркери. Якщо тест із самооцінки конфліктності має відображати реальний рівень конфліктності респондентів, то визначений ступінь має реалізуватися у відповідній мові конфлікту, яка й передає її конфліктний потенціал. Різноманітність описаних у літературі дій опонентів можна поєднати в кілька загальних груп або типових стратегій поведінки в конфлікті. Стратегії реалізуються в різних тактиках поведінки або тактиках впливу: раціональне переконання – використання фактів і логіки для підтвердження своєї позиції і переконання опонента; тиск – вимоги, накази, погрози; доброзичливе звернення, запобігання – створення в іншій стороні уявлення про те, що її позиція, дії викликають інтерес; коаліція – прохання про підтримку третьої сторони; укладання угод – взаємний обмін обіцянками; маніпуляція – створення ефекту несподіванки, удавана схвильованість; погрози – деструктивна тактика, використовується при неготовності поступитися.

Виявлені в тестах тактики раціонального переконання, звернення, доброзичливого запобігання, укладання угод часто реалізуються у використанні питальних речень, які допомагають адресату встановити сутність ситуації загалом. Вони супроводжуються різними емоційними значеннями: незадоволення, апеляція до розуму, інколи роздратування, здивування. Іноді адресат за допомогою питання прагне розібратися в тому, що саме від нього вимагають і прояснити не зовсім зрозумілий для нього спонукальний стимул. Тактики реалізуються у 22 % фрагментів, створених респондентами (авторський стиль тут і далі збережено – Л. Б.): *«Я обов'язково піду в лікарню, попрошу вибачення. Але я не впевнена, що її стан здоров'я погіршився саме через нашу сварку»*, *«Я не вважаю себе кар'єристкою, а Вашу думку попрошу обґрунтувати»*, *«Я не вважаю себе кар'єристкою, кожен у світі «крутиться», як може»*, *«Я у відчаї, я обов'язково вибачуся»*, *«Я не думала, що наша сварка призведе до такого»*, *«Вибачте, але цього не могло бути»*, *«Що я наробила?»*, *«Мені прикро, що так сталося»*, *«Я вибачуся за те, що наговорила. Але, можливо, у нього до нашої розмови були проблеми зі здоров'ям?»*, *«Який жах, але я вибачуся!»*, *«Боже, що трапилося? Це я винна!»*, *«Я просто прагну здобути вищу посаду. Я маю чесні наміри. Моє ставлення до колег не зміниться»* тощо.

Тактика коаліції може спонукати опонента відмовитися брати участь у реалізації дії і відмежуватися від можливого прийняття рішення самостійно. Можливе апелювання до суспільної думки, пошук групи підтримки. У досліджуваному матеріалі зустрічаються і мовні ситуації, у яких адресат не бажає виконувати дію без участі мовця чи третьої сторони. Він висуває вимогу, щоб і адресант включився в здійснення дії. Ця тактика реалізується у 3,8 % фрагментів: *«Усі мають зрозуміти, що я не хотіла, щоб так сталося»*, *«Думайте, як хочете. Інші так не вважають»*, *«Ніколи за собою такого не помічала, але, як говорять, оточуючим видніше»*, *«Давайте розберемося в ситуації, адже ми всі цивілізовані люди»*, *«Я думаю, що всі прагнуть досягнути успіхів у кар'єрі»*. Сумарний відсоток цих тактик (нейтральних і м'яких) – 25,8 %, а за тестом самооцінки – 42,8 %. Відмінність результатів становить 17 %. Навіть за умови врахування похибки різниця є досить значною.

Маніпулятивна тактика, тиск і погрози в певних ситуаціях можуть змушувати сторони відмовитися виконувати дії, оскільки вони не впевнені у правах, повноваженнях і можливостях мовця. Це спостерігається, коли в мовній ситуації реалізується порушення соціально-статусного рангу комунікантів. Часто здійснення дій пов'язане з певними обставинами, тоді адресат називає причину, з якої він не в змозі здійснити дію. В інших ситуаціях реакція сторони викликана суб'єктивними причинами, адресат або прямо відмовляється зробити щось, посиляючись на своє небажання і суб'єктивні мотиви, або ж наводить формальні підстави для цього. Зустрічаються різного роду емоційні реакції адресата. Вони супроводжуються конфліктним і дратівливим ставленням до самого факту спонукання і до адресанта. Виявлено випадки, коли адресат навмисно не звертає уваги на тиск, реагуючи зовсім не так, як очікує опонент. Тактики передбачають і використання грубої лексики, образ. Ці мовні маркери порушують толерантність у спілкуванні і змушують опонента реагувати негативно. Зазначені тактики реалізуються в 71,9 % фрагментів: *«Нічого подібного, я така ж людина, як і Ви. Ви помиляєтесь щодо мене»*, *«Можливо, Ви маєте рацію, але мені це байдуже»*, *«Я знаю, що мене називають кар'єристкою. І що з того?»*, *«Я співчуваю цій жінці, але за себе я буду стояти до кінця»*, *«Я хочу досягти в житті своєї мети, мене не цікавить нічия думка»*, *«Можете вважати мене кар'єристкою. Можу і Вас навчити деяким прийомам»*, *«Мабуть, я винна, але це на краще і Вас не стосується»*, *«Ви впевнені у своїх словах? Доведіть це!»*, *«Думайте, як хочете, мене Ваша думка не цікавить»*, *«Це моя особиста справа, я не маю перед Вами звітувати»*, *«Я Вас розумію, але більше так нікому не говоріть»*, *«Не розкидайтеся словами! Обґрунтуйте! Я не збираюся перед Вами звітувати»*, *«Я сказала жінці те, на що вона заслуговувала»*, *«Будьте надалі обережніші, коли будете навішувати на людей ярлики. Це може для Вас погано закінчитися»*. Ці жорсткі тактики відповідають

взаємодії саме конфліктних осіб. За тестом самооцінки ця група становить 57,2%. Відмінність результатів – 14,7 %. Знову маємо справу зі значною різницею в показниках. Також виявлено розсіяну, або нечітку, групу реакцій – це 2,3%: утворені респондентами фрагменти включали спонтанний перехід від однієї тактики до іншої, що свідчить про нерішучість, про сумніви в істинності обраної взаємодії з опонентом.

Спостереження за результатами тестування показують, що у своєму бажанні відтермінувати реакцію на конфліктний подразник адресат спочатку з'ясовує окремі факти, деталі виникнення суперечливої ситуації («*Боже, що трапилось?*»), («*Ви впевнені у своїх словах?*»), («*Як таке могло трапитися?*»), («*Чому Ви так категоричні зі мною?*»), («*Що я зробила?*»), для чого використовуються питальні речення. З'ясувавши подробиці, респонденти визначаються щодо свої подальших дії. Після прийняття рішення адресат подає сигнал про своє позитивне чи негативне рішення щодо конфлікту («*Я визнаю, що образила цю людину*»), («*Я обов'язково виправлю цю ситуацію*»), («*Я не впевнена, що це сталося через мене*»), («*Невже мої дії погані?*»). У деяких випадках просто виходить із спілкування («*Це моя справа*»), («*Якщо Вас не влаштовує моя поведінка, то не звертайте на мене увагу*»), («*Я тут зовсім ні до чого*»), («*А Ви спостережливі!*»). Звичайно, у фрагментах можна констатувати і почуття антипатії до опонента.

Респонденти формували уявні конфліктні ситуації, але життєвий досвід спонукав їх до певних правил створення мови конфлікту. Відтермінування реакції на подразник було результатом розуміння, що у процесі спілкування інформація перекручується, приховується. Тому репліки опонента не були сприйняті на віру, їх оцінювали і робили висновки. Подання сигналу про своє позитивне чи негативне рішення щодо конфлікту супроводжувалося використанням захисних механізмів, що забезпечило респондентам охорону психіки. Виявлено ознаки таких механізмів психологічного захисту: компенсація («*Мені шкода! Ви не підкажете, у якій лікарні він знаходиться, я відвідаю його і вибачуся*»), («*На мою думку, бути кар'єристом краще, ніж нічого не робити*»), («*Я не кар'єристка, я люблю свою справу*»); уникнення дійсності («*Вважаю, що наша вчорашня бесіда не могла мати таких наслідків. Людина могла мати проблеми зі здоров'ям і до розмови зі мною. Причиною нещастя людини є щось інше*»); раціоналізація («*Ви не праві. Я не така, я не піду заради кар'єри на низькі вчинки*»), («*Я нікому нічого не винна, тому вчиняю так, як хочу*»), («*Якщо я почала більше заробляти, то це не означає, що я це роблю нечесним способом*»), («*Я впевнена, що вона винна сама, вона перша почала сварку і дуже бурхливо*»); проекція («*Це нормально, коли люди ставлять перед собою певну мету*»).

Отже, респонденти володіли інформацією про моделі конфліктної комунікації, які «не відповідають» ідеальному зразку суспільно визнаної

поведінки в конфлікті. Абстрактне уявлення про «правильні» реакції були витіснені життєвим досвідом. Мова конфлікту стала прийнятною для майже 72% респондентів. Серед них біля 15% прихованих конфліктних осіб, які самі себе такими не вважають. Мова анконфлікту була обрана лише у 25,8% випадків. Отже, мова анконфлікту, хоч і відповідає «правильній» моделі спілкування, не визнана прийнятною для двох третин респондентів.

Саме завдяки мовним маркерам у створених штучно конфліктних фрагментах ми визначили реальний стан конфліктності протестованих осіб. Матеріалізацією мовної поведінки респондентів став створений ними текст. За його мовними характеристиками ми зробили висновки про те, на які дії здатні респонденти та яким правилам комунікації підпорядковуються їхні дії. Нині існує необхідність створення і пропагування нових лінгвосоціологічних моделей конфлікту, які враховують особливості інтерперсональної комунікації в різних соціальних групах і ситуаціях.

Необхідність вивчення мови конфлікту давно вже вийшла за рамки психології. Але якщо мова конфлікту має, як виявлено, свої непорушні «норми», пов'язані з нормами і цінностями соціальної системи, то виникає необхідність зрушити цю непохитну стіну в уявленні мовців.

Література

1. Анцупов А. Я. Конфликтология: [учебник для вузов] / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – М.: ЮНИТИ – Дана, 2001. – 591 с.
2. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – СПб: ПИТЕР, 2005. – 464 с.
3. Даниленко О. А. Язык конфликта как объект лингвосоциологии / Оксана Акимовна Даниленко // Социологические исследования. – 2006. – № 4. – С. 89–98.
4. Муравьева Н. В. Язык конфликта / Н. В. Муравьева. – М.: Термика, 2004. – 214 с.
5. Николова А. Речевые тактики и языковые маркеры несогласия и конфликтности при побуждении к действию [Электронный ресурс] / А. Николова. – Режим доступа: <http://www.russian.slavica.org/article490.html>
6. Пилат Н. Проблема конфликтности людських стосунків у ракурсі філософсько-соціологічних та психологічних інтерпретацій [Електронний ресурс] / Наталія Пилат. – Режим доступа: <http://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p119.php>.
7. Третьякова В. С. Конфликт глазами лингвиста / В. С. Третьякова. – Юрислингвистика-2: русский язык в его естественном и юридическом бытии. – Барнаул, 2000. – С. 127–140.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2010 р.

ФОНАЦІЙНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА МАНЕРИ ВИСЛОВЛЮВАТИСЯ (ОСОБЛИВОСТІ ФОНАЦІЇ, ГОЛОСУ, ІНТОНАЦІЇ)

Величко Г. Г. Фонаційні фразеологізми як характеристика манери висловлюватися (особливості фонації, голосу, інтонації).

У статті розглянуто особливості фонаційних фразеологічних одиниць як характеристику манери висловлюватися, зокрема увага зосереджується на таких поняттях як „сила голосу”, „тон”, „інтонація”; визначається взаємозв'язок між одиницями вербального і невербального рівнів комунікації, наголошується на емоційності висловів такого типу, їхній комунікативній цінності.

Ключові слова: фразеологізм, інтонація, голос, фонація.

Величко А. Г. Фонационные фразеологизмы как характеристика манеры говорить (особенности фонации, голоса, интонации).

В статье рассматриваются особенности фонационных фразеологических единиц как характеристика манеры говорить, в том числе внимание обращается на такие понятия: „фонация”, „сила голоса”, „интонация”, определяется взаимосвязь между единицами вербального и невербального уровней коммуникации, делается акцент на эмоциональность выражений такого типа, на их коммуникативную ценность.

Ключевые слова: фразеологизм, интонация, голос, фонация.

Velychko H. H. Phonation phraseologisms as characteristics of manner of speaking (peculiarities of phonation, voice and intonation).

The article deals with peculiarities of phonation phraseological units as the characteristics of manner of speaking. The author pays attention to such notions as “phonation”, “voice intensity”, “intonation”, determines the correlation between the units of verbal and non-verbal communication levels and underlines an emotionality of such expressions and their communicative values.

Key words: phraseologism, intonation, voice, phonation.

Фонація як явище загалом фізичне, пов'язана з усіма властивостями голосового апарату людини, виявляє ті ознаки, що властиві передовсім мовцю як індивіду. При дослідженні властивостей мовної фонації ми насамперед виявляємо можливість розгляду проблеми в чотирьох аспектах.

Перший аспект є мовним, тому що він пов'язаний із вивченням артикуляції мовних одиниць і стосується компетенції власне лінгвістики.

Другий аспект стосується вивчення артикульованої мови, але не окремих звуків, а суперсегментних відрізків, до яких належать насамперед інтонація і фразовий наголос. Цей аспект, як і перший, розглядається у сфері власне лінгвістики.

Третій аспект передбачає дослідження артикуляції як деякої просодичної ознаки, що виявляє загальні умови комунікації (виявлення таких ознак конкретного процесу комунікації: упевненість або сумнів,

грубість або делікатність мовця і т. ін.). У кожному мовному колективі створюється певний стереотип цих просодичних ознак комунікації, що входить у поняття комунікації як деяка підсистема на кшталт підсистеми жестів, міміки, але з функцією не структурного оформлення висловлювання, а передачі певного фонаційного стереотипу надфразового характеру. Цей третій аспект – маргінальний випадок паралінгвістичного використання фонаційних можливостей людини.

І нарешті, четвертий аспект – дослідження мовної фонації як психофізичного явища, в основі якого найважливішим компонентом виступають особливості голосу; ці явища не стосуються мовної артикуляції й виявляють лише психофізичний стан мовця (роздратування, знервованість) [3, с. 43–44].

Мета статті: визначити своєрідність фонаційних фразеологізмів української мови як характеристику манери висловлюватися; охарактеризувати особливості тону, голосу, інтонації як доміанти в семантиці стійких виразів.

Голосові характеристики, маючи за основу психологічну реальність, постають корелятами людських характерів, почуттів, індивідуальних та соціальних міжособистісних стосунків, різноманітних поведінкових реакцій. Ці співвідношення є надстійкими, що сприяє утворенню у свідомості людей стереотипних уявлень про форми прояву емоцій, про розподіл інтерперсональних ролей та про структури поведінки, які відображені в мовленнєвій просодиці [4, с. 223]. Подібні стереотипи зафіксовані у відповідних моделях комунікації та стійких одиницях мови.

Фонаційні засоби в паралінгвальному плані визначити набагато складніше, ніж інші невербальні компоненти. За своїми функціями вони наближаються до умовних індексів. У різних культурах існують певні асоціації між якісними властивостями голосу й особистісними характеристиками комунікантів або їх почуттями та емоціями: порівняйте, наприклад, інтерпретації високого і низького голосу, хриплого і чистого безвідносно до змісту вербальних висловів. Фонаційні засоби найбільш тісно пов'язані з вербальними засобами – фактично вони „озвучують” слова в мовному контексті, додають висловам комунікативну завершеність і виразність, і в цьому складність виявлення їхніх власних функцій. До таких належать:

1) соціально-інформаційна – за допомогою акцентних та інших особливостей вимови актуалізуються ознаки соціального статусу комунікантів, демографічних характеристик та оцінної орієнтації;

2) оцінна – виражається за допомогою логічного наголосу і тону (при цьому вербальний вираз оцінки може не відповідати тону навмисне або ненавмисне);

3) емотивна – виражається за допомогою гучності, висоти голосу, паузи, зітхання, темпу, а також за допомогою вокалізаторів – невербалізованих звуків на зразок „мм-мм”, „е-е”, „гм”;

4) регулювальна – виражається за допомогою пауз, що сигналізують про початок, продовження або завершення вислову, про очікування у відповідь репліки. Визначити чітко, які функції закріплені за певним фонаційним засобом, складно, тому що здебільшого їхні компоненти використовуються одночасно, наприклад, тон і характерна властивість голосу. Але природні властивості голосу мають суб'єктивну інтерпретацію, як і темп. „Навантаженим” у функціональному плані є тон, який здатний передавати різноманітні ознаки оцінної інформації. Відзначено, що за тоном краще розпізнаються емоції страху і гніву, але слабо розрізняються такі почуття, як любов і печаль, гордість і задоволеність. У межах вислову вербальні та фонаційні засоби функціонують синхронно, і це зумовлює їхню тісну взаємодію в інтерпретації смислової й оцінної інформації. Знання прийнятих у суспільстві норм цієї взаємодії складає частину когнітивного аспекту фонаційних засобів [3, с. 58].

На основі манери висловлювання, особливостей сили голосу, тону, інтонації ми можемо виокремити такі фонаційні ФО: *[й] голосу не відводити* (5, с. 97); *на весь (на повний / у повний) голос* (5, с. 159); *[і] голосу не відтягне* (5, с. 107); *розпускати голос* (5, с. 613); *піднімати (підіймати, підносити і т. ін.) / підняти (підійняти, піднести і т. ін.) голос* (5, с.510); *зриватися з голосу* (5, с.272); *давати / подавати голос [свій]* (5, с.173); *не своїм (нелюдським, несамовитим і т. ін.) голосом* (5, с. 160); *відкривати рота* (5, с. 102); *дерти мовчача* (5, с. 194); *дерти горло (горлянку)* (5, с. 194); *дерти рота* (5, с. 195); *дзвонити зубами* (5, с. 196); *зуб на зуб не потрапляє* (5, с. 273); *клацати зубами* (5, с. 300); *ковтати слова* (5, с. 303); *кресати словами* (5, с. 312); *лопотіти язиком* (5, с. 354); *і словом не обмовитися* (5, с. 454); *рвати горло* (5, с. 595); *сипати словами як горохом* (5, с. 647); *стріляти словами* (5, с. 698); *цвіркати через губу* (5, с. 756); *рвати слова* (5, с.595); *цідити / процідити крізь зуби* (5, с.757); *цокотіти (цокотати, цокати) зубами* (5, с. 758) та ін.

Своєрідність артикуляції людини полягає в тому, що, крім утворення одиниць комунікації за допомогою органів мовлення і голосу, у самому акті комунікації втілюються всі характеристики, властиві мовцю, що виявляються, окрім жестів і міміки, голосовими властивостями людини.

Артикуляція в широкому витлумаченні є немовбито синтезом фонаційних моментів у процесі комунікації, і завдання лінгвістичного аналізу полягає не лише в тому, щоб досліджувати самі мовні форми, але й установити суттєві ознаки власної мовної артикуляції та відрізнити їх від ознак, властивих фонації.

Продуктування мовленнєвого матеріалу не може здійснюватися без допомоги голосу. Він значною мірою зумовлений фізичним та емоційним станом мовця, його ставленням до співрозмовника та до змісту висловлювання. Фразеологічні одиниці, які зафіксували у своїй семантиці

силу голосу: *підіймати*, (*підносити і т. ін.*) / *підняти* (*підійняти, піднести і т. ін.*) *голос*, [*й*] *голосу не відводити; на весь* (*на повний / у повний*) *голос*; [*і*] *голосу не відтягне; розпускати голос; зриватися з голосу; давати / подавати голос* [*свій*]; *не своїм* (*нелюдським, несамовитим і т. ін.*) *голосом*. Так, скажімо, вислів *підіймати*, (*підносити і т. ін.*) *голос* означає „починати говорити, висловлювати свої думки; говорити голосніше, підвищувати тон”, де семантичне навантаження на лексемі *голос* переноситься від значення „сукупність різних стосовно висоти, сили і тембру звуків, що їх видає людина (або тварина, яка дихає легенями) за допомогою голосового апарата” до, підкреслюємо, „висловлювати свою думку”, наголошувати на своєму „Я” і, нарешті, до такої характеристики як висота голосу (підвищувати тон). Приклад ілюструє нагромадження різних значень у структурі однієї мовної одиниці, яка їх консолідувала і тим самим набула не тільки паралінгвального „звучання”, але й ментального.

Фразеологізми *розпускати голос* та *розпускати / розпустити губи* тлумачаться так: „не стримуватися в розмові, говорити багато неприємного”. Дієслово *розпускати* багатозначне; одне зі значень – переносне „послаблюючи вимогливість до кого-небудь, контроль за кимсь, дозволяти йому не стримуватися у виявленні своїх почуттів, настрою і т. ін.” і виправдовує негативну семантику стійких висловів. В українській культурі по губах „угадують настрій, поведінку людини (*губу закопилити* означає „надутися, розсердитися”, „ззнатися”), її характер (*розпустити губи* „багато говорити, брехати, пліткувати”)” [1, с. 160]. Особливості фонації цього виразу, пов’язані з фізіологічними особливостями суб’єкта, можуть бути визначені контекстуально, лише за умов комунікації. Вони залежатимуть від його психічного стану і супроводжуватимуть мовну артикуляцію за участю губ. Передача інформації, а саме пліток, може відбуватися з різним інтонуванням: людина здатна лукавити, радіти, злитися, дивуватися, обурюватися і т. ін. Однак мовна одиниця передає лише загальний „настрій” ситуації спілкування – нестримність мовлення, втрату контролю, необдуманість.

Вислів *дерти мовчача* – „не протестувати, не заперечувати; мовчати” – використовується в разі повної нездатності говорити чи тимчасової втрати голосу, а *дерти горло* (*горлянку*) – у першому значенні „з великим напруженням кричати, галасувати, співати” є антонімічною парою.

Із загальнофонаційних ознак мовлення, частина з яких не має стосунку до мови як засобу артикуляції, тобто виробництва словесних комунікативних одиниць, необхідно виділити ще одну сферу, а саме інтонацію.

Інтонація у фоні логічного наголосу (тут можна розглядати логічний наголос як особливий інтонаційний засіб виокремлення члена речення) використовується в різних мовах по-різному, залежно від типу мови (аналітичний або синтетичний лад, розвинута відмінкова система).

Особливим видом фонації, що супроводжує мовне висловлювання, є характеристика суб'єкта не з погляду його фізичних даних, а з погляду несуб'єктних обставин [3, с. 39].

Відповідно до сучасного витлумачення проблеми емоційної інформації в мові дослідники визначають емоційну функцію інтонації, називаючи її найчастіше експресивною з деталізацією. Наприклад, вислів *зриватися з голосу*, який означає „утрачати голос, замовкати від надмірного крику або хвилювання”, фіксує виразну емоцію людини – утрату емоційного контролю над собою, сильне емоційне напруження, стан фрустрації. Цілком очевидно, що вся царина експресивної інтонації функціонально не входить у внутрішню структуру мови, а є надбудовною і не залучається до власне лінгвістичної проблематики.

Ученими експериментально встановлені акустичні параметри інтонації для вираження емоцій (гнів, печаль). Для гніву, скажімо, визначним параметром буде велика інтенсивність (*рвати слова*) Гнів пов'язується зі збудженням центрального ядра мигдалини і збільшенням змісту норадреналіну і тестостерону. Його еволюційне значення полягає в мобілізації енергії для активного самозахисту індивіда. З розвитком цивілізації ця роль гніву стала не такою важливою. Тому гнів і різний ступінь його прояву (злість як слабкий гнів і лють як сильний гнів) можна віднести до негативних афектів, хоч деякі дослідники розглядають його як засіб самозахисту (М. Мак-Кей) [2, с. 183]. Психофізіологічні процеси, які відбуваються в організмі за такого стану, підвищують упевненість у собі, зменшують страх перед небезпекою. Людина стає схильною до імпульсивних учинків, готова до нападу на джерело гніву або прояву агресії у вербальній формі, зокрема інтонаційним показником може слугувати велика інтенсивність, гучність вимовляння (*зриватися з голосу*), неприродна експресивність (*не своїм (нелюдським, несамовитим і т. ін.) голосом*).

Печалі властиві такі характеристики: 1) вузький мелодичний інтервал; 2) рівний мелодичний контур; 3) повільний темп; 4) слабка інтенсивність. Печаль викликається розлукою, психологічною ізоляцією (так званим відчуттям самотності) і невдачею в досягненні мети, розчаруванням, тобто нездійсненою надією. Як відзначає К. Ізард, „печаль, уповільнюючи загальний темп життя людини, дає їй можливість „озирнутися назад” [2, с. 184]. Уповільнення психічних і соматичних процесів, якими супроводжується емоція печалі, дозволяє інакше поглянути на світ. Для печалі характерні процеси, протилежні тим, які спостерігаються в радості: гальмування моторики, звуження кровоносних судин. Це викликає відчуття холоду й ознобу. Звуження дрібних судин легенів приводить до відтоку з них крові, у результаті погіршується надходження кисню в організм і людина починає відчувати нестачу повітря, утруднення і тяжкість у грудях. Прагнучи полегшити цей стан, вона починає робити

тривалі і глибокі вдихи. Її рухи повільні, руки і голова опущені, голос слабкий, а мова уповільнена, розтягнута. Удалим прикладом є фразеологічна одиниця *давати / подавати голос [свій]* – „видавати певні звуки, озиватися; висловлюватися на захист кого-, чого-небудь, на чиюсь користь”, де відповідно до контексту можна витлумачити наявність певного емоційного забарвлення.

Інтонація подібних емоцій, як вираження немовної інформації, є більш вузькою сферою звукової мови, і фахівці з інтонації відстоюють право займатися функцією інтонації в цьому плані.

Напевне, функціональний підхід до всієї царини фонації повинен бути спрямований на чітке відмежування також і у сфері інтонації лінгвістичних особливостей від усіх видів нелінгвістичної інтонації як просодичних ознак, що стосуються немовної інформації, які нашаровуються на артикуляцію мови.

Емоційні чинники, що не стосуються безпосередньо внутрішнього змісту фрази, однак використовувані при висловлюванні, є показниками контексту комунікації, проте виходять за межі не тільки мовних засобів, але навіть паралінгвальних (переконаність, грубість, задушевність, презирство, гнів, радість і т. ін.). Вони не є складовими частинами словесного висловлення, якщо не входять як елемент змісту у структуру.

Подібна фонація належить до власне екстралінгвістичних чинників, на основі яких слухач може робити висновки про настрій і стан мовця. Фонація за своєю функцією не є компенсвальним засобом для оформлення фрази, тому ці фонаційні засоби можуть розглядатися або як маргінальний випадок у паралінгвістиці, що виходить за межі висловлювання, але перебуває в межах самої мови, або як немовний і непаралінгвістичний засіб. Варто вказати, що ці характеристики комунікації надзвичайно поширені і фактично завжди наявні навіть у нейтральній функції (на основі опозиції в кожному висловлюванні).

Стійкі вирази на зразок *дзвонити зубами* (1) тремтіти від холоду, страху; 2) не мати чого їсти, голодувати); *зуб на зуб не потрапляє* (хто-небудь тремтить від великого холоду або з переляку); *клацати зубами* (1) дуже мерзнути; 2) вороже, недобррозичливо і т. ін. ставитися до кого-небудь; 3) прагнути домогтися, досягти і т. ін. чого-небудь); *цокотіти (цокотати, цокати) зубами* (тремтіти від холоду, страху) у первинному значенні називають фізіологічний стан холоду або страху. Тремтіння покращує притік крові до тіла та її інтенсивне перетікання судинами, що дозволяє створити „теплову подушку” для організму – ці реакції відбуваються при низькій температурі. А коли людина чогось лякається, то тремтіння характеризує готовність м’язів до втечі або нападу. Звичайно, така „наївна” анатомія (за О. В. Урисон) має своє відображення в мові, свідчить про особливості світогляду мовців. Звук, який лунає при стукові зубів, розглядається в паралінгвістиці як диференціатор фізіологічних

реакцій [4, с. 35]; є парамовним елементом як і голос, тон, кінема, адже є додатковим до мовного звукового коду, задіяний у процесі мовної комунікації та здатний передавати смислово інформацію (інколи людині досить поцокотіти зубами аби комунікат зробив відповідні висновки про її емоційно-фізіологічний стан).

Інші значення виникають на тлі інших соціально зумовлених, внутрішньомотивованих чинників як переосмислення міжособистісних стосунків з орієнтацією на символічність людських органів. Наприклад: вторинні значення фразеологізму *кляцати зубами* називають ті поведінкові акти, які сприяють становленню особистості в соціальній групі, утвердженню свого Я, досягненню ідеалів та цілей тощо. Філогенетично це пояснюється важливістю зубів для первісної людини, тією роллю, яку вони виконували в процесі еволюції.

Фразеологічні одиниці, які „озвучують” голосову поведінку носія мови, функціонують у процесі комунікації не лише як мовні елементи для передачі інформації, смислів, ідей. У такому плані вони є транслятором ментальності народу, зберігають у своїй структурі голос не однієї, конкретної людини, а етносу загалом з його неповторними інтонаціями і переживаннями.

Література

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Жайворонок Віталій Вікторович. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
2. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Евгений Павлович Ильин. – [2-е изд.]. – СПб., 2007. – 783 с.
3. Колшанский Г. В. Паралингвистика / Геннадий Владимирович Колшанский. – [2-е изд.]. – М. : КомКнига, 2005. – 96 с.
4. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика : [монография] / Геннадий Ефимович Крейдлин. – М. : „Новое литературное обозрение”, 2002.
5. Словник фразеологізмів української мови [уклад. В. М. Білоноженко та ін.] – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

Стаття надійшла до редакції 04.10.2010 р.

УДК 81.161: 223

В. А. Городецька

МОВНА КАРТИНА СВІТУ У ФОЛЬКЛОРНІЙ ТРАДИЦІЇ

Городецька В. А. Мовна картина світу у фольклорній традиції.

У статті розглядається питання щодо мовної картини світу, аналізується тематичне поле «Тварини», що реалізується в українських та російських ліричних піснях. Простежується відображення світоглядних позицій народів, сприйняття та осмислення оточуючого середовища та його відображення в мові.

Ключові слова: мовна картина світу, світосприйняття, тематичне поле.

Городецкая В. А. Языковая картина мира в фольклорной традиции.

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся языковой картины мира, анализируется тематическое поле «Животные», которое реализуется в украинских и

русских лирических песнях. Прослеживается отображение мировоззренческих позиций народов, восприятие и осмысление окружающей среды и ее отображение в языке.

Ключевые слова: языковая картина мира, мировосприятие, тематическое поле.

Horodetska V. A. The language picture of the world in the folk-lore.

The article deals with the question which concern the language picture of the world, the theme field “Animals”, which realizes in the Ukrainian and Russian lyric songs, is analyzed. The representation of the peoples’ world-views, the perception and comprehension of the environment and its reflection in the language is also presented here.

Key words: the language picture of the world, comprehension of the world, the theme field.

Проблема визначення «мовної картини світу» стосується багатьох царин пізнання. Філософія, культурологія, психологія, соціологія, лінгвістика намагаються витлумачити саме поняття «мовної картини світу», а також окреслити ключові аспекти її вивчення. Поняття «мовної картини світу» до кінця точно не визначено ні в філософії, ні в лінгвістиці. Водночас із глобальними теоретичними дослідженнями лінгвофілософського характеру, з’являються часткові лінгвістичні різноаспектні студії. Так, це наукові розвідки Н. Д. Арутюнової, Т. В. Булигіної, Є. С. Кубрякової, М. В. Піменової, Ю. С. Степанова та багатьох інших мовознавців [5]. Лінгвофілософські розвідки В. Фон Гумбольдта [4] заклали основи усвідомлення того, що через мовні явища можна зрозуміти тип мислення, світосприйняття, психологію кожного народу, адже «мова походить, безперечно, <...> із людини, у мові не існує нічого випадкового <...>, кожен народ говорить так, як мислить, і мислить так, бо він так говорить, і те, що він так мислить і говорить, значною мірою походить загалом із його духовних і фізичних задатків, <...> і знову переходить в них» [4, с. 98]. Мова – це та важлива ланка, що пов’язує внутрішній світ кожної людини із зовнішнім світом. Оскільки внаслідок довготривалої еволюції мови і суспільства формується мовний колектив, на становлення якого впливають екстралінгвістичні та лінгвістичні фактори, то можна передбачити, що носії однієї мови концептуально однаково сприймають життя, мають особливий «ментальний світ» мовного співтовариства, який, на думку Ю. С. Степанова [5, с. 96], і являє собою «картину світу» очима певного народу. Новий член мовного колективу, занурюючись у національну мовну стихію, отримує у спадок багатотомовий досвід спостережень, аналітичної роботи, умовиводів попередників, через слово одержує своєрідний код життя, як духовного, так і фізичного.

Певні знакові архетипи формуються в період тих далеких історичних часів, коли ще не було писемності, їх фіксацію можна, напевно, знайти у фольклорних джерелах, де відображено уявлення людей про навколишню природу та суспільство, сформульовано життєві ідеали та переконання, представлено канони метафоричних та персоніфікованих понять краси, добра, зла. Це джерело морально-етичних цінностей спричинило

підсвідомий вплив на весь подальший розвиток культури, ментальності, психології народів, на формування їх норм життя. Як справедливо зауважує В. В. Жайворонок, «етносимволіка реалій, що оточують людину, виводить на знакові явища етнокультури, які живуть передусім у слові» [2, с. 34]. Мовна картина світу народу може бути ґрунтовно досліджена через аналіз семантичних полів лексики, тому що сукупність полів та лексико-семантичних груп, з яких вони складаються, є, згідно з позицією Ю. О. Карпенка, «мовним відображенням певної ділянки об'єктивної дійсності» [4, с. 108]. Сукупність лексико-семантичних груп, семантичних полів репрезентує дійсність, пізнану народом і відображену у слові. Зіставляючи лексичні системи різних мов, ми можемо віднайти спільні та відмінні риси світобачення різних народів, навіть близькоспоріднених. У статті ми звертаємося до аналізу лексики, зокрема семантичного поля «Тварини», на матеріалі ліричних пісень українського та російського фольклору, тому що, як слушно зауважила Леся Українка, «коли де можна побачити вдачу народу, то се скоріше в ліричних піснях...» [1, с. 219].

В українській фольклорній традиції семантичне поле «Тварини» складається із лексико-семантичних груп: «Свійські тварини», «Птахи», «Риби», «Комахи». Лексеми кожної групи символізують певні життєві ситуації, уособлюють ті чи ті типи людської вдачі, соціальні типи людей.

Лексико-семантична група «Свійські тварини» складається із таких лексем: *кінь, вівця, віл, корова, бичок, теля, баран, кабан, кобила, собака, кіт*. Лексеми *кінь, вівці* символізують:

– *хлопця* в пошуках щасливого життя з коханою дівчиною, кінь уособлює, як правило, парубка, козака, супроводжує неодруженого чоловіка в життєвих ситуаціях: *Лиш молодий Андрієчко коня попасав, коня попасав, дрібний лист писав вже до тої Наталочки, що вірно кохав... А ти, Андрієчку, не великий пан, сідлай коня вороного та й приїжджай сам!* [1, с. 223]; *Ой що ж тебе принесло, чи човничок, чи весло? – Приніс мене сивий кінь до дівчини на подвір* [1, с. 230]; *По садочку ходжу, кониченька воджу... Через свою неньку нежонатий ходжу* [1, с. 232]; – *Дівчино моя, напій же коня з рубленої нової криниченьки, з повного відра! – Козаченьку мій, коли б я твоя, взяла б я коня за шовковий повід та й напоїла! – Дівчино моя, сідай на коня, та й поїдем у чистеє поле до мого двору* [1, с. 232]; *Чи ти чула, дівчинонько, як я тебе кликав, через твоє подвір'ячко сивим конем їхав?* [1, с. 235]; *Розпрягайте, хлопці, коні та лягайте спочивать, а я піду в сад зелений, в сад криниченьку копать, копав, копав криниченьку у вишневому саду... Чи не вийде дівчинонька рано вранці по воду* [1, с. 237]; *Ступай, коню, ступай, коню, з гори кам'яної, до тієї дівчиноньки, що чорнії брови* [1, с. 246]; *Лугом іду, коня веду, розвивайся, луже! Сватай мене, козаченьку, люблю тебе дуже!* [1, с. 302];

– *тяжкі спогади* про молодість, волю, спроба її повернути: *Запрягайте коні в шори, коні воронії, та й поїдем доганяти літа молодії*

[1, с. 255]; *Осідлаю кониченька, коня вороного, нехай несе в чисте поле мене, молодого. В чистім полі тирса шумить, катран зеленіє, в чистім полі своя воля, що й серце німіє* [1, с. 321];

– *смерть*: *Та принесе мене не мій кінь вороний, та принесе мої кості вітер буйний* [1, с. 311]; *В зеленій діброві на дубині, де козак лежить, кінь вороний стоїть, сиру землю б'є, вибиває* [1, с. 311]; *Ой на горі огонь горить, а в долині козак лежить, наквив очі китайкою, заслугою козацькою. Що в головах ворон кряче, а в ніженьках коник плаче* [1, с. 316]; *Козака несуть і коня ведуть, кінь головоньку клонить* [1, с. 317]; *Зозуля літала над ним, куючи, а коники ржали, його везучи* [1, с. 317]; *Ой приїхав з України козак молоденький, – оріхове сиделечко, ще й кінь вороненький. Ой поїхав на чужину та там і загинув, свою рідну Україну навіки покинув* [1, с. 32];

– *звितягу у бою*: *Ой чом коні гетьманській не п'ють води дунайської? Ой не п'ють, не спочивають, все на той бік поглядають, де козаки кіньми грають* [1, с. 313]; *Шабля, люлька – вся родина, сивий коник – то ж мій брат* [1, с. 315]; *Дзвонять коні підковами, а козаки шабелями* [1, с. 319].

Вівця – це уособлення статків, роботи по господарству, вони заважають пошукам коханої дівчини: *Вівці мої, вівці, вівці та отара, хто ж вас буде пасти, як мене не стане? Гей, гей!.. Гей пасіться, вівці, де високу гори, я піду до Ксені, де чорнії брови, гей, гей!* [1, с. 223].

Віл, корова, бичок, теля, баран, кабан, кобила уособлювали достаток, багатство, майновий статус нареченої, хлопця в пошуках багатой нареченої: – *Чи то, тату, тую брати, що воли-корови, чи то, тату, тую брати, що чорнії брови?* [1, с. 223]; *Ой за гаєм, гаєм зелененьким, там орала дівчина воликом чорненьким* [1, с. 229]; *Козаченько грає, бровами моргає... Вража його мати знає, на що він моргає: чи на мої воли, а чи на корови, чи на моє біле личко, чи на чорні брови* [1, с. 229]; *Вбогі дівки заміж ідуть з чорними бровами, а багаті дівки сидять з кіньми та волами* [1, с. 234]; *Нащо мені на подвір'ї воли та корови, як не буде в моїй хаті любої розмови* [1, с. 235]; *Продай, милий, сиві бички, купи мені черевички, бо я панського роду, не ходила боса зроду* [1, с. 285]; *Корова не ревуха.., а в кабана довгі вуха, а в барана круті роги* [2, с. 293]. *Лексема телята* трапляються і в колискових піснях: *Люлі-люлі, люлята! Гоніть, хлопці телята, теляточка пасуться і в хлівець заженуться* [1, с. 270].

Собака асоціювалася з неодруженим чоловіком: *Старий козак, як собака, й досі не женився* [1, с. 303].

Кіт, котик, киця також представлені в колисковій піснях: *Ой ти, коте, коточок! Не ходи рано в садочок, не полохай дівочок* [1, с. 265]; *Цить, дитино, цить, не плач, принесе киця калач...* *Вже недалечко – на мостику, несе калач на хвостуку* [1, с. 269]; *Ой, котику, котику, мальований хвостуку, не ходи кругом хати. Не забуди нам дитяти* [1, с. 272]; *Ой, коточок, коточок, не йди рано в садочок, не йди рано в садочок, не полохай галочок* [1, с. 273].

Лексико-семантична група «*Птахи*» представлена в українській фольклорній традиції такими лексемами: *пташок, орел, сокіл, шпак, зозуля, соловей, горлиця, курочка, галка, гуси, качка, чайка, павич, ворон, гиндик, пугач, ластівка, журавель, півень, перепеличка*. Слова цієї групи є частотними і відзначаються розгалуженою символікою.

Пташок, орел, сокіл, шпак – хлопець: *Летів пташок понад воду, скаламутив піском воду, доки дівча воду брало, із Романом розмовляло* [1, с. 222]; *Куди їдеш-од'їжджаєш, ти ж мій сизий орле, а хто мене, молодую, до серця пригорне?* [1, с. 236]; *А вже з тої криниченьки орли воду п'ють... А вже мою дівчиноньку до шлюбу ведуть* [1, с. 238]; *Сизий орел пролітає, славне військо, славне Запорізьке у поход виступає* [1, с. 313]; *Ой мала вдова сина сокола, вигодовала, в військо оддала* [1, с. 317]; *Літав, літав чорний шпак, він зозуленьку шукав. Зозуленька сизокрила на колисочці сиділа* [1, с. 271].

Соловейко – туга за коханням, волею від батьків, нещасливе подружнє життя: *Раз пізенько як мати заснула, вийшла слухать соловейка, мов зроду не чула* [1, с. 236]; *В вишневім саду ночувала, різних пташок наслухала. Соловей каже: -Тьох-тьох, тьох-тьох... Котяться сльози, як той горох* [1, с. 254].

Горлиця, курочка – щаслива доля дівчини, а *зозуленька, галка, гусонька, гуси, вутя, чайка, чаєнята* – нещасливе кохання, невдале сімейне життя, *сова, перепеличка* – дівчина, жінка: *Очерет лугом гуде, сова річкою бреде. Підіймає сова крильця, виглядає чорнобривця* [1, с. 279]; *Ой, летіла горлиця через сад, через сад, гей! Розпустила пір'ячко на весь сад! Ой! Хто ж тебе пір'ячко ізбере, ізбере, гей! Отой мене, молодую, забере, гей, забере! На курочці пір'ячко в один ряд, в один ряд, гей! Любімося, серденько, в один лад, гей, в один лад!* [1, с. 222]; *Закувала зозуленька на хаті, на розі; заплакала дівчинонька в сінях на порозі* [1, с. 227]; *Ой гиля, гиля, гусоньки на став! Добривечір, дівчино, бо я ще не спав!* [1, с. 229]; *Летить галка через балку, літаючи кряче, молодая дівчинонька ходить гаєм плаче* [1, с. 236]; *Гиля, гиля, сірі гуси, та на тихий Дунай; зав'язали голівоньку, тепер сиди та думай* [1, с. 255]; *Спитай, мати, ой, сірого вутяти, сіре вутя, ой сіре вутя, ой на морі ночує, воно ж моє горенько чує* [1, с. 25]; *Ой ти знав нащо брав мене невеличку! Мене мати годувала, як перепеличку!* [1, с. 296]; *Ой горе тій чайці, горе тій небозі, що вивела чаєнята при битій дорозі* [1, с. 325].

Курочка, качечка, павич, гусята, гиндик контекстно пов'язуються з оплатою праці (дрібний статок) у жартівливих піснях: *А в курочки жовта шия..., в качечки ряжки-бряжки..., в павича чорні брови...* [1, с. 293].

Зозуля, павич, ворон, пугач, півень, гуси, ластівки – це здебільшого звістка про смерть, розлуку: *Вже й павине пір'я наспід потонуло, а ще мого сина в гостину не видно;.. Зозуля літала над ним куючи* [1, с. 317]; *Ой закувала сиза зозуленька, сидя на тичині, зажурився козак молодий по*

своїй причині [1, с. 326]; *Ой кряче, кряче чорненький ворон да в глибокій долині, ой плаче, плаче, молодий козаче по нещасливій годині* [1, с. 258]; *Ой спав пугач на могилі, да й крикнув він: – Пугу!* [1, с. 321]; *Ой злетів півень та на ворота, сказав: – Кукуріку! Ой не сподівайся, старая матусю, свого сина довіку!* [1, с. 326]; *Налетіли гуси з далекого краю, збили, сколотили воду на Дунаю. Бодай ті гуси з пір'ячком пропали, що нас молоденьких в москалі забрали* [1, с. 346]; *Щебетали ластівочки, через море літаючи; ходять наші бурлаченьки по табору розмовляючи* [1, с. 358].

Голуби уособлюють:

– щасливе розділене кохання: *Коло млина, коло броду два голуби пили воду, вони пили, вуркотіли, ізнялися, полетіли, крилечками стрепехнули, про кохання спом'янули* [1, с. 237]; *А ми ся кохали, як голуби в стрісі, а тепер розходим як туман по лісі* [1, с. 245]; *Сидить голуб на черешні, а голубка на вишні, ой, скажи, ой, скажи, серце, дівчино, що в тебе на мислі* [1, с. 248];

– тугу за молодістю: *Із-за гори кам'яної голуби літають, не зазнала розкішюньки – вже літа минають* [1, с. 255]; скорбота за померлими батьками, звістка про нещастя: *Ой, налетіли голуби та до бідної дівчини. Та сіли-впали голуби та й у дівчини на дворі* [1, с. 262];

– звертання до дитини: *Люляй, люляй, голуб'ятко, поколише тебе татко* [1, с. 271]. *Журавлі, журавка* – щасливе подружнє життя: *Налетіли журавлі, сіли-впали на ріллі. Де журавка ходила, там пшениця вродила* [1, с. 261];

– звістку про життя на чужині: *Ой журавко, журавко, Да чого плачеш так жалко? Ой як мені не плакати? Да куди вийду, то вода, на чужині жити біда* [1, с. 373].

Качечка часто трапляється в колискових піснях: *А котів два, сірі, білі обидва, по бережечку ходили та качечку ловили, а качечку на юшечку, а пір'ячко в подушечку* [1, с. 272].

Лексико-семантична група «Риби» представлена лексемами *рибонька*, *щука* і є мало частотною.

Рибонька, *щука* – це символи дівчини, дитини: *Ой, вийди, вийди серденько, Галю, серденько, рибонько, дорогий кришталю* [1, с. 221]; *Щука-риба в морі грає, а Івасик спати лягає. Я рибоньки наловлю, Івасику да наварю* [1, с. 266]; *Спати би ти, спати, моя рибко, спати, бо я тя не маю коли колисати* [1, с. 270].

Лексико-семантична група «Комахи» представлена лексемою *бджоли*. *Бджоли* уособлюють нещасливе сімейне життя: *Ой дала мя моя мати за високії гори, не дала мя більше віна, лишень одні бджоли, а бджоли ся розлетіли, а я ся лишила, щоби мені лиха доля головку сушила* [1, с. 259].

Традиційні концепти фольклорних текстів, відображаючи ментальні уособлення українського народу, природно увійшли в поетичні та пісенні авторські тексти: *кінь, орел, сокіл* – козацька воля: *Їхав козак за Дунай,*

сказав: – Дівчино, прощай! Ти, **коніку** вороненький, неси та гуляй [8, с. 377]; Ой літа **орел**, літа сизий попід небесами; гуля Максим, гуля батько степами, ярами [8, с. 234]; **Орленьку** сизий, соколе бистрий, що вік на волі в завидній долі [8, с. 393]; зозуля – самотність, невлаштована доля: Чи при полі у долині диким маком ти цвітеши, чи у лузі на калині ти **зозулю** куєш? [8, с. 382]; Закувала **зозуленька** в зеленому гаї, заплакала дівчинонька дружини немає [8, с. 389]; сокіл – туга за волею: Дивлюсь я на небо та й думку гадаю, чому я не **сокіл**? Чому не літаю? Чому мені, боже, ти крилля не дав? Я б землю покинув і в небо злітав [8, с. 346]; сич, півень – емоційний стан тривоги, передчуття неспокою: Ще **треті півні** не співали, ніхто ніде не гомонів, **сичі** в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів [8, с. 385]; голуб, голубка – (кохання): Чи винна **голубка**, що **голуба** любить? [8, с. 367]; собаки – вороги: Шануйтеся ж, **вражі** ляхи скажені **собаки** [8, с. 387]; голубонька, **рибонько** – звертання до коханої: Між горами там долина, в тій долині є хатина, в тій хатині дівчинонька, дівчинонька-голубонька [8, с.390]; Глянь, моя **рибонько**, – срібною хвилею стелеться в полі туман [8, с. 393].

У російській фольклорній традиції популярними є концепти, пов'язані з реаліями тваринного світу, що уособлюють певні життєві ситуації. Представлено такі лексико-семантичні групи тематичного поля «Тварини»: «Свійські та дикі тварини», «Птахи», «Комахи».

Лексико-семантична група «Тварини», яка є найбільш частотною, складається з таких лексем: **конь**, **лошадёнка**, **лошадушка**, **лошадка**, **волки**, **коровушка**, **медведица**.

Лексеми **лошаденка**, **лошадушка**, **лошадка**, **конь** є найбільш частотними. Як правило, це контексти з негативною оцінкою ситуації. **Лошадушка** *худя-худя, приморенная, притомленная, лошаденка истомилася, не доехала. Лошадь* *плачет без рыданья. Лошадка бесхвостиньякая. Конь* *недобрый*, що завіз господаря на чужу землю. Про коня згадують у передсмертний час: *вороной, серый конь*. Це переважно пісні про кріпосну неволю, тюремні, солдатські, ямщицькі і навіть жартівливі пісні. У розбійницьких піснях **конь добрый** у контексті підготовки страти його господаря царськими слугами. **Конь** і **лошадь** у фольклорних текстах уособлюють:

– **погрозу**: *А мы коней выпустим, выпустим, ой дид-ладо, выпустим, выпустим! А мы коней переймем, переймем, ой дид-ладо, переймем, переймем!* [7, с. 263];

– **печаль**: *Что лошадушка под ним, под добрым молодцем, лошадушка под ним худя-худя; что худым-то худя под добрым молодцем, крепко она приморенная, притомленная* [7, с. 44];

– **розбій**: *«Ты скажи, скажи, сиротка, с кем разбой держал?» «Не один я держал, с тремя товарищами, первуй мой товариш – ночь темная, другой мой товариш – конь, добра лошадь, третий мой товариш –*

стально ружье» [7, с. 59]; А как третий мой товарищ – то мой добрый конь [7, с. 56];

– нещастя: *Пособравшись, дочь поехала, поехала дочь, не доехала, среди лесу остановилася: лошаденка истомилася, лошаденка истомилася [7, с. 227]; Камень растет, камень растет, камень растет без кореня, лошадь плачет, лошадь плачет, лошадь плачет без рыданья... [7, с. 71];*

– розлуку: *Сторона ль ты, моя сторонушка, сторона ль моя незнакомая! Что не сам-то я на тебя зашел, что не добрый меня конь завез [7, с. 116];*

– смерть: *Отведите-ка вы моих вороних коней моему батюшке... [7, с. 26]; А продай кони, продай мои серы, поховай ты меня, поховай ты меня... [7, с. 94];*

– погрозу: *Боярыня-сударыня, я и сам сойду, я и сам сойду, три беды снаряжу, ах, первую беду – ворона коня сведу, а другую беду – твою дочь уведу, а третью беду – самое тебя уб'ю [7, с. 65];*

– недобру звістку (про смерть або тяжку хворобу): *Отведите-ка вы моих вороних коней моему батюшке... [7, с. 26]; А продай кони, продай мои серы, поховай ты меня, поховай ты меня... [7, с. 94];*

– страх перед нещасливим заміжжям з нелюбом, старим нареченим: *С той травы, с той травы и я с той травы викормлю коня, викормлю, викормлю и я викормлю, выглажу его, поведу, поведу, поведу я коня к батюшке: «Батюшка, батюшка, родной мой, ты прими, ты прими. Ты прими слово ласковое, полюби слово приветливое, не отдай, не отдай, не отдай меня за старого замуж, старого, старого и я старого насмерть не люблю, со старым, со старым, я со старым гулять не йду!» [7, с. 180];*

– нещасливе сімейне життя із жорстоким чоловіком (дружина запряжена у віз замість коня): *Купи, муж, лошадку, хоть безхвостиньку! [7, с. 667];*

– багатство на тлі голодної смерті бідних: *Пешая к обедне не ходит – все бы ей в богатых колымагах, все бы она в коляске, все бы ей кони вороние, все бы ей кареты золотые, все бы ей ребята молодые, все бы молодые, холостые, бедная малая птичка, малая птичка синичка, сена косить не умеет, стадо ей водить не по силе, гладом, я птичка, помираю [7, с. 299];*

– утрату: *Пробудись, душа, отецкий сын, отвязался твой добрый конь от столба, столба дубового, от колечушка серебряного, от другого позолоченного. Что ворвался твой добрый конь он во мой любимый сад и примял он всю травушку и муравушку... [7, с.124].*

Інколи наявні контексти, у яких кінь асоціюється з:

– пошуками багатства, щасливого подружнього життя: *А я тебе зять буду, твою дочку взять хочу; сто сорок приданого, коня з номерами, завешан махрами [7, с. 99]; Конь воду выпивал, копытами выбивал. Нашего хозяина, нашего богатого дома не случилось. Поехал наш хозяин,*

поехал наш богатый в Питер-город погулять. Привез наш хозяин, привез наш богатый питерскую умную [7, с. 96];

– бажаного нареченого: *Вон едет мой милый на вороном коне, на вороном коне в белом балахоне* [7, с. 113];

Лексема *волки* має негативне забарвлення, асоціативний зв'язок зі смертю: *Божья церква – небо ясное, образа ведь – звезды чистые, а попами – волки серые, что поют про наши душеньки* [7, с. 6].

Лексема *коровушка* супроводжує вдалі стосунки між молодими людьми: *Там девчонка коровушку дошла, подоимши молочко нацедила, процежёмши, дружка Ваню пошла* [7, с.7]; є символом тяжкої праці: *Ты поди, моя коровушка домой, пропади, моя головушка, долой!* [7, с. 184].

Лексеми *медведица*, *соколы*, *голубушки* представляють певні сімейні соціальні статуси: *Как и свёкор говорит: «К нам медведицу ведут». А свекровь говорит: «Надоедицу ведут»...Как медведица-то во тёмном лесу, свекровь-мачеха. Деверья вы, соколы, у вас жены таковы. Вы, золовушки, вам самим замуж идти. А вы, тётушки, вы, голубушки! Я поставлю на порог да в три шеи до ворот!* [5, с. 95].

Лексема *заинька* – молодий хлопець: *Пошёл добрый молодец вдоль карагуду,заинька белая* [7, с.100].

Лексеми *куница*, *лисица*, *горностайка*, *зайка* уособлюють ієрархію соціальних статусів людини: *Поедемте, братцы, да в лес на охоту, Наловимте, братцы, разных зверьков много, убьемте зверьков, братцы, – всем-то им по зверю: попу-то – куницу, дьякону – лисицу, а дьячку-то бедному – белу горностайку, пономарю-то горюну – хоть серого зайку, прос вирне-горюше – хоть заячьи уши, чтоб они не мешали, – с девкой обвенчали!* [7, с. 150].

Лексема *бобер* символізує переслідувану людину: *На могилушке моей растет ковыль-травонька, в головах кастет горькая полынушка, во резвых ногах стоят звери лютые: разорвут мое тело белое, растаскают мои костоньки по дикой стети!* [7, с. 398–399]; *Во этой во речке купался бобёр, купался, не купался, весь вымочился; на горку взошёл, отряхивылся, отряхивался, оглядывался: «Не рыщет ли кто, меня, бобра, ищет?» Охотнички рыщут, чёрна бобра ищут. Хотят бобра бить, хотят бобра застрелить, Маше шубу сшить, бобром опушить* [7, с. 18].

Лексико-семантична група «Птахи» складається із таких лексем: *соловей, соловушка, соловьюшки, пташка, пташечка, кукушечка, голубчик, лебедь, лебёдушка, лебедята, жавороночек, сокол, соколичек, соколиха, гуси-лебеди, орёл, ворона, ласточки, касаточки, перепел, перепёлочки, пава, утка, утица, утята, селезень, селезенюшка, петух, горностаюшка, журавль, чиж, клест, сова, гуси, чирята, воробы, воробейко, грачихи, галочки, рыболов, дятел, кулик, цапля, чечёт, синица, снегирь, ворона, сорока*. У текстах народних ліричних пісень функціонують постійні епітети, що характеризують птахів: *пташка вольная, кукушечка горькая,*

голубчик сизый, лебедушки белые, жайворонок раз молоденький, сокол молодой, ясный, черноперый, орёл сизый, черный, ворона чёрная, долгоносая, селезёнушка сиз-касатенький, утушка серая, ласточка белая, синичка непышная, сорока щекотливая тощо. Найбільш частотними є такі лексеми, як соловей, соловушка, соловьюшки, пташка, пташечка, кукушечка, сокол. Птахи уособлюють печальну звістку про:

– тяжку долю на чужині у кріпацтві, про сирітську долю, неволю: *Ах ты, пташка, пташка вольная! Ты лети, лети в мою сторонушку, ко батюшке во зеленый сад, а к матушке во нов терем. Ты неси, неси соловушка, ах, батюшке да низкий поклон, а матушке челобитьице* [7, с. 227]; *Во лесу, лесу дремучем тут поет, поет соловушка, тут кует горька кукушечка, да никто ее голоса не слушает,- одна слушает сиротинушка, сиротинушка, сenna девушка* [7, с. 265];

– нещасливе заміжжя в чужому краю: *На четвёртом годике пташкой полечу, горькой пташечкой, кукушечкою, Сяду я у матушки в зеленом саду, на любиму яблоньку на матушкину, горькими слезами я весь сад потоплю. Тяжелыми вздохами весь сад посушу, закукую в садике жалобнёхонько, горькими причетами я мать разбужу... У нас во садите за пташка поёт, жалобною песенкой сердечушко рвёт... Пташечки не бей: пташечка-кукушечка – сестрица твоя, прилетела горькая с чужой стороны, со чужой сторонушки, с чужой семьи...* [7, с. 44];

– неволю ув'язнених у тюрмі: *На малинушке соловеюшко громко свищет, по насвисточкам выговаривает; не кукушица во сыром бору скуковала, во неволюшке добрый молодец слезно плачет* [7, с. 19]; *Не кукушечка во сыром бору куковала, не соловушка в зеленом саду громко свищет; добрый молодец в неволюшке сидя плачет* [7, с. 71]; *Ах, что ж ты, мой сизый голубчик, ах, что ж ты ко мне не летаешь? Иль часты дожди крылья мочат? Иль буйне ветры относят?* [7, с. 71];

– утрату дружинами чоловіків на війні: *Заалелась тут кровь солдатская, что не белы лебедушки воскликнули, так воскликнут молоды жены солдатские* [7, с. 116];

– зміну часу: *Гуляла младая до троих я петухов, первые петухи пропели – я не думала домой; вторые пропели – а я в разум не взяла; третьи пропели – заря белая занялась* [7, с. 437].

Лексема сокол уособлює:

– молодого ув'язненого чоловіка, гуси-лебеди, пташечка в даних контекстах жертви: *Жаворончек размолоденький, сокол ясный, младой. Ножки сопутаны, на глазыньках занавесочки жемчужные, на ноженьках путечки шелковыя: Жаворончек размолоденький, на что рано вывелся, молод вылетел на дикую степь, на Саратовску?* [7, с. 102]; *Как бывало мне, ясну соколу, да времячко: я летал, млад ясен сокол, по поднебесью, я бил-побивал гусей-лебедей, еще побивал мелку пташечку, – как бывало мелкой пташечке пролету нет, а нонеча мне, ясну соколу, время нет;*

сизжу я, млад ясен сокол, я во той ли золотой клеточке, во клеточке – на жестяной нашесточке, у сокола ножки сопутаны, на ножечках путечки шелковыя, занавесочки на глазыньках жемчужные! [7, с. 77].

– агресію, силу, спрямовану на напад, жертвами виступають *лебедь, лебедята, соловей-птица, соловьюшка*: *Как по морю, как по морю, как по морю, морю синему плыла лебедь, плыла лебедь, плыла лебедь с лебедятами; плывши, лебедь, плывши, лебедь, плывши, лебедь окунулася, окунулася, окунувшись, встрепенулася; под ней море, под ней море, под ней море всколебалось. Над ней вился, над ней вился, над ней вился млад ясён сокол, «Убью лебеда, уб'ю лебеда, уб'ю лебеда с лебедятами»* [7, с. 22]; *При долине куст калинушки стоит, на калине соловей-птица сидит. На калине соловей-птица сидит, горьку ягоду-калинушку клюёт...Прилетали к соловью два сокола, взяли. взяли соловьюшку с собою, взяли, взяли соловьюшку с собою, посадили его в клеточку, за серебряну решёточку. За серебряну решёточку, не давали соловьюшке пить и есть, не давали соловьюшке пить и есть, заставляли соловьюшку песни петь...* [7, с. 154];

– молодого закоханого чоловіка, а *лебедь* – дівчину: *Струйка за струйкой – сама лебедь плывет, белая лебёдушка – девушка, белая лебёдушка – девушка, ясный соколичек – молодец* [7, с. 156]. Кохання сокола до соколихи може бути трагічним, нещасливим, у таких контекстах обов'язково представлена лексема *сокол*, що вказує не негативний, агресивний характер дій іншого сокола: *На родимую сторону ясный сокол прилетел, он на ольху молодую тихо-жалостно присел, он головушку повесил, хвост печально распустил. «Что ж ты, сокол мой не весел, призадумался сидиши? Или много горя видел в чужой дальней стороне? Или кто тебя обидел в поднебесной высоте?» «Я в степях, в лесах был во дремучих, соколиху я любил, один сокол чернопёрый у меня её отбил...»* [7, с. 46].

– звістку з далеких земель про долю молодого чоловіка, про його рідних у далекому краю, разом з лексемою *сокол* трапляється лексема *орел*: *На море орёл, на море орёл с соколами говорил: – Полетай, сокол, на родимую сторону, спроведай, сокол, спроведай, сокол, об родителях моих* [7, с. 34]; *Посмотрю ли я на синё море – а уж корабль бежит, как сокол летит* [7, с. 232].

Лексеми *орел, ворона* уособлюють смерть на війні, а лексеми *ласточки, касаточки* – материнські почуття: *Что на кусточке на ракитовом как сидит тут млад сизый орел, во когтях держит черна ворона, он точит кровь на сыру землю, как под кустиком под ракитовым что лежит убит добрый молодец, избит, изранен и исколот весь. Что не ласточки, не касаточки круг гнезда увиваются – увивается тут родная матушка* [7, с. 64].

Перепёлочка, птичка, пташечка вольная – печаль дівчини, що одружилася з невільним, бідним: *Вольная птичка, пташечка перепёлочка*, куда она захотела, туда и полетела, ... горемышную свою песенку запела [7, с. 458]; *В роще калина, темно, не видно, соловьюшки не поют. В роще малина, все стало видно, соловьюшки все поют* [7, с. 142].

Деякі лексеми утворюють пари-символи (чоловік – дружина, хлопець – дівчина): *соловей* – *кукушка*; *утка* – *селезень*; *гуси, лебеди* – *пава*; *снегирь* – *синички*; *утка, перепелка, горностаюшка* – *сокол*; *синичка* – *орел*: *Соловей кукушку подговаривал, подговаривал, всё обманывал: полетим, кукушка, во тёмны леса, мы совьём с тобой тепло гнёздышко* [7, с. 186]; *Вниз по реченьке, вниз по быстренькой там плывёт утка да со селезем. Впереди плывёт селезенюшка, селезенюшка, сиз-косатенькой, а за ним плывет сера утушка. «Ты постой, постой, селезенюшка! Ты постой, постой, селезенюшка! Ты постой, постой, сиз-косатенькой! Ой, и лучше б нам да уместе плыть, да уместе плыть, нам не розниться. Промеж нас прошла быстрая река, быстрая река – разлука моя!»* [7, с. 26]; *По утру-то было раным-рано, на заре было на утренней, на восходе красного солнышка, что не гуси, братцы, и не лебеди со лузей, озер подымалися, подымалися добрые молодцы, добрые молодцы, люди вольные, всё бурлаки понизовые...* [7, с. 204]; *Тут летела павя через синие моря, уронила павя с крыла пёрышко, уронила павя с крыла пёрышко, мне не жалко крыла, жалко пёрышка* [7, с. 85]; *Ах, свет сера утица! Потопила малых детушек и в меду, и в патоке, и в ястве сахарном! Ах, свет сера утица, викунай малых детушек из мёду, из патоки, из яства сахарного!* [7, с. 583]. *И я улицею – серой утицею, через черную грязь – перепелицею, подворотеньку пойду – белой ласточкою, на широкий двор взойду горностаюшкою. На крылечушко взлечу ясным соколом, во высок терем взойду добрым молодцом!* [7, с. 654]; *На море синичка непышна была, непышна была, пиво варила, солоду купила, солоду купила, хмелю займы брала. Черный орёл пивоваром был... Снегирь по сеничкам похаживает, совушку за ручечку поважливает... «Что ж ты, снегирюшка не женишься?» «...Взял бы пернатку – это матку моя; Взял бы чечетку – то тётка моя; взял бы пестричку – сестричка моя; взял бы я ворону – долгоногая она; взял бы сороку – щекотливая она. За морем есть перепёлочка,.. я бы поехал, за себя её взял, наперёд себя журавля послал»* [7, с. 329].

У піснях птахи можуть асоціюватися з певними соціальними статусами людей, членів суспільства. *Синица* є оповідачем, решта персоналій поділяються на тих, хто наділений владою (*орел*), релігійним саном (*перепел, ворон, грачики, галочки*), аристократичним титулом (*сова, гуси, утята, лебеди, лебедушки*), має належність до найнижчих суспільних станів (*чирята, воробьи*), до професії (*клевст, чиж, риболов, дятел, сокол, кулик, цапля, чечёт*), до певної шкали вікової градації (*ласточки,*

касаточки, ворони), до певних психологічних типів (кукушка, сорока): Протекло тёплое море, слетались **птицы** стадами, садились **птицы** рядами... Спрашивали малую **птицу**, малую **птицу синицу**... **Орел** на море – воевода, **перепел** на море – подъячий, **петух** на море – целовальник, **журавль** на море – водоливец: то-то долгие ноги, то-то французское платье: по обельному зёрнышку ступает! **Чиж** на море – живописець, **клект** на море – портной мастер, **сова** у нас на море – графиня: то-то высокие брови, то-то веселые взгляды, то-то хорошая походка, то-то жёлтые сапожки, с ножки на ножку ступает, высокие брови подымает. **Гуси** на море – бояре, **утята** на море – дворяне, **чирята** на море – крестьяне, **воробьи** на море – холопы: везде **воробейко** срыгает, бит **воробейко** не бывает. **Лебеди** на море – князи, **лебёдушки** на море – княгини, **жёлна** у нас на море – трубачей, **ворон** на море – игумен: живет он всегла позади гумен. **Грачики** на море – старцы, **галочки** – старочки-чернички, **ласточки** – молодушки, **касаточки** – красны девочки, красная рожса – **ворона**, ... **рыболов** на море – харчевник, **дятел** на море – плотник, ... **сокол** у нас на море – наездник; ... **кулик** на море – рассыльщик, **кукушка** – то – вздорная кликушка, **блинница** на море – **цапля**, чечёт – гость торговый. **Сорока** – то у нас – щеголиха... [7, с. 299].

Лексико-семантична група «*Комахи*» представлена такими лексемами: *комарик, слепец, муха*, об'єднаними в системні пари «чоловік – жінка»: **Комарик большеглазенький**. *Что задумал наш комарик жениться, что задумал наш комарик муху взять. Прилетел слепец – муху расхаял...* [7, с. 183].

Із російської фольклорної традиції в авторську пісенну творчість увійшли тільки деякі образи-символи з тематичного поля «*Тварини*». Це *ворон, конь, лебедь*. В авторській традиції *ворон* і *конь* уособлюють смерть, а *лебедь* – вірність один одному в коханні.

Отже, тематичне поле «*Тварини*» є широко представленим в українській та російській фольклорній традиції. Зазначені архетипи сформовані в найдавніші часи і відображають особливості світосприйняття, ментальні риси народів. В українському фольклорі виявлено три лексико-семантичні групи: «*Свійські тварини*», «*Птахи*» і «*Комахи*». У групі «*Свійські тварини*» найбільш активними є лексеми *кінь* і *вівці*, у групі «*Птахи*» – *орел, сокіл, зозуля, голуб*. Група «*Комахи*» непродуктивна. У російському фольклорі представлено три лексико-семантичні групи: «*Свійські та дикі тварини*», «*Птахи*», «*Комахи*». У групі «*Свійські та дикі тварини*» найбільш частотними є лексеми *конь* і *волок*, у групі «*Птахи*» – *соловей, лебедь, орел, ворон*. Група «*Комахи*» малопродуктивна. Відмінності спостерігаються й у прихованому символізмі образів. Так, в українській традиції *кінь* здебільшого є уособленням молодого хлопця, козака. *Кінь* супроводжує його як у будь-яких побутових ситуаціях, так і у військових баталіях. У російській

символічній системі *конь* є уособленням смерті або великого нещастя, звісткою про трагедію. *Корова* в українських піснях – символ майнового статусу нареченої, у російських, крім того, – вдалі стосунки між закоханими. Суттєві відмінності спостерігаються в системі символів у лексико-семантичній групі «*Птахи*». У свідомості українців птахи відображають переважно характерні риси закоханих чоловіка й жінки, у російському світосприйнятті птахи пов'язуються насамперед із соціальними статусами членів суспільства.

Література

1. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / [упор. Н. С. Шумада]. – К.: Веселка, 1989. – 606 с.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
3. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М.: Высшая шк., 1989. – 434 с.
4. Радченко О. А. Лингвофилософские опыты В. фон Гумбольдта и постгумбольдтианство / О. А. Радченко // Вопросы языкознания. – 2001. – № 3. – С. 96–145.
5. Радченко О. А. Понятие языковой картины мира в немецкой философии языка 20 века / О. А. Радченко // Вопросы языкознания. – 2002. – № 6. – С. 140–160.
6. Русское народное поэтическое творчество: [хрестоматия] / [ред. А. М. Новикова]. – М.: Высшая школа, 1987. – 511 с.
7. Русский фольклор / [сост. и прим. В. Аникина]. – М.: Художественная литература, 1986. – 367 с.
8. Українські народні пісні. Родинно-побутова лірика / [упор. Г. К. Сидоренко]. – К.: Дніпро, 1964. – 586 с.

Стаття надійшла до редакції 29.10.2010 р.

УДК 811. 373 = 162.1

Г. В. Зимовець

ПРОБЛЕМА МОТИВОВАНОСТІ ВЛАСНИХ НАЗВ

Зимовець Г. В. Проблема мотивованості власних назв.

Статтю присвячено розглядові проблеми мотивованості ергонімів у контексті семантичного статусу пропріативів. Автор виділяє чотири основні типи мотивованості власних назв: описову, метонімічну, метафоричну та символічну. Крім того, простежується зв'язок між типом мотивованості та виконуваною онімом функцією.

Ключові слова: мотивованість, ергонім, метонімія, метафора, символ.

Зимовець Г. В. Проблема мотивированности имен собственных.

Статья посвящена рассмотрению проблемы мотивированности эргонимов в контексте семантического статуса проприативов. Автор выделяет четыре основных типа мотивированности имен собственных: описательный, метонимический, метафорический и символический. Кроме того, устанавливается связь между типом мотивированности и выполняемой онимом функцией.

Ключевые слова: мотивированность, эргоним, метонимия, метафора, символ.

Zymovets G. V. Problem of motivation in proper names.

The article focuses on the problem of business names motivation in the context of discussion on semantic statuses of proper nouns. The author argues for existence of four main motivation schemes of proper names – descriptive, metonymical, metaphorical and symbolical. Moreover, the connection between motivation type and proper name function is established.

Key words: motive, business name, metonymy, metaphor, symbol.

Мотивованість власних назв є предметом наукової дискусії, оскільки не з'ясованою залишається проблема їх семантичного та семасіологічного статусу. Зокрема, О. С. Суперанська вказувала на асемантичний статус онімів з огляду на відсутність сигніфікативного компонента значення, оскільки, на думку дослідниці, зв'язок власних назв з апелятивами, які їх породили, практично нульовий, а з поняттями предметів, які позначає пропріатив, він здійснюється опосередковано через предмет [4, с. 136]. Така позиція може, на перший погляд, видатися зрозумілою та обґрунтованою з погляду мовної свідомості пересічного мовця, який стикається з власними назвами із незрозумілим для нього зв'язком між семантикою твірної основи та онімом або з причин затемнення внутрішньої форми, що має місце у таких старих назвах, як *Житомир*, *Дніпро*, або через неясність семантичного зв'язку між апелятивом та похідним від нього пропріативом, що має місце, зокрема, у разі ідеологічних назв вулиць типу *вулиця Алішера Навої*. Тому формується враження про абсолютно довільний вибір назви для тих або інших референтів. Однак, з іншого боку, факти народної етимології, спрямовані на відтворення псевдовнутрішньої форми, та цікавість до етимології як такої, зокрема до походження власного імені, указують на те, що немотивованість власної назви не є зовсім прийнятним явищем для мовця, через що останній намагається відновити прозорість назви, класифікувати її у своїй мовній картині світу.

На теоретичному рівні мотивованість власної назви залишається невирішеною проблемою, для чого існують передумови суто об'єктивного характеру. Одну з причин такого суперечливого ставлення до семантики власних назв убачаємо в дихотомії мовця та слухача. Власні назви, будучи фактами штучної номінації, обов'язково передбачають існування конкретного номінатора, тобто мовця або групи мовців, які надали одиничному референту те або те позначення. З позиції такого номінатора всі власні назви є безумовно мотивованими, оскільки даються свідомо, тобто задіяним виявляється певний мотив. Інша річ, що такий мотив може залишатися імпліцитним для іншого учасника комунікації, який володіє відмінними фоновими знаннями, уявленнями, субкодами тощо. Таким чином, уже на момент свого утворення власна назва є суперечливою в аспекті мотивації, оскільки те, що для номінатора є прийнятним мотивом, іншими членами мовної спільноти сприймається як довільний зв'язок між

доономастичним значенням кореня та семантикою оніма. З часом ця суперечність лише поглиблюється, оскільки поступово, внаслідок фонетичних та семантичних змін, зазнає трансформацій план вираження та план змісту лексеми. Ми вважаємо плідним методом для розв'язання проблеми характеру мотивованості власних назв звернутися до розгляду такого відносно нового класу онімів, як ергоніми, тобто власні імена суб'єктів діяльності людини – підприємств, компаній, установ тощо. Суб'єктивний фактор відіграє в цьому класі лексики значно більшу роль порівняно до інших, оскільки існує юридично визначений номінатор – власник або власники підприємства, які і надають йому назву, виходячи із своїх уподобань. Як зазначає О. Белей, «добір мотивуючої ознаки (або мотивуючих ознак) визначається не об'єктивною помітністю чи важливістю, а залежить головним чином від суб'єктивної, «авторської» оцінки релевантності певної мотиваційної ознаки» [2, с. 48].

У дослідників українського ергономікону зустрічаємо в основному подібне вирішення проблеми мотивованості, а саме розрізнення мотивованих та немотивованих онімів з певними відмінностями у використуваній термінології. Так, Л. Н. Соколова поділяє власні назви на мотивовані та умовно мотивовані. До перших вона відносить ті випадки, коли доономастичне значення співвідноситься з відповідним об'єктом (референтом власної назви) за низкою ознак, а саме: місцем розташування, функціональним призначенням, своєрідністю даного об'єкта або його потенційним клієнтом, зовнішньою схожістю об'єкта з назвою (наприклад, ресторан «Млин»), та так звані «сухі слова», що прямо називають об'єкт (магазин «Черевички») [3, с. 62]. До умовно мотивованих натомість належать ті ергоніми, доономастичне значення яких не викликає прямих асоціацій з названим об'єктом (наприклад, кафе «Алмаз»). Основною функцією таких назв, на думку дослідниці, є не інформативна, а індивідуалізуюча. «Але ці назви не потребують того, щоб їх розуміли та розшифровували. Частіше це так звані фантазійні імена. Люди, що дають такі імена, більше турбуються про те, щоб слово було ефектним, викликало почуття зацікавленості, а не про те, щоб воно було зрозумілим. Такі назви не несуть у собі інформації. Вони лише індивідуалізують» [3, с. 68].

О. Белей поділяє фірмоніми, під якими він розуміє назви суб'єктів бізнес-сфери, на такі, які мають прозору мотивацію та неясну мотивацію [2, с. 48]. Фірмоніми зі з'ясованою мотивацією розпадаються на відповідні підгрупи з урахуванням конкретної мотиваційної ознаки, що лежить в основі назви. За кількістю мотивів дослідник виділяє власні назви підприємств однознакові, двознакові та багатознакові. Основними мотиваторами фірмонімів, за даними дослідника, виступають сфера діяльності, продукт виробництва, сировина, організаційна структура та правова форма, а також розташування підприємства. О. Белей визнає

можливість рекламної мотиваційної ознаки (фірмоніми типу «Шанс», «Кронос», «Фенікс», «Альбїон») [2, с. 56–59] та ідеологічної мотивації [2, с. 62–63].

С. О. Шестакова зазначає, що існують два основні розряди ЛСІ-ергонімів: мотивовані та рецесивні. До мотивованих вона відносить лексеми, які прямо чи опосередковано вказують на ознаки підприємства, його розміщення, зв'язок з людиною та різними реаліями, тобто дають будь-яку інформацію про об'єкт. Мотивовані у свою чергу членуються на реально мотивовані та умовно мотивовані. Реально мотивовані ергоніми вказують на характер діяльності підприємства та продукцію, місцезнаходження, належність окремій особі чи групі осіб. Умовно мотивовані ЛСІ-ергоніми ґрунтуються на асоціативних зв'язках, які містять лише натяк на ознаки чи характеристики реалій. Рецесивними дослідниця вважає такі ергоніми, які не містять інформації про предмет номінації і найчастіше являють собою штучні слова, створені шляхом механічного поєднання комбінацій літер [6, с.6–7]. Вони характеризуються не відсутністю мотиву номінації, а його прихованістю.

М. М. Торчинський, розглядаючи проблему мотивованості власних назв, пропонує власну класифікацію, виходячи з основної ознаки денотата, покладеної в основу імені, виділяючи такі мотиватори онімів, як апотропейні, асоціативні, ідеологічні, квалітативні, локативні, меморіальні, номінальні, патронімічні, посесивні, символічні, ситуативні, сутнісні та темпоральні [5, с. 440].

Таким чином, спостерігаємо загалом єдиний підхід у розумінні необхідності розрізнення типів мотиваційних ознак. Розходження більшою мірою стосуються кваліфікування статусу так званих рекламних або ідеологічних мотиваторів. Поза проблемою мотивації залишаються також назви, які позірно не мають мотиву і взагалі не інтерпретуються в морфологічній системі сучасної української мови. Крім того, як вже вказувалося на початку статті, проблема мотивації є тісно пов'язаною з вирішенням питання про наявність або відсутність сигніфікативного значення, тобто постає питання, наскільки пов'язаним є доономастичне значення оніма з його референтною ситуацією. Для вирішення цієї теоретичної проблеми пропонуємо пов'язати класифікацію мотивацій із тріадою Ч. Пірса і в цьому контексті розрізняємо такі чотири типи мотивації: 1) описова назва, коли головним компонентом ергоніма виступає апелювання на позначення типу підприємства на кшталт «*Київський ювелірний завод*», інші компоненти таких складених ергонімів вступають в індексальний зв'язок із компонентами фрейму діяльності підприємства; 2) метонімія, яка, на нашу думку, співвідноситься з індексальним типом знака, оскільки при метонімічному переносі в основу значення ергоніма покладено ті або ті елементи фрейму виробничої діяльності, тобто має місце просторова суміжність референтів; 3) метафора, яка ґрунтується на

порівнянні референтів за певними ознаками, виявляючи їхню подібність, і яка, відповідно, належить до іконічних знаків; 4) символізація, тобто надання назви не за екстенціональним, а інтенціональним компонентом. В останньому випадку нова назва ґрунтується на вже існуючій вторинній моделюючій системі, тобто культурних концептах, мовній картині світу, аксіологічних компонентах. До символічних назв також зараховуємо ергоніми, значення яких формується вже власне в підсистемі ергонімів із типових ергонімних формантів типу *Турботекс*. Використання того або того типу мотивації, на нашу думку, визначається виконуваними онімами функціями. Зокрема, у разі переважання інформативної складової ергонім утворюється шляхом метонімії або з використанням описового способу. Реалізація персуазивної функції натомість висуває на передній план використання оцінної лексики, механізму алюзій, мовної гри тощо.

Як вже вказували інші дослідники, при утворенні ергоніма може виступати не лише одна мотиваційна ознака, але декілька, що залежить від структурного типу ергоніма, серед яких виділяємо такі: 1) слова, які змінили своє значення внаслідок онімізації або трансонімізації; 2) складні слова; 3) словосполучення; 4) новотвори. Множинність мотиваторів спостерігаємо, насамперед, у другому та третьому структурних типах, хоч онімізовані та трансонімізовані ергоніми також можуть поєднувати індексальну та символічну ознаку. Мотиватори одного ергоніма за своїм характером належать до одного типу або ж поєднують декілька, що спричинене гетерогенністю виконуваних ергонімом функцій. Поєднання в межах одного ергоніма індексального типу мотивації із символічним та ідеологічним, зокрема оцінним або аргументативним, забезпечує виконання назвою одночасно завдань презентації підприємства, повідомлення про характер його діяльності, а також ілюквативного завдання переконати потенційного споживача в перевагах саме цього суб'єкта.

За нашими даними, зібраними з довідника «Жовті сторінки України 2006», основні мотиватори ергонімів мають індексальний характер, відсилаючи до ряду компонентів фрейму виробничої діяльності, зокрема таких, як-от: 1) предмет діяльності («*Вина України*», «*Кераміка*», «*Абразив*», «*Контракти-аудит*», «*Агат*», «*Ензим*», «*Коровай*», «*Норка*», «*Гібрид-С*» (компанія, яка займається вирощуванням насіння, саджанцями), «*Ротор*» (сільськогосподарська техніка), салон «*Багет*» (рама для картин), концерт «*Надра*» (геологія та геологічні дослідження), «*Нива*»); 2) загальна сфера діяльності («*Авіа*», «*Агро*»), 3) адресат діяльності («*Ласуня*», «*Стрілець-2000*», «*Ветеран*», клініка лазерної медицини «*Естет*», «*Школярик*»); 4) адресант, виражений, як правило, через назву відповідної професії («*Дантист на Подолі*», «*Наш доктор*», «*Верстатник*», «*Котельник*», «*Монтажник*», «*Дальнобійник*»), 5) місце здійснення діяльності («*Друкарський двір*», «*Квіткова садиба*», «*Кузня*», «*Земля*», «*Акваторія*»), 6) організаційна форма діяльності («*Укрзернохолдинг*»,

«Ксероцентр», «Альянс», «Ліга»). Деякі з наведених ергонімів одночасно поєднують інформативний та символічні компоненти, успадковані від апелятива, який лежить у їх основі (*коровай* як символ національної культури, оцінні іменники *ласуня, естет*). Метонімічні номінації є прозорими з точки зору адресата, що виключає можливість їхньої двозначної інтерпретації і створює передумови для успішного виконання ними інформативної функції. Водночас їхня здатність створювати нові символічні смисли наближається до нуля, що зменшує ступінь персуазивного впливу на потенційного адресата, оскільки кількість асоціативних зв'язків таких назв обмежується власне фреймом діяльності. Більший потенціал впливу спостерігаємо в імен, створених шляхом синекдохи від апелятивів, які входять до різних тематичних полів, пов'язаних із діяльністю суб'єкта, перебуваючи на їхній периферії: «Візерунок» (галантерея та біжутерія), «Палітра» (поліграфія), інвестиційний фонд «Заповіт», «Штрих» «Синтез» (хімічна промисловість), «Вексель» (страхування), «Абетка» (поліграфія), Акціонерний поштово-пенсійний банк «Аваль», «Карат» (ваговимірювальне та лабораторне обладнання). Крім того, онімізуються також лексеми на позначення цілей діяльності: «Сяйво» (електротовари та освітлювальні прилади); «4 сторони» (туристичні послуги); «Оселя» (сантехнічне обладнання та аксесуари). Такі назви потенційно виводять назву із обмеженого фрейму певної виробничої діяльності, відкриваючи можливості для нових інтерпретацій, мовної гри, створення асоціацій з іншими лексичними групами.

Ми вважаємо, що індексальні власні назви становлять найпростіший тип семантичних відносин між ергонімом та вихідним апелятивом. Мотивація має складніший характер у разі метафоризації або символізації. Під метафорою розуміємо такі випадки перенесення значення, коли наявне порівняння суб'єкта діяльності з яким-небудь іншим референтом, в основі таких ергонімів лежать певні властивості або характеристики виробу чи компанії («П'ятий океан», «Сахара-плюс», «Криниця»). Назва фермерського господарства «Чисті джерела» порівнює якість продукту із якістю водних джерел. Ергонім юридичної фірми «Джерело» вказує на значення діяльності компанії для отримання інформації. У назві «Малахіт» (кріплення, болти тощо) спостерігаємо порівняння властивостей продукції з каменем. Ергонім «Оберіг» (кабелі, проводи, дріт) указує на функції продукції. У деяких випадках підставою для переносу значення є аналогічність виконуваних функцій: «Доктор» (ремонт та обслуговування офісної техніки). Як правило, метафоризація відбувається на рівні не окремого слова, а радше словосполучення: «Дари сонця», дитяча громадська організація «Квіти майбутнього», авіаційна компанія «П'ятий океан». Метафори виконують насамперед експресивну та емотивну функцію, що посилює ілюкативний вплив на адресата. Цей механізм, за нашими даними, не є типовим способом утворення ергонімів,

на відміну від символізації, при використанні якої ергонім відсилає швидше до конотацій апелювання, культурно обумовлених смислів, етнічних концептів тощо. Фактично в цьому разі значення базуються вже на вторинній моделюючій системі, означником якої виступає не лише мова, але й створена за її посередництвом культура. Таким чином, у разі ергонімів маємо справу вже з третинною моделюючою системою, означником якої виступають з одного боку, зв'язки в межах самої мовної системи, а з іншого боку, – поняття, уявлення, концепти, експліцитно представлені в культурі. Символічна мотивація є відмінною за своїм характером, оскільки інтенціонал мовного знака відсилає до різних вторинних символічних систем, у чому й полягає складність визначення семантичного зв'язку між апелюванням та онімом з огляду на розпливчастість утворених конотацій. «Що стосується конотативного означуваного, то воно має всеохоплюючий, глобальний, розпливчастий характер: це – фрагмент ідеології» [1, с. 150]. Найпоширенішими серед ергонімів підтипами символічної мотивації є такі: 1) ідеологія, 2) естетика, 3) аксіологічний компонент (суб'єктивна оцінка), 4) прецедентні назви, 5) меморіальні назви. Така розмитість спричиняє складність аналізу символічних назв, оскільки для їх витлумачення виходимо за межі власне лінгвістики в культурологію та прагматику.

До типових тематичних груп апелювання, від яких утворюються символічні власні назви, належать: назви рослин («*Едельвейс Плюс*», «*Крокуси*», «*Арніка*»), назви тварин («*Білий ведмідь*», «*Чорний беркут*», «*Оса*»), назви каменів («*Агат*», «*Кристал Лайн*», «*Сапфір Траст*»), космічні терміни («*Орбіта-сервіс*», «*Сатурн-Україна*», «*Астероїд*»), назви літер грецького алфавіту («*Омега-авто*», «*Альфа-метал*», «*Дельта-А*»), терміни мистецтва («*Акорд*», «*Камертон*», «*Вернісаж*»), морські терміни («*Галеон*», «*Компас*», «*Лагуна*»), військові терміни («*Легіон*», «*Салют*», «*Центруіон*»), хімічні терміни («*Октан*», «*Радон*») тощо. Символізація має місце не лише в процесі онімізації апелювання. Символічні ергоніми також утворюються шляхом трансонімізації від прецедентних назв («*Земля і воля*», «*Золоте руно*», «*П'ятий елемент*»), міфонімів («*Кронос-лтд*», «*Меркурій-центр*», «*Одісея-тур*»), топонімів («*Атлантик*», «*Коринф*»). Безумовно, що використання таких ергонімів з умовно-символічною мотивацією має як свої плюси, так і мінуси. Їхнім сильним боком є значний потенціал впливу на адресата завдяки використанню значної кількості асоціацій. Проте, з іншого боку, переважання конотацій у мотивуванні ергоніма ставить обмеження для глобального поширення назви з огляду на міжкультурні відмінності щодо характеру та обсягу конотацій, наявності / відсутності тих або тих концептів у різних культурах, що мінімізує персуазивний вплив подібних ергонімів.

Частою стратегією утворення ергонімів виступає використання суто конотативних значень, зокрема аксіологічної лексики, що ми відносимо до

символічного типу мотивації. У цьому випадку як означник виступає зафіксована в мові система оцінок і позитивних конотацій, тобто мотиватором є не денотативний компонент значення апелювання, а його конотації: «Надійний компаньйон», «Нова ера», «Професійні системи», «Смачний хліб». Це можуть бути слова на позначення позитивної оцінки («Шарм»); успішності роботи суб'єкта («Глорія»); указівка на розміри або позицію суб'єкта («Гранд», «Авангард»); належність до престижної соціальної групи («Еліт Трейд»); оцінка щодо відповідності стандартам («Ідеал»; «Класик»; «Абсолют»). Звичайно, ця стратегія номінації характерна для підприємств тих сфер діяльності, забезпечення результатів у яких безпосередньо залежить від успішності досягнення цілей у комунікації з клієнтом, тобто у виробництві тієї продукції та послуг, споживачами яких виступають звичайні люди, а не підприємства.

Певну проблему в аспекті витлумачення мотивованості становлять ергоніми – нові слова, які на перший погляд перебувають поза межами мовної системи, на кшталт «Новекс», «Ерготек», «Юрек». Такі випадки, зокрема, розглядаються як ергоніми, що містять так звані фінали та ініціали. Ці власні назви побудовані аналогічно до відповідних аббревіатурних ергонімів («Южтранссервіс», «Чорномортехфлот»), утворених від атрибутивних словосполучень. Їхнє семіотичне витлумачення, на наш погляд, також можна провести, спираючись на сформульоване Ф. де Соссюром поняття значущості. Такі новотвори легко піддаються об'єднанню в один клас на підставі наявності в їхньому складі елементів, що повторюються. Тому саме типові фінали й ініціали (ергономічні компоненти) сигналізують про те, що ця лексема входить до ергономікону. Присутність подібних компонентів допомагає ідентифікувати лексему як комерційну назву, полегшуючи розуміння змісту повідомлення адресантом. У цьому випадку означником ергоніма виступає морфологічна система мови.

Отже, створення нового смислу в різних ергонімах варіює від простого метонімічного переносу до складних семантичних зв'язків, опосередкованих не лише системою мови, але і всією культурою, яка стоїть за нею. Тому семантичне дослідження будь-яких власних назв потребує виходу в зовнішню лінгвістику для залучення даних інших наук гуманітарного циклу.

Література

1. Барт Р. Основы семиологии / Р. Барт // Структурализм: «за» и «против» : [сб. науч. статей]. – М. : Прогресс, 1975. – С. 114–163.
2. Белей О. О. Сучасна українська ергонімів : власні назви підприємств Закарпаття / О. О. Белей. – Ужгород, 1999. – 111 с.
3. Соколова Л. Н. Типи мотивованості ергонімів (на матеріалі ергонімів м. Києва) / Л. Н. Соколова. – Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 65–69.

4. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 366 с.
5. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови / М. М. Торчинський. – Хмельницький : Авіст, 2008. – 543 с.
6. Шестакова С. О. Лексико-семантичні інновації в системі української номінації (на матеріалі ергонімів і прагмонімів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. О. Шестакова. – Харків, 2002. – 20 с.

Стаття надійшла до редакції 18.10.2010 р.

УДК 811.161.2'373

А. Є. Іншаков

КОЛЬОРАТИВ *БІЛИЙ* У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (XI–XIV СТ.)

Иншаков А. Е. Колоратив білий у старобукаїнській мові (XI–XIV ст.).

Дослідження історії словникового складу української мови неможливе без з'ясування становлення окремих семантичних груп лексики, зокрема кольоративів. У статті розглядається функціонування найбільш уживаного в давніх текстах кольоративу білий та його похідних у старобукаїнській мові (XI–XIV ст.). Засвідчено необмежену сполучуваність номена білий, розглянуто використання лексеми в прямому та переносному значеннях.

Ключові слова: кольороназва, лексема білий, кольоратив, похідні слова, абстрактні лексеми.

Иншаков А. Е. Колоратив белый в старобукаїнском языке (XI–XIV ст.).

Исследование истории словарного состава украинского языка невозможно без выяснения становления отдельных семантических групп лексики, в частности колоративов. В статье рассматривается функционирование наиболее употребляемого в древних текстах колоратива белый и его производных в старобукаїнском языке (XI–XIV ст.). Зафиксирована неограниченная сочетаемость номена белый, рассмотрено использование лексемы в прямом и переносном значениях.

Ключевые слова: цветоименование, лексема белый, колоратив, производные слова, абстрактные лексемы.

Inshakov A. Y. The colorative white in the Old Ukrainian language of the 11th– 14th centuries.

An investigation of the history of the Ukrainian vocabulary is hardly possible without definition of a formation of separate semantic vocabulary groups, the coloratives in particular. The article deals with the functioning of the colorative white, widely used in ancient texts, and its derivatives in the Old Ukrainian language of the 11th–14th centuries. The author states unlimited combinations of a nomen white and examines the use of the lexeme both in the literal and metaphorical sense of the word.

Key words: the name of colour, lexeme white, colorative, derivative words, abstract lexemes.

У східнослов'янській мовознавчій літературі досі значна увага приділялася проблемі функціонування кольоронайменувань (М. І. Чікало, О. Рудь, В. Кушнерик, Л. Довбня, І. Бабій, А. П. Критенко, М. В. Іщук

та ін.; російські мовознавці Н. Б. Бахліна, В. А. Москович, Н. Ф. Пелевіна, В. А. Юрик, І. С. Кулікова, М. А. Суровцева, Н. Н. Степанова, Л. М. Грановська, А. М. Панченко та ін.).

У процесі дослідження історії лексичного складу мови насамперед необхідно з'ясувати й проаналізувати становлення окремих груп лексики. Розгалуженим, різноманітним із семантичного боку, активним шаром словникового складу української мови є кольоративи. На широкому історичному матеріалі комплексний діахронічний розгляд кольоративів в україністиці досі не здійснювався. Цим і обумовлено актуальність нашого дослідження. Однією з частотних мікрогруп є лексеми на позначення білого кольору.

Метою нашої статті є виявлення кольороназви білий та її похідних, аналіз функціонування найбільш уживаного кольоративу в давніх текстах староукраїнської мови (XI–XIV ст.).

Староукраїнська спадщина в лексиці сучасної української мови на позначення кольорів незначна. Така обмеженість основних кольороназв пояснюється специфікою жанрів, своєрідністю поезики давньої літератури.

За спостереженнями Н. Б. Бахліної [1], кольоропис не входить до числа художніх засобів, що використовуються в давньоруській літературі. Це стосується й пам'яток релігійно-повчальних, де подано детальний опис моральних якостей героїв, тому недоречними є кольороназви. обстежених нами джерелах виявлено близько двох десятків кольороназв. Переважно це основні кольори (білий, чорний, червоний, синій, жовтий, зелений) та їх відтінки, і лише зрідка фіксуємо назви змішаних кольорів.

Широко вживаним (137 фіксацій за СДЯ) є прикметник бѣлый. За Етимологічним словником української мови білий колір – праслов'янське утворення. Має відповідники в інших індоєвропейських мовах. Первинне значення “світлий, блискучий”.

Аналізовані пам'ятки дозволяють стверджувати, що це слово має необмежену сполучуваність, використовується в прямому та переносному значеннях. Наприклад, позначає колір:

– тварин: *сладость сегъ мира бѣлая мышъ черная мышъ* [1336 СДЯ І 363]; *птица харадръ...вся бѣла есть* [Фіз.]; *да бо Ростилавъ Стѣславу соболми и горностаими. и черными кунами. и песци и бѣлыми волкы. и рыбьими зубы* [1160 ЛІ 180 зв.];

– рослин: *ливанъ темианъ бѣлый* [ХД];

– одягу: *давше ему сѣкуру, и ленти, и бѣлую одѣжу...* [ИФ 254];

– тканин, предметів: *създа же и ина дѣла пречуднаа иподрумие, и покры белым мрамором* [ИФ 207]; *камень бѣлъ бо бѣ, и шумъ его издалеца слышаху* [ИФ 375]; *...но създавъ грады въ Аравитских горах и причинивъ белым камением...* [ИФ 207]; *а третии [венец] велми боле ѿбою*

ш(т) всакого чвѣта чървлен(а) и бѣла [XIV СДЯ I 363]; *блшеть бо создана [церковь] бѣлымъ каменьемъ тесанымъ* [1261 ЛП 284 зв.];

– зовнішності людей – колір шкіри, волосся та ін.: *растлице власы главы своел... и творлице бѣлы черны. или черьмны или роусы* [1284 СДЯ I 363]; *англь бѣ бо личемъ бѣль* [XIII СДЯ I 363]; *бе же бѣль тѣломъ* [1383 СДЯ I 363]; *бѣли зуоби кго паче млека* [1406 СДЯ I 363].

Також зафіксовано прикметник середнього роду *бѣло*: *и наре(ч) швомоу зелено, шномоу же бѣло, швомоу же червлено, шномоу же сине* [XIII–XIV ХА 24 б].

Номен *бѣлыи* виступає і в переносному значенні, наприклад: *и оувидѣвъ того брата исходлца из цркви всего бѣла дшею и свѣтла лицемъ* [1383 СДЯ I 363].

Ця лексема фіксується й зі значенням сивий: *бѣ же акесима кп[с]пъ. бѣль власы старь. бывъ* [XIII СДЯ I 363]; *старь сы и бѣлы имѣ власы* [1383 СДЯ I 363].

Типовим є використання аналізованого прикметника у складі

– географічних найменувань: *Володимѣрь // заложи гра(д) Бѣль* [992 ЛП 45 зв.]; *и гра(д) ихъ и Бѣлу Вѣжю взл* [965 ЛЛ 19]; *рюрикъ сѣде новгородѣ. синеоусъ на бѣлѣ шзерѣ* [1280 СДЯ I 363]; *кому Бѣло озеро, а мнѣ черные смолы* [Сл. Дан. Зат. 230];

– етнонімів: *придоша Оугри Бѣлии* [853 ПВЛ 4 зв.];

– власних імен: *се приюха. Иванъ бѣлыи, из любка* [1301 СДЯ I 363].

У перекладних книжних пам'ятках фіксуються похідні абстрактні іменники *бѣлота*, *бѣлость*, утворені за допомогою суфіксів *-от(а)*, *-ость*: *о тѣлесехъ же тварь рекъше бѣлота. чьрнота, роусость* [1073 Изб. 232]; *Аште ли чьрвлени и мужи крѣви и съвршени, то понѣвъ вльнюоуж бѣлость достигнѣте* [XI Ср I 380]. Ці ж іменники в пам'ятках можуть позначати і “сивину”: *зане и солмонъ. Старость цѣломудрие имену(т). не бѣлость власомъ глѣ старость. бо ч(с)тне. не кже мног(о)лѣтна. Ни в числѣ лѣ(т) четеса* [XIV СДЯ I 363].

В оригінальних пам'ятках, літописах більше трапляється похідних дієслів, наприклад: *білити* зі значенням білити: “робити білим”, “вкривати білилами, крейдою, вапном”. Спільнослов'янське утворення з суфіксом *-i-ti* > *-и-ти* від прикметника **bělъ* > *бѣлыи*. Праслов. **beliti* > білити з суфіксом зняряддя дії *-dl-* іменник **bělidlo* після спрощення *dl* > *л* і зміни *ě-і* білило “те, чим білять” [ЦЭСРЯ 28]. Наприклад: *извистью бѣлити* [1194 ЛЛ 139 зв.]. Ця ж лексема функціонувала з іншим значенням “чистити (одяг)”: *Аще мышьми изъедено бу(дт) данк бѣлити или гладит повинень есть бѣлилникъ* [1284 СДЯ I 362]; інші деривати *бѣлитиса* “білітиса”: *ибо кедры шны гда Феидоритъ негниюща сошце, такоже бо кюпарисы и сосны, ошдобъ тлѣюща бѣллицьса* [XIII–XIV ХА 93 а]; ... *то*

яко снѣгъ убѣлю и прѣставлю вы на ины пакы обычая [Златостр 101]; бѣловатисѣа [XIII Ср I 218].

Зафіксовано в пам'ятках і ступені порівняння до прикметника бѣльци: и потомъ да кѣмоу нѣчто бѣлѣк снѣга и лоуче маньны [XIII СДЯ I 364]; і тако к(с) ѡ(т) о кони(х) реченое оно. тако бѣлѣши снѣга [XIV СДЯ I 364].

Цікавими в пам'ятках розглядуваного періоду є порівняння: білий як сніг, як молоко, як хвиля, як світло та ін.: бѣ же одѣник кѣо бѣло тако снѣгъ [XI ОЕ 203 а]; издавеча цркъы видима, тако снѣгъ на горѣ висоцѣ лежащъ видѣти бѣше, не бѣльми мраморы оуставлена [XIII–XIV ГА 125 в]; и ризы кѣо быша бѣлы тако свѣтъ [1406 СДЯ I 363]; бысть же Девгениевъ конь бѣль яко голубь [XI / XII Девг. д. 137]; рѣку же обходящу всю ту землю и бѣше вода свѣтла и бѣла яко млеко [XII Истрин 84].

На думку дослідників, зокрема Н. Б. Бахліної, в оригінальній пам'ятці Хроніці Антонія Новгородського є незвичні порівняння, наприклад: и тогда святая Богородица плакала...и шли слезы ея на доску ту и суть біти видімиемь аки капля воцания (не зовсім зрозуміло: білий чи прозорий?); ще пор.: написанъ на стени святой Иоанъ, и виросло у него из чела трояндофиловъ це іть въ сырпунстную нед ілю, аки сирь біло [1, с. 25–26].

У ряді прикладів можна визначити бѣлый як абстрактну кольороназву, як світлий колір, сяючий, блискучий, прозорий. Особливо, коли це стосується божества: кудино же ико кѣо бѣло и другок черно [XIII–XIV ХА 30 а]; Антинор тонокъ, високъ, крѣпастъ, бѣлорукъ [Хрон. И. Малалы V 12]; и ризы его быша бѣлы яко свѣтъ [XI ОЕ 284 в-г]; около же его стояху пѣвци краснѣ велици, бѣли суще яко свѣтъ огнены заря [Ж. Андр. Юрод. 50 а]; ...а огню чрѣвену чясть, яко чрѣмну суццю, а въздуху бѣлую чясть, яко бѣлу суццю [Хрон. И. Малалы VII 21].

Дослідники звертають увагу й на типове використання слова білий для певних жанрів давньоруських пам'яток як християнської символіки, коли це не лише кольороназва, а ще й символ святості. Колір виступає як засіб причетності до ангелів, блаженних, святих, тобто власне кольоропозначення є допоміжним, другорядним [1, с. 26–27]. Наприклад, це білі ризи, білий кінь: ризы же в них бѣлы безпристани [ИФ 252]; Онъ же рече ни братие приеха мужъ унъ на бѣлѣ кони... [XII СДЯ I 363]; и приде къ мѣнѣ ношью мужъ въ сѣнѣми старъ въ бѣлахъ ризах и рече... [XII там же]; Бѣ же зракъ его яко мълнии и одѣние его бѣло яко снѣгъ [XII СДЯ I 363]. В Остромировому євангелії засвідчено лексему бѣла замість словосполучення бѣла риза: Видѣ дѣва анѣла въ бѣлахъ сѣдѣща [XI ОЕ 12].

У давніх пам'ятках фіксуємо поодинокі приклади прикметника броный як назви масті коней. За словником Фасмера, броніти “світліти, відливати жовтуватим, сірим, червоним кольором, дозрівати”; броний “білий, світлий”, цслов. бронъ “білий”, дн. чес: вгопу “білий”, чес. vřuna

“білий кінь”, польськ. wrony “гнідий”. Споріднене дн-інд. vradhnas “рудуватий, буланый” [Ф I 217].

Корінь *bron – спільнослов’янський, слово відоме в східнослов’янських мовах. І. Срезневський подає в словнику його значення як білий, біло-сірий, (рос. „скворечійга), сірий, буланый [Ср. I 180]. Наприклад: *кони рыжи и пѣзи и грѣни и брони* [Зах. I. 8]; *бронь конь наречется* [Жит. Андр. Юр. XLIV. 167].

У староукраїнських джерелах на позначення масті коней білого кольору зафіксовані лексеми: грѣни, сереный, срѣный, половый. Срѣный “сірий” церк., цслов. срѣнь “білий, сірий” відповідно до др. серень “білий”, дехто з дослідників зближує з серен “мерзлий сніг, паморозь, іній” [Ф III 740], срѣный – “білий, біло-сірий”: *и въ колесници третіи кони срѣни* [XI Ср III 484]. Мабуть, варіант сереный “білий” (про кінську масть): *конь серень* [XIV Ср III 340]. На позначення масті собаки зустрічаємо в деяких пам’ятках слово половыи “в білих плямах”: *прииде же отъ запада кузнецъ въ Коньстантинъ градъ, имѣа грича [собаку] полова и слѣна, иже повелѣваемаа коузнецемъ творяше чудеса дивна* [XIII / XIV ХА 275].

Часто для назви білого кольору в пам’ятках зустрічаємо відносні прикметники від іменника сніг – снѣжаныи “сніговий, білий, як сніг”: ... *ѡтрюдѣ же снѣжань и многоплодън* [XI Ср III 455]. З таким же значенням зафіксовано лексему снѣжьныи: *Риза же ... тако снѣжьна боудеть* [XI там же]; ... *его же дыхание якоже дымъ, бѣло якоже снѣжно видѣние бѣаше* [Ж. Андр. Юрод. 49 б]; ... *птици ... красны златыми крылы и снѣжны крылы пестры, сѣдяще каждо на своемъ листѣ* [Там же 48 г.].

Пам’ятки засвідчили й інші похідні утворення від назви кольору бѣлий. Наприклад, іменник білка: бѣла “шкурка білки” *им(а)ху по бѣлѣ и вѣверицѣ ѡ(т) дыма* [859 ЛЛ 7]. Лексеми бѣлица, бѣлка в текстах ранньої доби вживаються як номінація шкурки (хутра) тварини, пізніше виступають лише як зоотермін “білка”: *емляху дань по бѣлѣ отъ двора* [СПП]; *коли каменіе воспловеть по водѣ, коли свинія почнетъ на бѣлку лаяти, тогда безумныи уму научится* [Сл. Дан. Зат.]. Бѣлька “шкурка білки” *дань серебрянаа. бобры белки и лука вса и лю(д) оуци* [1387 СДЯ I 363]. Зустрічаємо це слово в ролі географічної назви *а межю йми рѣка Бѣлка* [1144 ЛП 116 зв.]. Збірна назва бѣль “біляче хутро” *дворъ жь кнѣзь розграбиша бецисленок множество злата и сребра кунами и бѣлью* [1068 ПВЛ 58]. Білка др. бѣла, бѣлька, бѣла вѣверица “біла білка”, у Лаврентіївському, Іпатіївському літописах під 859 р. Етимологія зрозуміла, доведений зв’язок з бѣль “білий” [Ф I 148].

Стара назва бѣла вѣверица є свідченням того, що іменник бѣлька спочатку означав рідкісний вид білих вивірок [ЕСУМ I 196]. За коренем це слово праслов’янське, “тварина загону гризунів” (ѣ > і в сучасній мові). Др. бѣлка з праслов’янського *bělīka, *bělīca (чергування k//c). Назва

за кольором хутра „біла” належала спершу до рідкісної та дорогої білої породи цих тварин. Іменники *bělīka, *bělīca утворені з суфіксами *-ik/-ic-* від прикметника *běla “білка”, “біла”. Від *bělīca з суфіксом *-j-* утворився прикметник *білячий* “зроблений з хутра білки” [ЦЭСРЯ 28].

Цей же корінь виступає в слові *бѣлила* “біла фарба, білила” ... *золотнѣ бѣлилѣ на бѣлкоу мыла на бѣлкоу боургалскога* [XIV СДЯ I 362]. З таким же значенням фіксується *бѣльникъ* [XII СДЯ I 364].

Уже від цього іменника з суфіксом *-никъ* утворений номен *бѣлильникъ* “той, хто відбілює і чистить одяг, тканини” *Аще мышьми изъедено бу(дт) даное бѣлити или гладити, повиненъ есть бѣлильникъ* [1284 СДЯ I 362]; він же зустрічається у складі власних імен *петр бѣлильникъ* [1284 там же].

Зі значенням “жінка, що живе в монастирі, але не прийняла чернечу обітницю” зафіксована лексема *бѣлица* *ни же юдинъ бесѣдоушии к черницѣ ли бѣлицѣ* [XIV СДЯ I 362].

Зрідка трапляються в пам’ятках складні похідні: *бѣлообразнѣ* “той, що сяє білизою, світлозарний” *и видѣхъ... два мужа // бѣлообразна ходица* [1383 СДЯ I 362]; *бѣлоризьць* “мирянин або представник білого духовництва, не чернець” *мних же юдинъ имела въ кельи бра(т) бѣлоризьца. и проси оу него* [1383 там же]. З таким же значенням зафіксовано лексему *бѣльць*: *аще могоуть и бѣльци въ таковоу бѣдоу въ чинѣ* [XII СДЯ I 364]; *аще прозвितеръ бѣлецъ. имѣвъ жену в житьи. и потомъ будетъ. мнихъ. и великьи скимникъ подобаетъ ли ему служити* [1284 там же]. Функціонують у джерелах і складні похідні слова *бѣлообразоватисѧ* “сяяти білизою, очищуватися при хрещенні”...*и изыде(т) купѣль белообразуаста. снѣ бывъ нетлѣнъ* [XI ІлСл сп. XIV-XV 167].

Виявлено в обстежених пам’ятках і дериват *бѣльмо* “більмо” *птичамъ повѣлевающимъ. ичи юмоу бѣльмо створити* [XII СДЯ I 364]. Від прикметника *бѣль* з темою *-ь* утворений іменник *бѣль* > *біль* “щось біле, білизна”, а від нього через суфікс *-м-о* (як *письмо*) – іменник *більмо* “помутніння рогової оболонки ока” [ЦЭСРЯ 29].

Отже, за нашими спостереженнями, прикметник *бѣлый* є найбільш уживаним у давньоукраїнських пам’ятках (137 фіксацій за СДЯ). Лексема має необмежену сполучуваність, використовується в прямому та переносному значеннях, виступає у складі численних мікрогруп. На позначення масті коней білого кольору зустрічаються лексеми *грѣнии*, *сереньий*, *срѣный*, *половий*. У писемних джерелах функціонує чимало похідних абстрактних іменників, дієслів. Типовим є використання номена *білий* як християнської символіки.

Література

1. Бахилина Н. Б. История цветообозначений в русском языке / Наталья Борисовна Бахилина. – М. : Наука, 1975. – 288 с.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

- Девг. д. Сперанский М. Н. Девгениево деяние. Исследование и тексты. – Пг., 1922. XI – XII в., (сп. XVIII в.).
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови / за ред. Л. С. Мельничука : у 7 т. – К.: Наук. думка, 1982 – 2006. – Т. 1 – 5.
- Ж. Андр. Юрод. Житие Андрея Юродивого XIIв., сп. XVI в. // цит. за Н. Б. Бахліною.
- 1073 Изб. Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. – Спб., 1880. – 266 с.
- ІлСл Слово о законѣ и благодати // Молдован А. М. “Слово о законе и благодати” Илариона. – К. : Наук. думка, 1984. – С.78 – 196.
- Истрин Истрин В. М. Александрия русских хрононографов. – М., 1894. – Кн. 1–2.
- ИФ Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.
- ІІ Іпатьевская летопись. – [2-е изд.]. – Спб., 1908. – 938 с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 2).
- ІІІ Лаврентьевская летопись. – [2-е изд.]. – Л. : Изд-во АН СССР, 1926 – 1927. – 580 с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 1, вып. 1 – 2).
- ОЄ Остромирово евангелие / Изд. А. Востоковым. – Спб., 1843. – 623 с.
- ПВЛ Повесть временных лет // Лаврентьевская летопись. – [2-е изд.]. – Л. : Изд-во АН СССР, 1926 – 1927. – 286с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т.1, вып.1).
- СДЯ Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) : В 10т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. яз., 1988 – 1991. – Т. 1–4.
- Сл. Дан. Зат. Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII в. и их переделкам / Подгот. к печ. Н. Н. Зарубин. – Л. : Изд-во АН СССР, 1932.
- СПІ Слово о полку Игоревѣ // Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича. – М., 1800. – С.1 – 48.
- Ср Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893 – 1912. – Т. 1 – 3.
- Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964 – 1973. – Т. 1–4.
- ХА Книги **временьныа** и **образныа** **Геургиа** мниха // Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Пг., 1920. – Т. 1. – 612 с.
- ХД Житъе и хожденъе Данила, Русьскыя земли игумена, 1106 – 1108 : (Текст воспроизведен по древнейшему списку XV в, изд. Правосл. палест. о-вом. – Спб. : Глазунов, 1896. – 79с.).
- Хрон. И. Малалы Истрин В. М.Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе, 1911. – Кн. 6 – 9.
- ЦЭСРЯ Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка: Более 5000 слов. – [2-е изд., перераб. и доп]. – К. : Рад. шк., 1989. – 511 с.

Стаття надійшла до редакції 19.10.2010 р.

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ОДОРАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Иншакова І. Є. Актуальні проблеми формування одоративної лексики в українській мові.

Лексика сприйняття постійно перебуває в колі уваги науковців. У статті обґрунтовується необхідність комплексного діахронічного розгляду на широкому історичному матеріалі формування одоративної лексики як окремої семантичної групи в українській мові через відсутність спеціальних праць із розглядуваної проблеми.

Ключові слова: лексика відчуття, семантична група, запах, одоративна лексика.

Иншакова И. Е. Актуальные проблемы формирования одоративной лексики в украинском языке.

Лексика восприятия постоянно пребывает в центре внимания ученых. В статье обосновывается необходимость комплексного диахронического рассмотрения на широком историческом материале формирования одоративной лексики как отдельной семантической группы в украинском языке из-за отсутствия специальных работ по изучаемой проблеме.

Ключевые слова: лексика восприятия, семантическая группа, запах, одоративная лексика.

Inshakova I. Y. Contemporary problems of formation of odorative vocabulary in the Ukrainian language.

Vocabulary of perception is constantly attracting researchers' attention. The article deals with the necessity of complex diachronic examination based upon broad historical material of formation of odorative vocabulary as a separate semantic group in the Ukrainian language. Works on the given problem have not been represented yet.

Key words: vocabulary of perception, semantic group, odour, odorative vocabulary.

Вивчення окремих семантичних груп словникового складу мови є традиційним в українському мовознавстві. Ідея системності лексики отримала загальне визнання та знайшла своє втілення в дослідженнях українських лексикологів. Досі досліджувалася історія певних семантичних груп лексики: назв одягу (Г. М. Миронова), назв хвороб (Т. В. Олещук), назв страв і продуктів харчування (В. І. Невоїт), ботанічної номенклатури (І. В. Сабадош), географічної номенклатури (П. П. Чучка), назв грошей і грошових одиниць (Є. І. Чернов) та ін.

Мета нашої статті – актуалізувати необхідність розгляду формування одоративної лексики в українській мові.

Серйозні дослідження в галузі історичної лексикології знайшли відображення в дисертаціях, авторефератах, лексикологічних збірниках, у досягненнях східнослов'янської лексикографії, науковій періодиці, виданнях українських пам'яток.

Історію окремих макро- та мікросистем подає колективна монографія „Історія української мови. Лексика і фразеології” (Київ, 1982).

Повне ж дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих семантичних груп.

Мова певним чином відображає процес пізнання людиною дійсності. І початковим етапом цього процесу є сприйняття. Лексика сприйняття постійно перебуває в колі уваги вітчизняних лінгвістів. Проте до сьогодні, на жаль, не було спроб комплексного опису історії одоративної лексики української мови.

Підвищений інтерес у суспільстві до феномену запаху останні кілька десятиліть викликає увагу у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці до відповідної лексики.

Запах досліджується в різних аспектах ольфакторної семантики: фізіології, соціології, культурології, психології. Відомі окремі праці, присвячені частковим аспектам опису цієї лексики в українській, російській лінгвістиці, психолінгвістиці (І. Я. Франко, О. І. Білецький, В. В. Виноградов, В. П. Сидельников, Л. Вайсгербер, В. Дорошевський, Л. М. Васильєв, Ю. Н. Караулов, А. П. Василевич, Е. В. Гейко, Л. Б. Крюкова, В. В. Лещенко, Н. С. Павлова, І. Г. Рuzін, Р. М. Фрумкіна, А. Вежбицька, А. В. Житков, Н. А. Ніколіна та ін.).

Дослідники підкреслюють надзвичайну обмеженість мовних засобів, що використовуються людиною при описі запахів. Немає класифікацій одоративної лексики, подібних до класифікацій кольорів.

Проте засоби передачі запаху різноманітні, активно використовуються дієслова, іменники, прикметники в переносному значенні, синкретичні образи запаху. Кожна частина мови утворює свій семантичний ряд, наприклад:

- іменники – *дух, духмяність, чад, аромат, сморід, запах, пахоці;*
- дієслова – *пахтіти, смердіти, тхнути, ароматизувати, чадіти, духмяніти, п'янити;*
- прикметники – *пахучий, духовитий, ароматний, чадний, тухлий, запашний, благоуханний, медовий, медвяний, полиновий, м'ятний, чебрецевий;*
- прислівники – *ароматно, пахуче, чадно, духмяно, п'ярко, запашно, курно, димно.*

Деякі слова служать засобом передачі запаху лише в певному контексті.

Науковці, аналізуючи семантику синтаксичних конструкцій зі значенням запаху, звертають увагу на явища синкретизму, бо часто перетинаються компоненти смакових, дотикових, зорових відчуттів та ін.

Одоративна лексика відображає специфічне сприйняття світу, служить для повної характеристики пейзажу, персонажа, предмета, явища.

Детальний розгляд ольфакторної лексики покликаний допомогти встановити історію окремих слів, системні відношення (синонімії, антонімії, узагальнення, диференціації та ін.), зміни в семантиці лексем, розвиток вторинних значень у процесі становлення, функціонування тощо.

Лексеми на позначення запаху часто розглядаються в трьох аспектах: походження, значення, уживання. Також розглядатимемо індивідуальне вживання, ситуативне значення розглядуваних слів у відповідних контекстах.

На нашу думку, у роботі необхідно розв'язати низку завдань:

1) виявити склад лексики із семою “запах” на різних етапах писемної історії української мови;

2) проаналізувати становлення семантики ольфакторної лексики;

3) здійснити детальний опис функціонування досліджуваної семантичної групи;

4) установити рівень продуктивності розглянутих лексем на різних етапах розвитку мови;

5) уточнити етимологію, хронологію окремих одоративів;

6) визначити специфіку української ольфакторної картини світу.

Предмет вивчення – одоративна лексика української мови. Це слова різних граматичних категорій, що містять значення запаху (іменники, дієслова, прикметники, прислівники).

Об'єктом дослідження стане специфічна лексико-семантична група слів на позначення запаху в історії української мови.

Для виконання завдань буде залучено широкий фактичний матеріал: різноманітні за жанрами й стилями загальновідомі оригінальні й перекладні пам'ятки XI–XIII ст. (літописи, житія, хроніки та ін.), тексти середньоукраїнської мови XIV–XVIII ст. (лексикони, граматики, порадики, розмовники) та історичні словники, що відображають лексику зазначеного періоду функціонування української мови.

До фактичного матеріалу віднесемо залучимо не лише нейтральні, а й стилістично марковані (розмовні, просторічні, діалектні) одиниці, що дозволить максимально повно дослідити лексичну групу з семантикою запаху.

Факти для характеристики праслов'янського періоду будуть узяті з різних етимологічних словників слов'янських мов, авторських розвідок, присвячених праслов'янському етапу.

Такий фактичний матеріал послужить фоном, перспективою, без яких неможливо зрозуміти всю історію ольфакторної лексики в українській мові, а також сприятиме висвітленню історії досліджуваної семантичної групи в усій складності, багатогранності та дозволить охарактеризувати її місце, роль у лексичній системі.

Вибір методів дослідження зумовлений специфікою об'єкта та завданнями роботи. Основними стануть порівняльно-історичний, описовий методи, прийоми лінгвостатистики. Крім загальнонаукових методів аналізу й синтезу, використаємо метод системного опису лексики, часткові методи й методики: суцільної вибірки лексичного матеріалу, лінгвістичного опису з елементами компонентного аналізу та ін.

Роль засобів передачі відчуття запаху значно помітна у творах українських письменників XIX століття Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, у поезії Т. Шевченка, Лесі Українки та ін. Запахові образи в російській літературі пов'язані зі становленням «натуральної школи» 40–50-х років XIX ст.: С. Тургенєв, Л. Толстой, А. Фет.

Художньо-стильовій ролі слів лексико-семантичного поля “запах” у творах І. Буніна присвячена кандидатська дисертація М. В. Одинцової (2008), функціонування лексики з семою “запах” у мові, мовленні і тексті розглядається в кандидатській дисертації Н. С. Павлової (2006), мовні засоби вираження одоративної лексики аналізували І. Я. Франко, О. І. Білецький, А. П. Василевич, Е. В. Гейко, Л. Б. Крюкова, В. В. Лещенко, В. В. Дятчук, Л. Ставицька, І. Г. Рузін, Р. М. Фрумкіна, А. Вежбицька та багато інших мовознавців. Це пов'язано з ґрунтовними дослідженнями лексичних систем, семантичних полів.

Опубліковані окремі статті, монографії, дисертації з історії одоративної лексики допоможуть нам уточнити об'єкт дослідження, визначити хронологічні межі роботи.

Наукова новизна такого дослідження полягатиме в тому, що вперше в україністиці буде проведено на широкому історичному матеріалі проведемо комплексний діахронічний розгляд семантичної групи одоративів.

До наукового обігу введемо в повному обсязі мовний матеріал у розглядуваному аспекті, оброблений за етимологічними, тлумачними, словотвірними словниками, іншими інформаційними джерелами.

Основні положення роботи, одержані результати дадуть змогу розширити, поглибити сучасні уявлення про формування, еволюцію одоративів, становитимуть певну цінність для окремих питань історичної лексикології.

Матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці фундаментальних узагальнюючих праць з історії лексикології, створенні підручників, посібників, у лексикографічній практиці, у вузівській, шкільній лінгводидактиці, укладанні відповідного спецкурсу. Ними можуть скористатися студенти при підготовці курсових, кваліфікаційних, магістерських робіт.

Отже, актуальність нашого майбутнього доробку зумовлена необхідністю комплексного опису історії одоративної лексики української мови та відсутністю спеціальних праць із розглядуваної проблеми.

Література

1. Дятчук В. В. Як передається в мові відчуття запаху / В. В. Дятчук // Культура слова. – К., 1978. – Вип. 15. – С. 35–42.
2. Павлова Н. С. Лексика с семой «запах» в языке, речи и тексте: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: 10.02.01 «Русский язык» / Наталия Сергеевна Павлова. – Екатеринбург, 2006. – 19 с.
3. Ставицька Л. Стаття крізь призму запаху / Л. Ставицька // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. – 2006. – Вип. 38. – Ч. II. – С. 72–78.

Стаття надійшла до редакції 19.10.2010 р.

ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИЧНОГО Й ПРАГМАТИЧНОГО АСПЕКТІВ ЗООМОРФНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Салата І. А. Особливості семантичного й прагматичного аспектів зооморфних фразеологізмів в англійській та українській мовах.

Статтю присвячено зіставному аналізу зооморфних фразем, які виражають моральні якості людини в англійській та українській мовах. Особлива увага звертається на оцінний компонент, тобто схвальну чи несхвальну оцінку, який є основою в конотативному статусі фразеологічної одиниці.

Ключові слова: семантичне значення, прагматичне значення, зооніми, оцінність.

Салата І. А. Особенности семантического и прагматического аспектов зооморфных фразеологизмов в английском и украинском языках.

Статья посвящена сопоставительному анализу зооморфных фразем, которые выражают моральные качества человека в английском и украинском языках. Особое внимание уделяется оценочному компоненту, то есть одобрительной или неодобрительной оценке, который является основой коннотативного статуса фразеологической единицы.

Ключевые слова: семантическое значение, прагматическое значение, зоонимы, оценочность.

Salata I. A. The peculiarities of semantic and pragmatic aspects of phraseological units with zoo component in the English and Ukrainian languages.

The article is devoted to the comparative analysis of phraseological units with zoo component which express moral qualities of people in the English and Ukrainian languages. Special attention is paid to the negative or positive estimation, which is the basis of the connotation of the phraseological unit.

Key words: semantic meaning, pragmatic meaning, zoo component, estimation.

Вивчення фразеології через узаємозв'язок її семантики та прагматики дає змогу здійснювати комплексний підхід до аналізованої царини мовної діяльності.

На думку О. Ф. Арсентьєвої, у різних цивілізаціях та в різні епохи поняття добра і зла, негативного й позитивного осмислюються неоднаково. Представники одного суспільства розцінюють одне й те ж явище індивідуально, хоч існує загальноприйнята точка зору, згідно з якою позитивна чи негативна оцінка входить у структуру значення фразеологічної одиниці [1, с. 23].

Зооморфні фразеологізми мають комплексну семантику, у яку інтегрується й прагматичний аспект – оцінка ситуації (особи, предмета) мовцем, інформація про його емоційне ставлення до ситуації, стилістична значущість. Комплексність семантики фразеологізму полягає в тому, що вона містить у собі як предметно-логічні, так і конотативні компоненти. Найважливіші з них такі: 1) переносний чи образний компонент значення

фразеологізму; 2) прямий чи предметний компонент значення фразеологізму, який складає основу образу та образний стрижень; 3) емоційний компонент; 4) стилістичний компонент; 5) національно-етнічний компонент [2, с. 171–172].

На сучасному етапі розвитку лінгвістики під час опису зооморфних фразеологізмів необхідно відзначити важливість ознак, які формують носії мови – емотивність, образність, оцінність. Прагматика – це, як відомо, семантика мови в дії, яка покликана вивчати поведінку знаків у реальних процесах комунікації. Будь-які семантико-прагматичні дослідження спростовують думку про постійне та незмінне значення знака. Значення є процесом, який має свою динаміку. Семантику знака можна уявити як сукупність предметно-логічного, прагматичного та внутрішньолінгвістичного аспектів значення.

Основне знакове призначення фразеологізму – виражати емотивно-оцінне відношення до дійсності. «Вершинною» функцією фразеологізму є експресивність. Засобом для її створення слугує конотація. У конотацію закладені елементи семантичної динаміки, що можуть здійснювати емоційний вплив на реципієнта, пробуджувати в нього те чи те ставлення до об'єкта референції.

Прагматичне значення, а також комунікативний ефект, який знак створює в умовах певного мовленнєвого акту, зумовлені: 1) оцінністю, яка виникла на основі денотата; 2) емотивністю; 3) безпосереднім образом мотивованої внутрішньої форми та стилістикою [9, с. 3].

Коли учасники комунікативного акту, перебуваючи у стані емоційної напруги, зацікавлені в тому, щоб вплинути на поведінку співбесідника, вони надають власному мовленню афективного забарвлення. Наше зацікавлення викликають емоційно забарвлені слова-характеристики, оцінні одиниці, які функціонують як компоненти зооморфних фразеологізмів. Для правильного використання цих зооморфізмів необхідно відзначити, що в певній ситуації вони мають позитивне чи негативне наповнення і провають відповідну реакцію партнера. Зооморфізми несуть певну експресію, відображають певну яскраво виражену оцінність. За умов транспозиції вони набувають конотативного значення.

В. Н. Комісаров зазначає, що переносне значення фразеологізму – основне, воно обов'язково має відтворюватися під час перекладу. Пряме значення фразеологізму є основою для створення образу, співставляє цей образ із будь-якою сферою життя людини [2, с. 171–172].

Як стверджує І. В. Корунець, «фразеологічне значення – це інваріант інформації, яка виражається семантично ускладненими, окремо оформленими одиницями мови, що не утворюються за структурно-семантичними моделями словосполучень» [4, с. 140].

Із зооморфізмами в різних народів пов'язані стійкі асоціації, які проектуються на людину. Вибір уподібнення людини до тварини

здійснюється задля визначення позитивного чи негативного емотивного ефекту. Образ, створений зооморфізмом, упливаючи на асоціативне мислення людини, стимулює відповідну реакцію.

У статті ми розглянемо фразеологізми, до складу яких входять зооніми, оскільки зооморфні фразеологізми найбільш змістовно виражають емоційно-оцінне ставлення народу як творця цього фразеологізму та користувача, що реагує на якусь ситуацію. Особливу увагу звернемо на оцінний компонент, тобто схвальну чи несхвальну оцінку, яка зафіксована в значенні фразеологізму та є основою в конотативному статусі ФО у зв'язку з його соціолінгвістичною природою.

У фразеологічній системі англійської та української мов визначаються та діють елементи, загальні для цих мов з одного боку, й національно-самобутні, специфічні для кожної мови з іншого. Тотожність багатьох зооморфних фразеологізмів у зіставлених мовах пояснюється існуванням спільного фразеологічного фонду для цих мов, унаслідок чого більша частина ФО співпадає не тільки за значенням, але й за структурою, хоч ці мови належать до різних груп.

Серед усіх зоонімів англійської мови у фразеологічних одиницях присутні біля 30 назв тварин. Серед них найчастіше зустрічаються: *ape* (мавпа), *ass* (віслюк), *bear* (ведмідь), *beaver* (бобер), *bull* (бик), *camel* (верблюд), *cat* (кішка), *calf* (теля), *cow* (корова), *dog* (собака), *donkey* (віслюк), *fox* (лисиця), *goat* (козел), *hare* (заєць), *hog* (кабан), *horse* (кінь), *lamb* (ягня), *leopard* (леопард), *lion* (лев), *monkey* (мавпа), *mule* (мул), *ox* (віл), *pig*, *swine* (свиня), *rabbit* (кріль), *rat* (пацюк), *sheep* (вівця), *skunk* (скунс), *squirrel* (білка), *tiger* (тигр), *wolf* (вовк) та більш ніж 20 назв птахів: *chicken* (курча), *cock* (півень), *coot* (лисуха), *crow* (ворона), *dotterel* (сивка), *dove* (голуб), *duck* (качка), *eagle* (орел), *goose* (гусак), *hawk* (яструб), *hen* (курка), *jay* (сойка, деряба), *lark* (жайворонок), *magpie* (сорока), *nightingale* (соловейко), *parrot* (горобець), *peacock* (павич), *pigeon* (голуб), *swan* (лебідь), *rook* (грак), *vulture* (гриф) та деякі інші. Також зустрічаються зооніми на зразок: *bee* (бджола), *bird* (птах), *eel* (вугор), *fish* (риба), *fly* (муха), *hound* (гончий собака), *mouse* (миша), *snake* (гадюка) та ін.

Відповідно в українській мові присутні більше 25 найменувань тварин, серед яких найчастіше уживаються: *білка*, *бик*, *баран*, *вовк*, *ведмідь*, *вівця*, *віл*, *заєць*, *їжак*, *кінь*, *кіт*, *кішка*, *кобила*, *коза*, *козел*, *корова*, *кріт*, *осел*, *порося*, *свиня*, *собака*, *теля*, а також приблизно 15 назв птахів: *ворон*, *ворона*, *горобець*, *гуска*, *індик*, *кулик*, *курка*, *курча*, *ластівка*, *лебідь*, *нава*, *півень*, *сич*, *сорока* й інші зооніми: *вуж*, *гадюка*, *тедзь*, *джміль*, *звір*, *жаба*, *комар*, *лин*, *миша*, *муха*, *птах*, *рак*, *риба*, *черв'ячок*. З погляду на кількісний склад назв тварин у ФО обох мов значної різниці не спостерігаємо.

Серед зоонімів, що характеризують певні якості людини, деякі наділяються лише позитивними чи негативними властивостями. В англійській мові *squirrel*, *lamb*, *dove*, *eagle*, *lark*, *nightingale* асоціюються

тільки з позитивними рисами. В українській мові практично неможливо виокремити зооніми, які б описували тільки позитивні властивості характеру людини.

Незважаючи на те, що більша частина назв тварин і птахів відображає як позитивні, так і негативні риси людини, можна окреслити групу з назвами тварин, які маркують тільки негативні якості. В англійській мові це назви диких тварин: *ape, bear, beaver, fox, monkey, rat, skunk, wolf*; назви домашніх тварин: *ass, donkey, goat, hog, mule, pig*; назви диких птахів: *coot, dotterel, jay, peacock, pigeon, rook, vulture*; назви свійської птиці: *duck, goose, hen*.

В українській мові це відповідно такі назви диких тварин: *ведмідь, вовк, заєць, їжак, кіт*; назви домашніх тварин: *баран, вівця, кіт, кішка, корова, коза, кобила, козел, віслюк, поросля, свиня*; назви диких птахів: *ворон, ворона, нава, сич, сорока*; назви свійської птиці: *гуска, індик, курка, півень*.

Як свідчить проаналізований матеріал (близько 600 зооморфізмів з Англо-російського словника фразеологізмів А. В. Куніна та більше 250 зоофразем із Фразеологічного словника української мови Г. М. Удовиченка), зооморфні фразеологізми, які метафорично асоціюються з людиною, здебільшого виражають негативні значення. Тому кількість зоонімів, що наділяють людину несхвальними якостями, набагато більша, ніж тих, що вказують на позитивні. Це пояснюється сильнішою емоційною реакцією особистості на негативні явища.

Характерною рисою зооморфної фразеології постає наявність в обох мовах численних аналогій, близьких між собою за спільною спрямованістю словосполучень. Збіг образності зооморфних фразеологізмів у різних мовах пояснюється не тільки запозиченнями, але й загальними закономірностями, що спричиняють виникнення близьких фразеологічних одиниць, які демонструють універсальний характер зоонімів у їх здатності та призначенні використовуватися в ролі зоометафор.

Продуктивне використання зооморфізмів постає наслідком того, що людина з появою нового об'єкта асоціює його з навколишнім світом, із тим, що їй вже знайоме. Під час створення метафор назви тварин мають різний ступінь продуктивності: одні використовуються досить рідко, наприклад, в англійській мові це – *camel, coot, dotterel, jay, leopard, peacock*; в українській мові відповідно – *білка, кулик, ластівка, нава, кіт*; інші дуже часто: в англійській мові – *ass, dog, fox, horse, lion, rat, sheep*; в українській мові – *бик, кінь, кіт, коза, кішка, муха, свиня, собака*.

Особливість зіставного аналізу ФО полягає в необхідності врахувати первинні системи (лексичну та граматичну), а також специфіку їхніх виявів у фразеології. Основоположним у порівняльному аналізі різних мов є не ототожнення певних одиниць, а визначення схожості та відмінності зіставляваних одиниць. Тоді мова йтиме про відносну тотожність.

Установлення міжмовних фразеологічних еквівалентів різних типів задовольняє потреби перекладу та навчання іноземних мов.

За ступенем функціонально-сислового співвіднесення англійських та українських зооморфних фразеологізмів можна визначити три типи співвідношення зооморфних фразем – еквівалентів у зіставлених мовах: 1) повна семантична відповідність – повні еквіваленти; 2) неповна відповідність – часткові еквіваленти; 3) відсутність відповідних ФО – безеквівалентні ФО. Це питання досить детально розглянула у своїй статті «Особливості міжмовних еквівалентів англійських зоофразеологізмів в аспекті перекладу» Л. О. Ярова [8].

Ми ж приділимо увагу зіставному аналізу зооморфних фразем, які виражають моральні якості людини в англійській та українській мовах, оскільки сучасна лінгвістика при зіставному аналізі основним напрямком вивчення зооморфних ФО висуває універсальні, міжмовні відношення на основі культурологічно релевантних ознак.

У складі ФО визначаються, як правило, негативний, позитивний та нейтральний компонент фразеологічного значення, в основу якого покладено засудження, схвалення або відсутність чітко виражених характеристик як конотація соціально закоріненої оцінки будь-якого явища. «Асоціативно-образний зв'язок, що лежить в основі непрямой фразеологічної номінації, не тільки сприяє адекватному декоруванню змісту висловлювання, але й виступає стимулом для появи в адресата оцінної та емоційної реакції» [2, с. 38]. Умовно розподілимо ці мовні одиниці на кілька груп, об'єднаних тою чи тою семантичною особливістю: 1) зооморфні фразеологізми, які називають позитивні риси людини; 2) зооморфні фразеологізми на позначення негативних рис; 3) зооморфні фразеологізми, що ілюструють нейтральне сприйняття певної події.

У межах статті немає змоги подати більш розлогу класифікацію зооморфних фразеологічних одиниць, тому обмежимося кількома прикладами. Серед стійких виразів, що називають позитивні якості людини, виокремлено такі:

– працьовитість: в англійській мові. *A busy bee has no time to sorrow* – працьовита бджола не має часу сумувати; *He who would catch fish must not mind getting wet* – без труда нема плода; *The dog that trots about finds a bone* – собака, який бігає, знайде кістку; *All lay loads on a willing horse* – хто везе, того ще й підганяють; *Work like a horse* – працювати, як кінь; *Busy as a bee* – працьовитий, як бджола; *Like a squirrel in a cage* – як білка у клітці; в українській мові. *Бджола мала, а й та працює; Працьовитий, як бджола; Хто чого шукає, той знайде; Працює, як віл; Працює, як чорний віл; Крутиться, як муха в окропі; Вертиться, наче в'юн в ополонці; Крутиться, наче в'юн на сковорідці; Крутиться, як посолений в'юн; Крутиться, як дзига; Крутиться як муха в окропі; Щоб рибу їсти, треба в воду лізти;*

– сміливість, рішучість: в англійській мові: *The bull must be taken by the horns* – взяти вола за роги; *To beard the lion in his den* – напасти на лева у його логові; *Don't make yourself a mouse, or the cat will eat you* – не будь вівцею, то і вовк не з'їсть; *Fight like a lion* – битися, як лев; *Show the bull-horn* – показувати зуби, чинити опір; *Bold like a lion* – сміливий, як лев; в українській мові: *Брати бика за роги; Ловити (піймати) вовка за вухо; Взяти вола за роги; Не будь бараном, то й вовк не з'їсть; Назад тільки раки лазять;*

– обачність, обережність: в англійській мові: *The mouse that has but one hole is quickly taken* – мишу, яка має тільки одну нору, легко піямати; *Catch the bear before you sell his skin* – впіймай ведмедя перш, ніж продавати його шкуру; *It is ill to waken sleeping dogs. Let sleeping dogs lie* – не буди собак, які сплять; *When the fox preaches, take care of your geese* – коли лисиця молиться, бережи своїх гусей; *The scaled dog (cat) fears cold water* – хто обпікся на окропі, той і на холодну воду дмухає; *Don't put cart before the horse* – не ставте віз перед конем; в українській мові: *І вовки ситі, і вівці цілі; Хто обпікся на молоці, той на воду дмухає; Не буди лихо, поки воно спить.*

Як вже було зазначено, кількість зооморфних ФО з негативною ознакою набагато більша, особливо це властиво українській мові. Наведемо кілька прикладів:

– дурість: в англійській мові: *Every ass likes to hear himself bray* – кожен осел любить своє ревіння слухати; *The cow knows not what her tail is worth until she has lost it* – корова не цінує хвоста, поки його не втратить; *It's a silly fish that is caught twice with the same bait* – дурна та риба, яка двічі попадає на одну приманку; в українській мові: *Кожна лисиця свій хвостик хвалить, а чужий ганить; З живого ведмедя шкуру ділити (пропивати); Вовк ще в лісі, а вони вже шкуру ділять;*

– боягузтво: в англійській мові: *Hares may pull dead lions by the beard* – мертвого лева і зайці за бороду смикати можуть; *Rats desert a sinking ship* – як щури з корабля; *As brave as a lion with a lamb* – хоробрий, як лев з ягням; в українській мові: *Заяча душа; Мертвий пес не вкусить;*

– хитрість, лицемірство: в англійській мові: *A wolf in a sheep's clothing* – вовк в овечій шкурі; *A cat has nine lives* – кішка має дев'ять життів; *Sly dog* – хитрий лис; *As slippery as an eel* – слизький, як вугор; *As cunning as a fox* – хитрий, як лис; *One cannot run with the hare and hunt with the hounds* – служити і вашим, і нашим; *Play the fox* – хитрувати; в українській мові: *Погляд лисячий та вовча думка; Вигріти гадюку в пазусі; Говорить як лисиця, а за пазухою камінь держить; Коти приховують свої кігті;*

– бундючність, гордість: в англійській мові: *An ass in a lion's skin* – віслик в лев'ячій шкірі; *Every dog is a lion at home* – кожний собака вдома – лев. *Pigs in clover* – гордовитий; в українській мові: *Як пава; Яке цабе; Як поросля на орчику (величатися); Мов куций бик у череді; Коли б свині роги;*

– хвастливість: в англійській мові: *Each bird loves to hear himself sing* – кожна пташка свою пісню співає; *A beggar on the horseback* – ворона в павичевому пір'ї; *Every bird likes his own nest* – усякий кулик до свого болота звик; в українській мові: *Кожна жаба своє болото хвалить*;

– жадібність: в англійській мові: *Dogs that put up many hares kill nothing* – за все братись, нічого не зробити; *A dog in the manger* – собака на сніні; в українській мові: *За двома зайцями побігти – жодного не спіймати*.

Приклади зооморфних фразеологізмів, що ілюструють нейтральне сприйняття певної події: *To live cat-and-dog life* – жити як кішка з собакою. *The great fish eat the small* – велика риба з'їдає маленьку; *A bird may be known by its flight* – видно птаха по польоту; *It is a good horse that never stumbles* – кінь на чотирьох ногах та спотикається. *One must howl with the wolves* – з вовками жити, по-вовчому вити.

Фразеологізми, до складу яких входить зоонімічна лексика, є найчисленнішою групою для обох мов; вони можуть вивчатися як унікальний матеріал для визначення когнітивних, семантичних та прагматичних аспектів мовлення представників будь-якого етносу.

Зооморфні фразеологізми заслуговують більш детального дослідження, адже, вони утворюють певну підсистему зі своїми закономірностями, які, незважаючи на універсальність зоонімічної лексики, вимагають додаткового лінгвістичного аналізу. Зоонімічна лексика, що входить до складу зооморфного фразеологізму, характеризується національно-культурною специфікою відображення картини світу в мові і в той же час фіксує певні моменти загальної культури.

Література

1. Арсентьева Е. Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц : на материале фразеологических единиц, семантически ориентированных на человека в английском и русском языках / Елена Федоровна Арсентьева. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1989. – 124 с.
2. Карташкова Ф. И. Номинативный аспект фразеологических имен / Ф. И. Карташкова // Теория языка и речи : история и современность. – Иваново, 1999. – С. 31–39.
3. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение / Вилен Наумович Комиссаров. – М. : ЭТС, 2001. – 424 с.
4. Корунець І. В. Теорія і практика перекладу (аспектний переклад) : [підручник]. – Вінниця : Нова книга, 2001. – 448 с.
5. Кунин А. В. Большой англо-русский фразеологический словарь / А. В. Кунин. – М. : Высшая школа, 1996. – 942 с.
6. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка / А. В. Кунин. – М. : Высшая школа, 1996. – 381 с.
7. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови / Г. М. Удовиченко : [у 2 т]. – Київ : Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 1984. – Т.1– 304 с., Т. 2 – 384 с.
8. Ярова Л. О. Особливості міжмовних еквівалентів англійських зоофразеологізмів

в аспекті перекладу // Культура народів Причорномор'я. – №5, том № 3, листопад 2003. – Сімферополь, 2003. – С. 150–155.

9. Юрченко Д. В. Структурно-семантические и номинативно-мотивационные свойства зоонимических фразеологизмов немецкого языка : атореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Немецкий язык» / Д. В. Юрченко. – Пятигорск, 2001. – 20 с.

Стаття надійшла до редакції 26.10.2010 р.

УДК 811.161.2'37

І. О. Литовченко

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА «ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ» В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Литовченко І. О. Лексико-семантична група “фортифікаційні споруди” в сучасній українській літературній мові.

У статті аналізуються лексико-семантичні особливості лексики на позначення фортифікаційних споруд. Ідеться про розгалуження семантичних модифікацій військової лексики, що спричиняє розширення сфери її функціонування.

Ключові слова: лексико-семантична група, фортифікаційні споруди, військова лексика, семантика.

Литовченко И. А. Лексико-семантическая группа “фортификационные сооружения” в современном украинском литературном языке.

В статье анализируются лексико-семантические особенности лексики, обозначающей фортификационные сооружения. Рассматривается процесс расширения семантических модификаций военной лексики, который приводит к увеличению области её функционирования.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, фортификационные сооружения, военная лексика, семантика.

Lytovchenko I. O. The lexical and semantic group “fortification defensive works” in modern Ukrainian language.

The lexical and semantic peculiarities of military vocabulary are analyzed. The article deals with the increasing process of semantic modifications of the military vocabulary that expands its functional area.

Key words: lexical and semantic group, fortification defensive work, military vocabulary, semantics.

Лексична система будь-якої мови є найбільш гнучкою й динамічною в порівнянні з іншими мовними підсистемами. Потенційна здатність мови – чутливо реагувати на зміни в довкіллі – виразно проявляється в лексиці як найбільш мобільній і відкритій підсистемі загальномовної системи. З цього погляду історія формування і розвитку української військової лексики є віддзеркаленням історичного поступу українського народу на шляху державотворення. За останні десятиліття в українському мовознавстві з'явилося чимало наукових праць, у яких розглядаються окремі тематичні

групи військової лексики: Л. В. Мурашко (українська військова лексика в її історичному розвитку на матеріалі військових звань та посад), Я. І. Рибалка (структура тематичної групи «військова лексика козацтва» в українській мові XVI–XVII ст.), Н. О. Яценко (назви військового одягу в українській мові), Г. І. Халимоненко (тюркська військова лексика в мовленні українського козацтва). Хоч науковий доробок українських мовознавців щодо дослідження еволюції військової лексики є досить вагомим, але лексико-семантична група “фортифікаційні споруди” не була об’єктом самостійного дослідження, що стало б певною сторінкою в ракурсі системного вивчення військової лексики.

Ми поставили собі за мету з’ясувати лексико-семантичні особливості номенів лексико-семантичної групи “фортифікаційні споруди” і виявити їхні значеннєві модифікації.

У тлумачному словнику зазначається, що фортифікаційні споруди – це оборонні споруди (окопи, траншеї, сховища і т. ін.) для успішного ведення бою і захисту від дій ворога [2, с. 545]. Прикметник *фортифікаційний* походить від французького *fort*, що означає “окреме замкнене укріплення (постійне або тимчасове), одиничне або як складова частина зовнішньої лінії оборонних споруджень фортеці та укріпленого району” [2, с. 545]. Під лексемами на означення фортифікаційних споруд ми розуміємо оборонні споруди, призначені для підвищення ефективності застосування зброї та військової техніки, забезпечення стійкого управління військами, захисту військ і населення від засобів ураження противника.

Лексика на означення “фортифікаційних споруд” досить неоднорідна за своїм походженням. Так, скажімо, з французькою мовою пов’язується походження лексем *потерна*, *ескарп*, *редут*, *куртина*, *кордегардія*, *капонір*, *люнет*, *амбразура*. Крім того, в українській мові посіли належне місце й запозичення з німецької (*цейхгауз*, *фланк*, *тараса*, *мур*, *вал*) та італійської мов (*цитадель*, *арсенал*).

Лінгвістичні дослідження номенів на означення фортифікаційних споруд переконливо свідчать про розширення і поглиблення змістового навантаження значної кількості слів, тобто виникнення в них лексико-семантичних варіантів, завдяки яким відбувається поповнення і вдосконалення виражально-зображальних засобів літературної мови. Адже інтенсивний розвиток суспільства безпосередньо позначається на значеннєвих модифікаціях, на збільшенні загального обсягу семантичної структури мови. В основному процеси такої модифікації у військовій лексиці, як і в мові загалом, відбуваються здебільшого завдяки метафоричним перенесенням назв.

Є підстави виділити дві групи лексем, які репрезентують семантичні особливості лексики на означення фортифікаційних споруд за напрямками: 1) розширення семантичного значення на основі метафоричного

переосмислення; 2) розширення семантичного значення на основі переходу лексеми до іншої галузевої сфери.

Розглянемо найяскравіші приклади лексем першої групи. Наприклад, лексема *арсенал* засвоєна через польську мову з італійської спочатку в значенні “місце, де переховуються кораблі”. Італійське *arsenale* походить від арабського *dar as sind 'a* “воєнна фабрика, судноверф” [3, т. 1, с. 87]. У широкому витлумаченні лексема має кілька значень: “склад зброї та військового спорядження”; “завод, на якому виготовляють зброю і військово спорядження”. На основі метафоричного переосмислення за подібністю виконуваних функцій лексема *арсенал* набуває переносної семантики “великий запас чого-небудь (засобів, можливостей)” [2, с. 40].

Номен *форпост* (гол. *voorpost*) має первинне значення “передня варта, передній пост охоронних частин; укріплений пункт на кордоні”. У переносному значенні номен *форпост* означає “район, підприємство і т. ін., що є найбільш розвиненим, передовим і має провідне значення” [2, с. 1545]. Основою для нового значення слова послужила виділена у процесі абстрагування одна з ознак поняття – “передній, передовий”, за якою встановлюється схожість з новим об’єктом номінації. Таке розгалуження семантичної структури слова спричиняє розширення сфери його функціонування.

Аналогічно звуковий комплекс *цитадель* переосмислюється і набуває переносного значення “головний опорний пункт (центр) будь-якої організації; твердиня”, у той час як первинне значення “споруда фортечного типу всередині давніх міст; найбільш укріплена частина фортеці, пристосована для самостійної оборони” [2, с. 1586] відходить на периферію. *Цитадель* запозичено через польську *cytadela* з італійської *citadella*, що означало “маленьке місто”. Раніше *цитаделлю* називали фортифікаційну споруду, яка використовувалася як в’язниця.

Лексему *вал* запозичено через польську з середньовісньонімецької мови *Wal* “насип”, що походить від латинського слова *vallum* “вал табору” [3, т. 1, с. 323]. У тлумачному словнику фіксуються кілька значень: 1) високий земляний насип навколо поселення, міста або фортеці для захисту від ворога // Довгий і високий земляний насип для господарських потреб чи захисту від повені і т. ін.; 2) купка сіна, у яку згрібається покіс; 3) висока хвиля [2, с. 109]. Ці значення містять загальну характеристику за довжиною і обсягом, яка лягла в основу переносного значення “суцільна маса чого-небудь, що рухається”.

Лексема *бастіон* (фр. *bastion* – форт, бастіон) у військовій галузі означала “старовинне укріплення, п’ятикутна бойова споруда на розі фортечного муру; невеликий форт” [2, с. 63]. У сучасному витлумаченні ця лексема репрезентується як “узагалі укріплення різного типу”. Зауважимо, що у лексикографічних працях не фіксується переносне значення, проте в розмовному та художньому стилі цей звуковий комплекс набуває значення “міцність і потужність”.

Сьогодні військова лексика, мігруючи в інші царини життя суспільства, стає важливим засобом мовної репрезентації об'єктів, не пов'язаних із військовою справою, де іноді набуває статусу галузевої лексики, про що переконливо свідчать лексеми наступної групи, як-от: *люнет*, *палісад*, *траншея*, *траверс*, *потерна*, *забрало*, *амбразура*, що стали складовою частиною архітектурної, будівельної, сільськогосподарської, машинобудівної лексики. Значна частина лексем на означення фортифікаційних споруд посіла своє місце в архітектурній галузі. Так, *амбразура* [фр. *embrasure* – бійниця < *embraser* – запалювати < *braise* – жар] має значення “отвір у стіні укріплення оборонної споруди, у бронебашті і т. ін., через який стріляють і ведуть спостереження”. На основі зовнішньої подібності виникає нове поняття в архітектурній термінології “отвір у стіні будинку для дверей або вікна, розширений всередину”.

Лексема *потерна* (фр. *poterne* – таємні двері) з часом втратила своє первинне значення “невеликі таємні двері у фортечній стіні, до яких вів таємний хід і які дозволяли потайки вибратися із замку чи міста у випадку облоги”. І в сучасному витлумаченні означає “галерея (тунель) під землею або всередині масивної споруди” [2, с. 1088].

Номен *люнет* (фр. *lunette* – окоп для спостереження) – “польова фортифікаційна споруда, що складається з чотирьох фасів і відкрита з тилу” при переході до архітектурної царини набула значення “арковий проріз у склепінні або стіні над дверима, вікном, горизонтально обмежений знизу” [2, с. 632]. Крім того, цей звуковий комплекс використовується в машинобудуванні на позначення пристрою для додаткового підтримування тонкої довгої заготовки, яку обробляють на металорізному верстаті.

Аналогічно змінивши сферу функціонування, лексема *забороло* втратила своє первинне значення “щити з дерева або каменю, установлені, на мурах фортеці для захисту її оборонців від ворога” і репрезентується в машинобудівній лексиці як “щит, заслон, що покриває який-небудь пристрій” [2, с. 376].

Процес трансформації військової лексики до сільськогосподарської галузі простежуємо на прикладі номенів *палісад* і *траншея*.

Лексема *траншея* (фр. *tranchee* – траншея) у військовій лексиці означає “вузький глибокий рів із бруствером, що з'єднує в одну лінію всі вогневі точки оборонних позицій”. З розвитком інших галузей суспільного життя, зокрема сільськогосподарської та гірничої, лексема *траншея* набуває нових семантичних значень “довгий, вузький рів, виїмка для зберігання, укладання, укриття або вирощування чого-небудь”; “канавоподібне місце відкритого добування корисних копалин” [2, с. 1470]. *Палісад* “старовинна оборонна споруда у вигляді частоколу з товстих, загострених зверху колод” походить з французької *palissade* “палісад” < пров. *palissada* < *palissa* – частокіл < лат. *pālus* – кілок [3, т. 4, с. 267]. У сучасному витлумаченні репрезентує значення “ряд забитих у

землю паль для укріплення укосів і насипів”; “легкий ажурний паркан” [2, с. 878].

Розширення первинного значення лексеми *траверс* “поперечне прикриття (насип) в окопах, траншеях, що захищає від вогню з флангів або з тилу” спричиняє розширення і сфери її функціонування. У будівельній галузі звукова оболонка *траверс* (фр. *travers* – перекладина, поперечний брус) використовується на означення гідротехнічної споруди у вигляді дамби, що тягнеться від берега до середини річки й захищає берег від руйнівної дії течії [2, с. 1466].

Отже, аналіз лексико-семантичної групи “фортифікаційні споруди” дозволяє зробити висновок про багатозначний характер семантичної структури зазначеної вище лексики. Розгалуження значеннєвих модифікацій відбувається на основі метафоризації первинного значення лексем. Розширюючи сферу свого функціонування через реалізацію в інших сферах людської діяльності, військова лексика набуває статусу загальноновживаної і стає невід’ємною частиною мовної картини світу.

Література

1. Бурячок А. Російсько-український словник для військовиків / А. Бурячок, М. Демський, Б. Якимович. – К. : Варта, 1995. – 384 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7-и томах / [упорядн. : Болдирєв Р. В., Коломієць В. Т., Лукінова Т. Б. та ін.] – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 1. – 631 с.; 1985. – Т. 2. – 570 с.; 1989. – Т. 3. – 552 с.; 2003. – Т. 4. – 656 с.; 2006. – Т. 5. – 704 с.
4. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Г. Муромцева. – Х.: Вища школа, 1985. – 152 с.
5. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : [монографія] / Н.Ф.Клименко, Є. А Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
6. Стишов О. А. Українська лексика ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації): [монографія] / О. А. Стишов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.
7. Пірко В. О. Оборонні споруди в міжріччі Дніпра і Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину ХVІІ–ХVІІІ ст.) / В. О. Пірко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. – 176 с.

Стаття надійшла до редакції 30.09.2010 р.

ІДЕАЛЬНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНЦІВ У СПРИЙНЯТТІ РІЗНИХ СОЦІАЛЬНО-ВІКОВИХ ГРУП МОВЦІВ

Ляшук Н. В. Ідеальний образ українців у сприйнятті різних соціально-вікових груп мовців.

У статті аналізуються результати соціолінгвістичного експерименту, мета якого дослідити ідеальний образ українців у сприйнятті різних соціальних груп. Соціолінгвістичний аспект дослідження дає можливість вивчити специфіку мовного портретування українців різними віковими групами, простежити основні відмінності та подібності у створених варіантах автостереотипу.

Ключові слова: ідеальний образ, автостереотип, соціолінгвістичний експеримент, мовна свідомість, респондент.

Ляшук Н. В. Идеальный образ украинцев в восприятии разных социально-возрастных групп.

В предлагаемой статье анализируются результаты социолингвистического эксперимента, цель которого изучить идеальный образ украинцев в восприятии разных социальных групп. Социолингвистический аспект исследования позволяет изучить специфику языкового портретирования украинцев разными возрастными группами, проследить отличия и сходства в образованных вариантах автостереотипа.

Ключевые слова: идеальный образ, автостереотип, социолингвистический эксперимент, языковое сознание, реципиент.

Liashuk N. V. Ideal type of the Ukrainians at the apprehension of different social group.

The article deals with the analysis of the results of the sociolinguistic experiment which aim is to reveal the ideal Ukrainians type at the apprehension of different social group. The sociolinguistic aspect of the research gives the possibility to study the peculiarity of the linguistic Ukrainians portrait at the apprehension of different age group, to retrace the main differences and resemblances among the autostereotype variants.

Key words: ideal type, autostereotype, sociolinguistic experiment, linguistic consciousness, recipient.

Зміна загальнонаукової парадигми за останні роки з позицій міждисциплінарної взаємодії відкриває великі можливості дослідження мови як людського фактору. У цьому контексті соціолінгвістика зосереджена на вивченні мови, що функціонує в конкретному середовищі, засвідчує нові перспективи співробітництва з соціологією (С. К. Богдан [1], Л. Т. Масенко [6], Г. М. Залізник [6], К. І. Мізін [9], О. І. Горошко [3], Л. О. Ставицька [11]), етнологією (В. В. Жайворонок [5], В. А. Маслова [8], І. О. Голубовська [2], Н. О. Данилюк [4]) та психологією (Л. В. Засекіна, С. В. Засекін [7], В. П. Мусієнко [10]). Усе частіше лінгвісти звертаються до проблеми мовного самовияву людини, сучасних соціокомунікативних процесів, когнітивних універсалій.

Для перевірки гіпотез та розкриття концептуальних положень здійснено соціолінгвістичний експеримент методом анкетування. У

сучасній науці експериментальна методика визнана досить ефективною й перспективною (Л. Т. Масенко, Г. М. Залізняк, К. І. Мізін, О. І. Горошко та ін.), оскільки проведення соціолінгвістичного експерименту дозволяє отримати кількісні та якісні показники щодо функціонування в мовній свідомості певного явища; статистичні дані дають змогу визначити, який образ постає стереотипним для певної соціальної групи. Методика психолінгвістичного аналізу результатів уможлиблює дослідження національно-мовного наповнення слів-стимулів, встановлення можливих відмінностей у мовній свідомості носіїв певного соціолекту.

Для проведення цілеспрямованого соціолінгвістичного експерименту розроблено анкету, де респонденти фіксували уявлення про зовнішні дані українки та українця. Респондентам пропонувалося описати вказані в анкеті соматизми як ідеальні для української дівчини та хлопця, а також не бажані для ідеалу риси. Формуючи комплекс соматизмів, ми намагалися створити деталізовану характеристику зовнішності українців, щоб визначити основні риси зовнішності, що вказують на специфіку українського етносу.

Експеримент проводився серед представників міста Луцька та Волинської області. Вибіркою охоплено три основні соціальні групи: школярі (25,5%), студенти (40,7%), респонденти віком від 25 до 55 років (33,8%). В експерименті брали участь школярі 10-х класів ЗОШ №1 міста Луцька (100 респондентів, 15–16 років), студенти ВНУ імені Лесі Українки різних факультетів, студенти ЛНТУ різних факультетів (160 респондентів, 18–23 років) та респонденти віком від 25 до 55 років (103 респонденти) – представники різних професій (переважно вчителі, бібліотекарі, працівники державної служби, економісти).

Зібраний та підрахований фактичний матеріал дав змогу створити ідеальні образи українки та українця в уявленні представлених трьох вікових груп і провести порівняльний аналіз. Обробка емпіричних даних починалася з одномірного аналізу – підрахунку абсолютних величин, їх процентного розподілу, визначення середнього арифметичного і стандартного відхилення. Найчастотніші відповіді у процентному співвідношенні вказані в таблиці.

Порівняльний аналіз показав, що ідеальний образ української дівчини досить стереотипний в уявленні всіх представлених вікових категорій. Це підтверджують найчастотніші реакції, дані різними групами реципієнтів: **брови** – тонкі, чорні, **очі** – голубі / блакитні, карі, **щоки** – рум'яні, пухкі, **зуби** – білі, рівні, **вуха** – маленькі, **шия** – тонка, довга, **плечі** – вузькі, **талія** – тонка, **ноги** – довгі – їх можна вважати найстійкішими складовими автостереотипу.

Слово-стимул **голова** спонукав до подібних частотних реакцій у школярів та старшого покоління, що вказували на форму голови (*овальна*), а також інтелектуальний рівень людини (*розумна*). У студентів домінують відповіді лише зі значенням форми голови: *овальна і розумна*.

Ідеальні риси української дівчини

Соматизм	Відповіді школярів (15–16 років)	%	Відповіді студентів (18–23 років)	%	Відповіді респондентів віком 25–55 років	%
Голова	овальна	51,0	овальна	37,5	овальна	34,0
	розумна	17,0	кругла	20,6	розумна	28,2
Обличчя	овальне	44,0	овальне	29,4	овальне	34,0
Волосся	довге	36,0	довге	28,8	довге	31,1
	чорне	14,0	русяве	16,3	русяве	18,4
Брови	тоненькі	46,0	чорні	30,6	чорні	40,8
	чорні	21,0	тонкі	24,4	тонкі	24,3
Очі	голубі / блакитні	28,0	карі	30,6	карі	37,9
	карі	21,0	голубі/блакитні	30,0	голубі/блакитні	21,4
Щоки	рум'яні	44,0	рум'яні	28,8	рум'яні	36,9
Вуста	пухкі	27,0	пухкі	28,1	пухкі	32,0
	рожеві	21,0	повні	16,9	червоні	21,4
Зуби	білі	65,0	білі	48,8	білі	55,3
	рівні	34,0	рівні	43,8	рівні	29,1
Вуха	маленькі	45,0	маленькі	55,6	маленькі	54,4
Ніс	рівний	32,0	маленький	32,5	маленький	35,0
Шия	тонка	41,0	тонка	40,0	довга	37,9
	довга	39,0	довга	30,0	тонка	30,1
Шкіра	смугла	26,0	смугла	23,1	світла	24,3
	засмагла	20,0	засмагла	17,5	біла	23,3
Плечі	вузькі	59,0	вузькі	65,6	вузькі	57,3
Руки	тонкі	26,0	ніжні	28,8	ніжні	28,2
	ніжні	19,0	середньої довжини	23,8	працьовиті	16,5
Талія	тонка	47,0	тонка	40,6	тонка	38,8
Ноги	довгі	45,0	довгі	41,9	довгі	47,6
Постава	рівна	46,0	струнка	43,1	струнка	55,3
	струнка	34,0	рівна	26,9	рівна	22,3
Зріст	середній	58,0	середній	51,9	середній	46,6
Лоб	маленький	45,0	високий	25,6	високий	35,0
	високий	21,0	малий	25,6	середній	27,2
Рот	середній	50,0	середній	36,3	малий	33,0

Протилежними за значенням виявилися найчастотніші відповіді на стимул **шкіра**. Школярі та студенти ідеальною в українській дівчини вважають *смуглу* та *засмаглу* шкіру, а більшість респондентів старшого покоління відзначають красивою *світлу* та *білу* шкіру. Таку полярність відповідей можна пояснювати впливом інших культур та зміною естетичних ідеалів сучасної молоді. На противагу молоді старше покоління дотримується і відтворює в мові цінності, закладені українським народом ще у фольклорі.

У респондентів старшої вікової групи соматизм **руки** (в української дівчини) викликав такі типові реакції – *ніжні, працюючі*. Школярі подають наступні якісні характеристики – *тонкі, ніжні*, студенти – *ніжні, середньої довжини*. Очевидно, ідеальний образ рук у сучасної молоді не асоціюється з працездатністю.

Як свідчить порівняння стереотипних реакцій, респонденти трьох груп віддають перевагу різному кольору **волосся** в української дівчини: школярі – *чорне*; студенти – *русяве*; дорослі – *русяве*, або формі **носа**: школярі – *рівний*; студенти – *маленький*; дорослі – *маленький*. Така незначна відмінність вказує на вияв у стереотипах соціальної специфіки.

Образ українського хлопця виявився не менш стереотипним, ніж образ української дівчини.

Таблиця 2

Ідеальні риси українського хлопця

Соматизм	Відповіді школярів	%	Відповіді студентів	%	Відповіді респондентів віком 25–55 років	%
Голова	овальна	55,0	овальна	36,3	овальна	30,1
Обличчя	овальне	42,0	овальне	36,3	овальне	34,0
Волосся	коротке	35,0	коротке	37,5	коротке	26,2
	темне	35,0	чорне	23,8	темне	24,3
Брови	чорні	35,0	чорні	46,3	чорні	42,7
	густі	29,0	густі	20,6	темні	17,5
Очі	карі	43,0	карі	37,5	карі	43,7
	голубі	23,0	голубі	31,9	голубі	19,4
Щоки	рум'яні	43,0	рум'яні	23,1	рум'яні	33,0
Вуста	тонкі	26,0	пухкі	20,6	пухкі	24,3
	середні	26,0	тонкі	13,1	червоні	20,4
Зуби	білі	75,0	білі	50,0	білі	59,2
	рівні	23,0	рівні	40,6	рівні	27,2
Вуха	середні	69,0	середні	40,6	малі	44,7
	малі	24,0	малі	33,1	середні	41,7
Ніс	рівний	50,0	прямий	30,0	прямий	32,0
	прямий	27,0	рівний	28,8	малий	17,5
Шия	довга	36,0	середнього розміру	33,8	довга	32,0
Шкіра	світла	34,0	смугла	31,9	смугла	32,0
	засмагла	28,0	засмагла	21,9	світла	24,3
Плечі	широкі	78,0	широкі	71,3	широкі	68,9
Руки	сильні	39,0	сильні	26,3	сильні	27,2
	довгі	25,0	довгі	23,1	роботящі / робочі	19,4
Талія	тонка	26,0	середніх розмірів	19,4	не охарактеризували	30,1
Ноги	рівні	34,0	рівні	30,6	довгі	29,1
Постава	рівна	50,0	струнка	45,0	струнка	51,5
Зріст	високий	81,0	високий	50,0	високий	61,2
	середній	16,0	1 м. 80 см.	25,0	185–190 см	29,1
Лоб	середній	41,0	середній	32,5	високий	43,7
Рот	середній	48,0	середній	46,3	великий	25,2
Вуса	відсутні	69,0	відсутні	89,4	відсутні	78,6

Порівняння статистичних даних у змалюванні образу українця показало, що всі вікові групи одностайно визнали красивими такі риси: *коротке, темне волосся, чорні брови, карі очі, білі, рівні зуби, рум'яні щоки, широкі плечі, сильні руки, рівні ноги, високий зріст*, відсутність вусів. Саме ці риси можна вважати основними у виокремленні етнічного представника українців. Найважливіше те, що вони сформовані як ідеальні риси українця в мовній свідомості різних вікових груп і виражені тотожними мовними одиницями. Соціолінгвістичний експеримент демонструє, як реалізується колективний досвід, “колективне підсвідоме” через індивідуальну свідомість мовців.

Експеримент презентує певні відмінності в описі таких соматизмів: голова, обличчя, вуста, вуха, ніс, шия, шкіра, талія, лоб, рот. Зміну рейтингів однакових прикметникових описів спостерігаємо в оцінюванні **вух** (середні, малі), **постави** (струнка, рівна), **лоба** (середній, високий) і **рота** (середній, великий, малий). Тобто для опису вух, постави, лоба, рота, усі вікові категорії застосовують однакові прикметники, лише варіює відсоток респондентів. Відмінні за значенням лексеми фіксують для опису соматизмів: **голова, обличчя, щоки, вуста, ніс, шия, шкіра, руки, талія, зріст**. Майже всі частини тіла українського хлопця респонденти характеризують прикметниками, що виражають форму, розмір чи колір. Проте відповіді старшого покоління вказують не лише на якісні ознаки зовнішності, але й на внутрішнє наповнення: **голова** – *овальна, розумна* та **руки** – *сильні, роботящі / робочі*.

Те, що віковий ценз має вплив на уявлення ідеального образу, підтверджують різні характеристики талії українського хлопця. З віком простежується тенденція до відмови подавати ідеальні ознаки **талії**. Школярі ідеально описують *тонку* та *худу* талію, студенти – *середніх розмірів, спортивну*, великий відсоток (30%) респондентів старшого покоління вважають таку рису неважливою у створенні образу українського хлопця, а 21% вказують неконкретні параметри – *середнього розміру*. Цей випадок демонструє суб'єктивний чинник в оцінюванні українців, можливо, асоціативно змінюється вектор оцінювання з конкретного національного образу на представників своєї вікової групи.

Для детального аналізу автостереотипу українців та можливості протиставлення експеримент також передбачає збір інформації про небажані для ідеалу риси української дівчини та хлопця.

Очевидно, що неідеальні образи українців виявилися теж досить стереотипними. Проте простежується більша узгодженість в уявленні неідеальних рис дівчини, ніж хлопця. Усі вікові групи однаково вважають, що небажаними для української дівчини є: *коротке* та *руде* волосся, *малі* та *вузькі* очі, *тонкі* вуста, *криві* та *жовті* зуби, *клаповухі* та *великі* вуха, *широкі* плечі, *грубі* руки, *широка* та *товста* талія, *криві* та *короткі* ноги, *великий* чи *широкий* рот. Для українського хлопця однозначно некрасивими

визнали лише 5 ознак (коли у дівчини 10): *довге* волосся, *жовті*, *криві* зуби, *клаповухі*, *великі* вуха, *вузькі* плечі, *короткі*, *криві* ноги, наявність вусів. Можливо, цей факт пояснюється критичнішим ставленням мовців до дівочої краси, ніж до чоловічої, що й простежується на мовному рівні.

Варто зазначити, що типові асоціації для характеристики неідеального образу творяться переважно механічно, співвідносно до ідеальних асоціацій, структуруючи антонімічні пари. Наприклад: волосся *довге* – *коротке*, ріст *високий* – *низький*, ніс *рівний* – *кривий*, вуха *малі* – *великі*, ноги *довгі* – *короткі*, шкіра *світла* – *темна*, плечі *вузькі* – *широкі*, руки *ніжні* – *грубі*, талія *тонка* – *широка*, зуби *рівні* – *криві*.

Малочастотні та індивідуальні асоціації можна вважати периферійними ознаками зовнішності українців, проте вони становлять великий інтерес у компаративному дослідженні автостереотипів українки та українця, оскільки презентують мовне вираження оцінних еталонів різних соціальних та вікових груп. Д. І. Терехова, провівши асоціативний експеримент, зробила висновок, що “специфічні національні риси виявляються, як правило, в низькочастотних асоціаціях, що перебувають на периферії асоціативних полів” [12, с. 46].

Одиничні та малочастотні відповіді, як і високочастотні, становлять переважно синтагматичні асоціації (що разом зі стимулом утворюють підрядне словосполучення), які виражаються прикметниками зі значенням кольору, форми, розміру, наприклад: *маленька* голова, *світле* волосся, *сині* очі, *округле* обличчя, *вузький* лоб.

Соціолінгвістичний експеримент засвідчує, що велика частка респондентів, які описували зовнішність української дівчини та українського хлопця, застосовували не лише типові параметри (форма, колір, розмір), а й означення, які характеризують внутрішній стан людини, риси характеру, інтелект, функціональні можливості окремих частин тіла. Помічено, що вживання таких характеристик більш властиве старшій віковій групі (від 25 до 55 років) – зафіксовано 39 номінацій, у школярів – 30, у студентів – 25. Наприклад, відповіді старшої вікової групи: **голова** – *розумна* (29), *не розумна* (25), *порожня* (6), “*з діркою*” (1); **обличчя** – *добре* (10), *миле* (10), *зле* (9), *присмне* (5), *усміхнене* (5), *відкрите* (3), *сумне* (3), *веселе* (2), *неприємне* (2), *щире* (1), *ясне* (1), *насуплене* (1); **очі** – *злі* (2), *добрі* (1), *розумні* (1), *щирі* (1), *порожні* (1), *сумні* (1); **вуста** – *солодкі* (4), *ніжні* (1), *чуттєві* (1), *вульгарні* (1); **шия** – *тендітна* (7), *ніжна* (7); **руки** – *ніжні* (29), *працьовиті* (17), *тендітні* (14); *ліниві* (9), *незграбні* (1); **постава** – *горда* (5), *граційна* (1), *поважна* (1); **рот** – *мовчазний* (1), *ніжний* (1), *чуттєвий* (1), *з присмним запахом* (1). Більша схильність дорослого покоління до застосування характеристик зі значенням внутрішнього стану людини, рис характеру та якості інтелекту підтверджується як кількісними, так і якісними показниками.

Серед малочастотних та одиничних асоціацій трапляються такі, що описують не природні риси зовнішності, а набуті втручанням людини. Цікаво, що кожна вікова група фіксує свої критерії вдосконалення природної краси. Аналіз відповідей показав, що в описах старшої вікової групи переважають прикметники *доглянутий / недоглянутий, чистий / брудний*. У студентів та школярів з'являються ще й такі вимоги до зовнішності, як *фарбоване волосся, проколоти вуха, пірсинг, накачані ноги, плечі, руки*. Цікаво, що студенти допускають варіант *фарбованого* волосся у хлопця, хоч це констатується, як неідеальна риса. Школярі красивими вважають *вищипані* брови в дівчини, *вуха з пірсингом* у хлопця та дівчини. Наведені приклади є малочастотними, проте вони зорієнтовані на ціннісні пріоритети певної соціальної та вікової групи.

Майже усі типові й більшість індивідуальних відповідей виражаються прикметниками, проте в багатьох випадках для опису частин тіла використовується означення, у структурі якого є іменник та прийменник, що деталізує образ. Різні вікові групи фіксують такі означення:

– школярі: обличчя *зі зморшками* (1), брови *гарної форми* (1), вуха, *сховані за волоссям* (1), шкіра *з прищами* (3), руки *з довгими пальцями* (1), лоб *без зморшок* (1), рот *від вуха до вуха* (1), ніс *із горбинкою* (3), щоки *з ямочками* (3), талія *з животом / пузом* (4);

– студенти: голова *нестандартної форми* (2), волосся, *зав'язане у хвіст* (1), брови *гарної форми* (1), вуха *середньої величини* (54), ніс *із горбинкою* (32), шкіра *з прищами* (3), шкіра *без дефектів* (2) / *з дефектами* (2), щоки *з ямочками* (21), зуби *з карієсом* (14), плечі *спортивної форми* (2), руки *середньої довжини* (38), руки *з довгими пальцями* (7) / *короткими пальцями* (2), талія *з пузом / животом* (10), лоб *зі зморшками* (1), лоб *із чуприною* (1), рот *від вуха до вуха* (1), рот *правильної форми* (1);

– респонденти віком від 25 до 55 років: голова *середньої величини* (3), голова *з діркою* (1), обличчя *з прищами* (13), обличчя *з вилицями* (1), обличчя *з ластовинням* (1), щоки *з рум'янцем* (3), зуби *з карієсом* (3), ніс *із горбинкою* (21), шия *середньої довжини* (8), шкіра *з прищами* (15), плечі *спортивної форми* (1), руки *з довгими пальцями* (1), руки *середньої довжини* (5), лоб *зі зморшками* (4) / *без зморшок* (3), рот *із приємним запахом* (1), волосся *без лупи* (3) / *з лупою* (2), брови *без форми* (1), талія *з великим животом* (8).

Очевидно, що представлені деталізовані описи для вираження переважно негативних рис людини частіше використовують студенти та респонденти віком від 25 до 55 років, ніж школярі. Помічено також, що в подібних описових конструкціях, фіксованих студентами та старшими за віком респондентами, застосовуються словосполучення *середньої довжини, гарної форми, нестандартної форми, правильної форми*, які узагальнюють образ і не дають чітких уявлень про об'єкт дослідження.

Досить яскраво простежуються соціально-вікові відмінності мовної діяльності в застосуванні порівнянь для створення образу українця чи українки. Старша вікова група респондентів використовують значно менше порівнянь (зафіксовано 5), описуючи зовнішність людини, переважно для передачі ідеальних рис української дівчини: щоки як яблучко (1), шкіра – “кров з молоком” (1), постава, як у балерини (1). У студентському мовленні поряд із позитивною семантикою порівнянь знаходимо й порівняння іронічно-негативного характеру: очі голубі як небо (1), очі як волошки (1), брови густі, як щітки (1), ноги, як сірники (1), шкіра, як сметана (1), талія, як балія (1). Школярі застосовують теж різні емоційно забарвлені конотації: очі сині, як небо (1), щоки, як яблучко (1), щоки запливли (1), вуста, як маки (1), ніс, як картопля (8), шкіра, як сметана (2), плечі, як у плавців (1).

Досить поширеними в мовній діяльності молоді виявилися асоціації-аналогії з частинами тіла тварин, а також ремінісцентні асоціації (ніс – Буратіно) як засіб карикатури, шаржування небажаних для ідеалу рис. Школярі та студенти зафіксували подібні реакції, наприклад: щоки, як у хом'ячка (20), вуха, як у Чебурашки (17), вуха, як у зайця (2) / у слона (4), ніс, як у Буратіно (2), шия, як у жирафи (3) / страуса (1), талія, як у корови (1), свинячі очі (1).

Застосування таких порівнянь молоддю пояснюється бажанням виділитися, яскраво, емоційно виразити свої думки. Стереотипність окремих згаданих вище асоціацій виявляється, на думку Д. І. Терехової у тому, що “при сприйнятті наша свідомість виділяє і фіксує найяскравіші ознаки в зовнішності людини. Люди, характеризуючи особу, роблять вибір не з нескінченої більшості її нормативних властивостей, а з малої кількості ознак; при цьому вибирають найвідміннішу, те, чим людину означила природа” [12, с. 46].

Помічено, що у представників усіх вікових груп одинично чи малочастотно фіксуються асоціації-персоналії. Об'єктом аналогії виступають переважно сучасники, зірки спорту та телебачення, а також політичний діяч минулої епохи – Брежнєв, наприклад:

- школярі: брови, як у Брежнєва (2);
- студенти: брови, як у Брежнєва (7), плечі, як у Кличка (1), талія, як у Р. Писанки (1);
- респонденти віком від 25 до 55 років: плечі, як у Клочкової (1).

Цікаво, що образ “брежнєвських” брів твердо закріпився в мовній свідомості не лише багатьох поколінь, а й навіть застосовується сучасними школярами.

Аналізуючи відповіді студентів у формі порівнянь, можемо констатувати тенденцію до етнокультурних змін у мовній свідомості сучасної молоді. Про це свідчать такі порівняння: вуса, як у козака (4), постава, як у козака (1). К. І. Мізін стверджує, що це є “наслідком зміни

державної ідеології – прищеплення молоді національних ідей, за допомогою яких молоді люди мають поціновувати своє етнокультурне коріння” [9, с. 74].

Дослідження автостереотипів українців за допомогою соціолінгвістичного експерименту дає можливість робити висновки про мовну толерантність сучасних комунікантів. Аналіз порівнянь, що характеризують небажані для ідеалу риси, свідчить про більший рівень мовної толерантності старшого покоління, ніж школярів та студентів. Специфіка мовного вираження в портретуванні українців молоддю виражається в застосуванні більш експресивних, нестандартних мовних одиниць, натомість представники старшого покоління застосовують усталені, експресивно нейтральні означення, евфемізми. У відповідях школярів знаходимо такі стилістично негативно марковані одиниці: *дурна голова* (1), *тупа голова* (2), *тупе обличчя* (11), *запухле обличчя* (1), *риже волосся* (18), *жирні щоки* (1), *жирна талія* (4), *талія з пухом* (4), *ноги колесом* (1); відповіді студентів: *дурна голова* (7), *безтолкова голова* (4), *риже волосся* (15), *рижі брови* (17), *жирна талія* (11), *талія з пухом* (5), *ноги колесом* (26), *здоровенний рот* (1). Старша вікова група демонструє емоційну нейтральність, описуючи соматизми: *нерозумна голова* (34), *порожня голова* (3) *голова з діркою* (1), *руде волосся* (25), *руді брови* (32), *круглі щоки* (2), *велика талія* (5), *товста талія* (27). Факт мовної толерантності великою мірою пояснюється тим, що старшу вікову групу представляють переважно освічені верстви населення Волинської області (вчителі, бібліотекарі, державні службовці), кому властива стереотипність мовної поведінки в оцінюванні рис українського хлопця та дівчини.

Якщо говорити про загальні особливості творення автостереотипів, то варто відзначити, що реакції респондентів залежать від семантики стимульного матеріалу, тому різні слова дають різну кількість варіантів відповідей. У всіх групах респондентів однаково мають велику семантичну валентність соматизми: *обличчя, волосся, очі, щоки, вуста, ніс, шкіра, руки, талія, ноги*, які становлять ядро у створенні ідеальних образів. Значно меншою кількістю реакцій характеризуються слова-стимули *зуби, вуха, шия, плечі, постава, зріст*, очевидно, вони не є яскравими виразниками зовнішності українців.

Представники кожної вікової групи фіксують означення, сформовані на основі етнонімів, наприклад: школярі – *грецький ніс* (2); студенти – *грецький ніс* (2), *грузинський ніс* (2); респонденти віком від 25 до 55 років – *очі східного типу* (1). Це демонструє, як на мовному рівні реалізується етноцентризм, через опозицію (своє ідеальне – чуже неідеальне) відбувається самоідентифікація особистості. Цим і пояснюються такі протиставлення, як *світла – темна шкіра, круглі – вузькі очі*. Надається перевага тим рисам зовнішності, які мовцям етнічно ближчі, що спостерігаються щодня.

Аналіз результатів соціолінгвістичного експерименту дозволяє констатувати, що: 1) автостереотип у сприйнятті сучасних мовців є досить повним, яскравим образом; 2) для створення мовного портрету реципієнти послуговуються різноманітними означеннями; 3) найтипівішими асоціаціями для опису соматизмів були означення з семантикою кольору, розміру та форми, тобто зовнішні ознаки. Загалом структура ідеальних та небажаних для ідеалу образів українців представлена прикметниковими означеннями, компонентами, що становлять іменник із прийменником, порівняннями (ремінісценсії, аналогії).

Соціально-віковий аспект портретування українців виражається здебільшого головним чином у виборі мовних засобів змалювання ідеальних та небажаних для ідеалу рис зовнішності. Школярам та студентам властиве використання порівнянь, аналогій, ремінісценсій, засобів шаржування та гіперболізації образу. Старшій віковій групі притаманна мовна толерантність, описи представників цієї групи характеризуються емоційною нейтральністю, використанням узусних епітетів та евфемізмів. Варто зауважити, що найчастотніші типові реакції засвідчують більше спільності, ніж відмінності у сприйнятті ідеальних образів українців різними соціальними групами. Проте помічені відмінності дозволяють нам говорити про специфіку мовного вираження автостереотипу різними соціальними групами. Малочастотні та індивідуальні відповіді респондентів яскравіше відображають соціально-вікову специфіку мовного портретування.

Література

1. Богдан С. К. Стереотипи мовної поведінки сучасної волинської молоді: типологія звертань / С. К. Богдан // Науковий вісник ВДУ. Філологічні науки. – 2000. – №6. – С. 36 – 40.
2. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу: монографія / І. О. Голубовська. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
3. Горошко Е. И. Языковое сознание: гендерная парадигма : монографія / Е. И. Горошко. – М.-Харьков : Издательский дом «ИНЖЭК», 2003. – 440 с.
4. Данилюк Н. Поетичне слово в українській народній пісні : монографія / Ніна Олексіївна Данилюк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 512 с.
5. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси [навч. посіб. для студ. вищих навч. закл.] / В. В. Жайворонок . – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
6. Залізняк Г. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній / Г. Залізняк, Л. Масенко. – К.: Вид. дім “Академія”, 2001. – 95 с.
7. Засекіна Л. В. Вступ до психолінгвістики : [навч. посібн.] / Л. В. Засекіна, С. В. Засекін. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту “Острозька академія”, 2002. – 168 с.
8. Маслова В. А. Лингвокультурология : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / В. А. Маслова. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
9. Мізін К. І. Психолінгвістичний експеримент чи соціолінгвістичний моніторинг? Епістемологічні пошуки аксіологічної фразеології (на матеріалі компаративної фразеології) / К. І. Мізін // Мовознавство. – 2008. – №1. – С. 67–79.

10. Мусієнко В. П. Психолінгвістика : підручник / В. П. Мусієнко. – К.: Либідь, – 1997. – 95 с.
11. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови / Леся Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 464 с.
12. Терехова Д. І. Асоціативний портрет українця та росіянина / Д. І. Терехова // Мовознавство. – 1997. – №6. – С. 42 – 50.

Стаття надійшла до редакції 27.10.2010 р.

УДК 811.161.2'374 + 811.161.1'374

Н. М. Малюга

ПРО СУСПІЛЬНУ ПОТРЕБУ Й ПРАГМАТИЧНУ МЕТУ ДВОМОВНОГО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПАРЕМІОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА

Малюга Н. М. Про суспільну потребу й прагматичну мету двомовного українсько-російського та російсько-українського пареміологічного словника.

У статті наголошено на потребі спеціальної лексикографічної праці, завданням якої є впорядкувати найбільш уживані прислів'я і приказки української та російської мов, описати значення і можливості використання в тексті, продемонструвати типові випадки варіювання в мовленні, окреслити типові ситуації, у яких вони побутують, виявити „фонову” культурно-історичну інформацію.

Ключові слова: паремія, прислів'я, приказка, російська мова, українська мова.

Малюга Н. Н. О социальной потребности и прагматической цели двуязычного украинско-русского и русско-украинского паремиологического словаря.

В статье сделан акцент на потребности специальной лексикографической работы, задание которой видится в упорядочивании наиболее частотных пословиц и поговорок украинского и русского языков, описывании значений и возможностей употребления в тексте, демонстрации типичных случаев варьирования в речи, типичных ситуаций, в которых они используются, выявлении „фоновой” культурно-исторической информации.

Ключевые слова: паремия, пословица, поговорка, украинский язык, русский язык.

Maluga N. M. About a society need and a pragmatic aim of bi-linguale Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian paremiological dictionaries.

There is a need of a special lexico-graphical study in this article. The task is regulating of the common use proverbs and sayings in Ukrainian and Russian languages, describing the meanings and abilities of using in the text, displaying of the typical cases of variation in speech, the typical situations, where they are used, revealing the „background” of the cultural-historical information.

Key words: paremia, proverb, saying, Ukrainian language, Russian language.

У переліку труднощів тлумачної лексикографії на перше місце виходить виокремлення значень, акуратність тлумачень, стилістична кваліфікація одиниці загалом або її конкретного значення, підбір ілюстрацій і т. ін. Як

справедливо зауважує В. І. Беликов, перед упорядником фразеологічного (у широкому сенсі) словника постає ще одна загальновідома проблема: упорядкування самих словникових статей. При цьому необхідно дотриматися балансу інтересів: адресат повинен легко знаходити в словнику потрібну інформацію, проте й упорядник хоче хоч якось відбити власний погляд на організацію фразеологічного (пареміологічного) фонду. Про принципи устрою, компанування словника повідомляє передмова, але лише поодиноким читач згоден вчитися користуватися книгою і знайомитися з передмовою [1]. Крім того, „відсутність чітких критеріїв аналізу паремій, принципів відбору матеріалу, неврахування його специфіки й особливого статусу в мовній системі, співвідношення універсального й національного в різних типах паремій, зокрема в дослідженнях на матеріалі однієї мови, часом призводить до викривлення їх результатів, суперечливих висновків при розгляді прислів'їв і приказок навіть однієї тематичної групи чи блоку в працях різних авторів” [4, с. 35].

Розуміння образних висловлень, особливо нерідної мови, завжди наштовхується на різноманітні перешкоди, зокрема комунікативно-прагматичного, соціокультурного характеру. Прислів'я використовуються переважно з переносним значенням (у їхньому складі слова втрачають свою предметну співвіднесеність), відтак вони потребують тлумачення. Роз'яснення змісту таких одиниць необхідне носіям мови, а ще більше тим, хто намагається її опанувати. Як цілком справедливо зауважує К. І. Мізін, „тлумачні та фразеологічні словники, повнота укладання статей яких є ще однією з досі нерозв'язаних проблем сучасного мовознавства, зокрема теорії фразеографії, значно відстають від дискурсивного мислення сучасного мовця” [5, с. 63–64].

Нині в українському мовному (більшою мірою двомовному) просторі з огляду на низку причин назріла нагальна потреба в перекладному пареміологічному словнику, у якому „поезія і мудрість, мистецтво місткого слова, здатність охопити одночасно і мале, і велике, влучність, проникливість життєвих характеристик” [2, с. 6] зазвучали б на два голоси.

Ураховуючи досвід наявних лексикографічних джерел як авторитетних, так і менш знаних, визначаємо завдання двомовного українсько-російського та російсько-українського пареміологічного словника: зібрати й упорядкувати найбільш уживані прислів'я і приказки української та російської мов, описати значення і можливості використання в тексті, продемонструвати типові випадки варіювання в мовленні, окреслити типові ситуації, у яких вони побутують, виявити „фонову” культурно-історичну інформацію, тобто подати смислову й ситуативну характеристику, а подекуди й контекстологічну (коли говорять, наприклад, у відповідь на запитання чи репліку).

Склад словника вважаємо за необхідне сформувати з: а) активних у сучасній українській і російській мовах прислів'їв і приказок, широко

представлених у художньому, публіцистичному й розмовно-побутовому стилях; б) ідеологічно застарілих одиниць, що зберігають конкретний соціально-історичний зміст; в) прислів'їв іншомовного походження, що набули продуктивності в українській і російській мовах; г) афоризмів, що відірвалися від свого літературного джерела.

Довідкова частина словникової статті може складатися з довідки історико-етимологічного характеру, вказівок на джерело походження (для запозичених одиниць), переліку форм прислів'їв і приказок, занесених до найбільш авторитетних збірок чи словників.

Словник розрахований на широке коло читачів, які можуть послуговуватися ним як довідковою літературою у процесі з'ясування смислу окремих прислів'їв і приказок; в освітній галузі, інформаційній сфері слугуватиме необхідним посібником для збагачення мовлення носіїв; матиме чималу користь у перекладацькій діяльності.

Від початку вивчення і збирання прислів'їв та приказок їхні публікації почали супроводжувати невеликими поясненнями: як розуміти смисл, до яких життєвих явищ їх відносити й т. ін. До цього часу ще йде пошук об'єктивної методики етимологічного аналізу прислів'їв: часто гонитва за історичними та етнографічними фактами перешкоджає строго мовній аргументації достовірності тієї чи тієї гіпотези [7, с. 6].

В основі внутрішньої форми пареміологічних одиниць будь-якої мови лежить образне світосприймання народу, що ґрунтується на метафоризованому осмисленні буття, традицій, звичаїв, обрядів, вірувань з урахуванням психоповедінкових архетипів. Цілком підтримуємо твердження З. Г. Коцюби про те, що „паремійні фонди цікаві не лише як результат акумулювання та систематизації соціокультурного досвіду, але й соціальної адаптації найрізноманітніших виявів конвенційних норм культурного регулювання, що виявляються на ментальному рівні: панівної моралі, цінностей та оцінних критеріїв, норм етикету, звичаїв, обрядів, побутової ерудиції в соціально-гуманітарних і природничо-наукових знаннях” [4, с. 34].

У межах досліджуваних пареміологічних одиниць простежується симбіоз лінгвальних і екстралінгвальних універсальних чинників, які акумулюються головним чином образами-еталонами. Виокремлюємо співставлені пареміологічні одиниці, ізоморфність плану змісту та вираження яких у різних мовах свідчить про універсальність семантичного підґрунтя світу. Пор., наприклад, укр. *І в цигана душа не погана* та рос. *И у цыгана душа не погана*; укр. *На вербі грушки не родяться* та рос. *Не родит верба груши*; укр. *Ні від суми, ні від тюрми не зарікайся* та рос. *Ни от сумы, ни от тюрьмы не отрекайся*. Таке зіставлення цілком підтверджує висновок З. Г. Коцюби про те, що „будь-яке дослідження, що ґрунтується на аналізі прислів'їв і приказок однієї чи кількох мов, <...> дає змогу простежити як національну специфіку

світогляду творців паремійних фондів мов, так і загальнолюдські особливості мислення й універсальну здатність людини до образного передавання уявлень про світ” [4, с. 47].

Далеко не всі прислів'я вимагають історико-етимологічного та етнографічного коментарю: якщо образ зрозумілий читачеві на основі його власного мовленнєвого досвіду, то коментарі зайві. Наприклад: 1) рос. *Что у кого болит, тот о том и говорит*. Використовується в ситуації, коли будь-хто в розмові постійно повертається до того, що його тривожить, хвилює. Пор. укр. *Що в кого болить, той про те й гомонить (говорить); Що кому рупить, той про те й лупить; Що кому треба, той про те й теребить; Що кому треба, той те й теребить; Де болить, там і торкнеш; Де (де в кого) не свербить, там ся не чухає; Що не свербить, то не кортить; У кого болить, той кричить; Де свербить, там і почухаєш, де болить, там і торкнеш*; 2) рос. *Видима беда, что у старого жена молода*. Використовується в ситуації, коли хочуть попередити про наслідки нерівного шлюбу між чоловіком у літах та молодою жінкою або констатувати сімейні негаразди, що, з погляду інших людей, є цілком закономірними й очікуваними. Пор. укр. *Біда, коли в старого жінка молода; Молода жінка старому трутизна; Де муж старий, а жінка молода, там рідко згода; Бджола мед носить не для себе, вівця шерсть носить не для себе, старий жениться не для себе; Не (чи, хіба) надовго старий жениться! [хоч сам згине, хоч жінка покине; або вмре, або скрутиться]*.

Якщо власні імена уособлюють певні якості, особливості психофізіологічного стану, соціального статусу людей, вони „закріплюються в народній свідомості як загальні, що втрачають за таких умов первинні властивості індивідуального найменування” [3, с. 167], відтак „утрата зв'язків із денотативним об'єктом та розвиток вторинних символічних співзначень у мовленні дає можливість функціонувати онімам як субститутам соціально-оцінних апелятивів або узагальнено-вказівних знаків з абстрактною семантикою” [6, с. 7]: *У мене Хома – й добра нема* (пор. рос. *Был у меня муж Иван – не приведи Бог и вам*); *Який Сава, така й слава* (пор. рос. *Каков Дёма, таково у него и дома*); *По Савці свитка* (пор. рос. *По Ивашке [и] рубашка; По Сеньке [и] шапка [по Ерёме колпак (кафтан)]*), *Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці: на печі печуть, на лавці січуть*; *На бідного Хому і дерево падає* (пор. рос. *Горькому Кузеньке горькая и песенка; Нашему Ивану нигде нет талану*); *Пішов Тарас за лозами* (пор. рос. *Ушел Вавило по мотовило, да, видно, лесом задавило*); *Ти йому про Тараса, а він тобі півтораєста*; *Хто про Хому, а він про Ярему* (пор. рос. *Я про Фому, а он про Ерему*); *Катерина та Василь посварилися за кисіль*; *Катерина Василю не давала киселю*; *Катерина та Дем'ян посварилися за бур'ян*; *Катерина Дем'яну не попустить бур'яну* (пор. рос. *Не сошлось Онохино пиво с Нестеровым*); *Бляй, пане Свириде,*

побачим, що з того вийде; *Говорив Мирон рябої кобили сон; Говори, Климе, нехай твоє не гине; Мели, Денисе, погода тягне; Мели, Іване, доки (поки) вітру стане* (пор. рос. *Мели, Емеля, твоя неделя*); *Забагатів Кіндрат – забув, де його брат* (пор. рос. *Портит Иваишку белая рубашка*); *Не зівай, Химко, на те ярмарок* (пор. рос. *Прищуривай, Агаишка, на левый глаз*); *Радуйся, Хвесько, кіт сало несе: радуйся вельми, бо вже перед дверми* (пор. рос. *Радуйся, Кирюшка, будет у бабушки пирюшка*). На розвиток апелятивного співзначення та виникнення конотацій, як указує Н. М. Пасік, „має вплив цілий ряд факторів: тип ономастичної основи <...>, реальність або ірреальність денотата імені, рівень відомості оніма та його денотата мовцям, частотність уживання оніма, симпатія або антипатія мовного загалу до нього, фонетичний чинник, етимологія, структурно-організаційні характеристики власної назви (здатність римуватися, бути співзвучною зі словами-апелятивами), традиції, звичаї, зміни світогляду, прагнення до експресії” [6, с.7].

В українській, як і російській антропоніміці, з власними іменами традиційно пов’язуються певні риси характеру, вдачі, психічні, фізіологічні властивості. Традиційно продуктивні українські імена перебрали на себе такі характеристики: Солоха – неспритна, Ганна, Хвеська, Химко – недоумкуваті, Карпо – простакуватий, Гриць – при відсутності соціального статусу має завищену самооцінку. На думку О. Є. Фролової, яку ми поділяємо, „антропонім у прислів’ї поєднується з екстралінгвістичною ситуацією і стає її знаком” [9, с. 43]. Імплікування енциклопедичної інформації, пов’язаної з денотатами, спричинило створення містких символічних співзначень імен, вони виконують функцію типізатора: *Голодній Гапці хліб на гадці; Це тая Солоха, що кури полоха; Не для Гриця паляниця; Без нашого Гриця вода не освятиться; Зібрав Бог пару – Карпа й Хвеську; Який дідько з Химка, така його жінка.*

Народне образне уявлення може зазнавати змін і перетворень, але залишається основотворчим компонентом пареміологічної одиниці, структурування самої національно орієнтованої пареміології, а по тому – засобом формування національно-культурної картини світу. Наприклад: *На городі бузина, а в Києві дядько; Далеко п’яному до Києва; По дурнів нічого в Київ їхати – вони й тут є; Дурень до Києва, дурень і з Києва; Дурний і в Києві не купить розуму; Язик до Києва доведе; Добувся, як швед під Полтавою; Добувся, як під Очаковом; Хто любить піч, тому ворог Січ; Ніс так ніс, як через Дніпро міст; Подарунок за Дніпром без штанів ходить* (пор. рос. *Москва не сразу (не вдруг) строилась; Москва от копеечной свечки (свечи) сгорела (загорелась); Москва слезам не верит; У нас на Рязани и свинья в сарафане; Ума палата, а глупости – Саратовская степь; Справится дело и без Новгорода*). Усі наведені паремії мають специфічно національний характер, до їх складу входять

оніми, які викликають уявлення про Україну чи Росію відповідно. Такі одиниці генетично споріднених мов фіксують різні соціокультурні стереотипи.

Усвідомлення внутрішньої форми, образної мотивації українських і російських прислів'їв і приказок пов'язується з можливими асоціаціями, зумовленими знанням традиційної образності, буттям українського і російського народу, тобто пресупозитивним фоновим змістом. Структура таких пресупозицій досить різна й строката; її сигналами служить компонентний набір співставлюваних одиниць.

Прислів'я і приказки, що містять назви предметів побуту (передусім селянського), їжі, засвідчують народну образність, побудовану на власне українських чи російських світоглядних принципах. Так, залучення до багатьох національно мотивованих українських паремій компонентів на зразок *сало*, *паляниця*, *борц*, *хата* тощо, є процесами непрямой номінації, викликаной творчою фантазією народу: *Є сало, та не можу (не можна) дістати [високо висить]*; *Їв би паляниці, та зубів нема*; (рос. *Видит кот (собака) молоко, да рыло коротко*); *Не для пса ковбаса, не для кицьки сало*; *Не для Гриця паляниця*; *Є сало, та не для кота*; (рос. *[Есть-то] есть, да не про вашу честь*); *Який пан, такий крам (такий і жупан)*; *Яка хатка, така й паніматка*; *Яка пшениця, така й паляниця*; *Яка хата, такий тин, який батько, такий син* (рос. *Каков едет, таков и погоняет*); *Де багато господиень, там хата не[за]метена*; *Де велика рада, там рідкий борц*; *Два кухарі – лихий борц* (рос. *У семи нянек дитя без глазу*; *У семи пастухов не стадо*); *Унадився (повадився, занадився) кухоль по воду ходити, поки йому вухо (вушка) не відірвали (не одламали)*; *Пішов глечик по воду та й голову (голівку) там положив (та й пропав там з головою)*; *Повадиться глечик по воду ходити, там йому й голівку положить*; *До часу глек (глечик, дзбан) воду носить*; *Доти (поті) дзбан (глек) воду носить, доки (поки) вухо увірветься* (рос. *До поры и кувшин по воду ходит*; *Повадился кувшин по воду ходити – там ему и голову сломить*). Щоб розкрити значення паремії, необхідно ремотивувати її внутрішню форму, тобто розкодувати сконденсовану в ній семіотичну лінгвальну й екстралінгвальну інформацію. Українська переміологія відображає натурфілософські погляди, символіку українського народу, побудовану на персоніфікаціях, своєрідному образному сприйманні картини світу. У сучасних лінгвістичних студіях пошуки образних утілень народних уявлень про світ і людину в ньому, закодованих у пареміях, здійснюються „через методику реконструкції гештальтних метафор, результати яких підтверджують думку про те, що концептуальне осмислення категорій культури знаходить своє втілення в системі образів, які є своєрідною нішею для кумуляції світогляду народу” [4, с. 44].

Усебічне вивчення мовних універсалій сприяє виявленню універсальних підвалин людського мислення та дозволяє віднайти

унікальні одиниці певної мови, які є маркерами етносвідомості народу. Як пише К. І. Мізін, „дослідження мовних одиниць на основі опозиції „унікалії – універсалії” дозволяє заповнити лакуни при укладанні дво- чи багатомовних фразеологічних або ідеографічних словників” [5, с. 65]. Визначення чинників еквівалентності сприяє прогнозуванню наявності відповідників тієї чи тієї усталеної одиниці, чому допомагає виявлення універсальних характеристик і специфічних особливостей пареміологічних фондів зіставлених мов. Крім цього, унікалії репрезентують увесь колорит лінгвокраїнознавчої інформації, що робить їх цінним лінгводидактичним матеріалом. Закономірно постає питання: чи може бути семантика унікальною в принципі? На це питання К. І. Мізін дає заперечну відповідь, „оскільки за допомогою семної комбінаторики можна передати будь-яке значення” [5, с. 64]. Більшість перекладознавців заперечує існування феномену неперекладності.

Навіть при спільному джерелі виникнення пареміологічних одиниць (Біблія, твори художньої літератури тощо), не кажучи вже про випадки їх паралельного формування в різних лінгвокультурах на основі ізоморфності об’єктивного світу, семантика таких універсальних одиниць зазнає етнокультурних „корекцій”. Етнокультурні зрушення „провокують” зміщення образів-еталонів у різних мовах. Пор., наприклад, укр. *Брат любить сестру багату, а чоловік жінку здорову (хорошу); Сестра любить, коли брат багатий; Тоді любить і сват, коли добре має брат; а коли бідний, то забуде і брат рідний; При добрій годині і куми побратими, а при лихій нема і родини; В нещастю нема ні брата, ні свата* та рос. *Муж любит жену богатую, а тещу тороватую; Муж любит жену здоровую (красивую), а брат сестру богатую*. У коло найближчих осіб, на кого можна напевне розраховувати, від кого сподіваються підтримки (фізичної, матеріальної) у скрутну хвилину, у російській етнокультурній свідомості входять люди, пов’язані шлюбними стосунками (*муж – жена*), кровними зв’язками (*брат – сестра*), родинними опосередкованими зв’язками (*теща*); у свідомості українця це коло ширше: *родина* загалом, *побратим, кум, сват*. Так, наприклад, побратимство у XV – XVIII ст. було одним з улюблених звичаїв українських козаків, часто побратимів благословляв священник. Якщо ж порівняти укр. прислів’я *На те циган матку б’є, щоб його жінка боялась; Кішку б’ють, а невістці замітку дають* та рос. *Бей своїх – чужие будут бояться*, розходження в розумінні значення „свій – чужий”, а також родинної ієрархії та цінностей виявиться глибшим.

В українському фольклорі образ Бога невіддільний від образу селянина. Бог у біблійному значенні – творець усього суцього, що керує світом і вчинками людей; в образному вживанні – носій найвищих людських ідеалів, моральної довершеності, утілення ідеї людського щастя, справедливості. Символічне значення слова сягає корінням у давню

слов'янську міфотворчість, де божество – це і доля, щастя [3, с. 71]. Слово-символ Бог містить компоненти „усеомгутність”, „невідворотність”, „справедливість”, „усеохопленість”, „усебачення”, „доля”, „кара”.

Утрачаючи безпосередній зв'язок із біблійно-богословським осмисленням поняття, частина паремій із словом Бог набуває народно-розмовного, зниженого характеру; за таких умов оцінні характеристики переміщуються в площину нульової відмітки; інколи виникає відтінок спрощеного, власне побутового бачення образу, елемент гумористичного «запанібратства» [3, с. 72]. Наприклад: *Кинь мене, **Боже**, де мене не треба!* (пор. рос. *Наш пострел везде поспел*).

Переосмислюючись в українському мовному оточенні під впливом етнолінгвістичних чинників, способу життя, традицій, старовинних вірувань, біблійні символічні назви (а також назви релігійних свят і їх атрибутів, назви духовних наставників, осередків та угруповань віруючих, дій, мотивованих біблеїзмами тощо) наближалися до повсякденного побутового, уснорозмовного, фольклорного вживання. Наприклад: *Де ще у **Бога** теля, а він з довбнею вже носитья!*; *Де ще у **Бога** літо, а він вже (а він о **Різдві**) косу клепа*; *Де той у **Бога Великдень**, а він уже із крашанками!* (уже й з пасками); *Хрестять люди, хоч ще не вродило; Те хрести, що родиться* (рос. *Медведь в лесу, а шкура продана*); *Забажати (захотіти) мерзлого в **петрівку*** (рос. *Захотел молочка от бычка*); *Який піп, така його й парафія (такі й парафіяни)*; *Який піп, таке й благословення*; *Добрий піп, добре й благословення* (рос. *Каков поп, таков и приход*); *Каков **пастырь**, таковы и овцы*); *На **Миколи** та й ніколи* (рос. *После дождика (дождичка) в четверг*); *Душа **грішить**, а тіло покутує* (рос. *Нога споткнётся, а голове достаётся*); *Душа **согрешила**, а спина виновата*; *Ручки делают, а спинка отвечает*); *Сама себе **раба** б'є, що нечисто жито жне* (рос. *Сам на себя в кнут узлов навязал*); *Від смерті ані відхреститися, ані відмолитися* (рос. *От смерти не откупишься*).

Свого часу турецький мандрівник Ельвія Челеві, що відвідав Україну 1657 року, засвідчив величезне багатство й виражальні можливості української мови, але лайливих слів нарахував у ній лише чотири, а саме: *чорт*, *дідько*, *свиня* і *собака*. Стійкий вираз «лятися по-чорному» пов'язаний з уживанням під час побудови лайливих конструкцій слова «чорт» і похідних від нього – саме це слово для давніх українців було найстрашнішою лайкою. Наприклад: ***Чорт** скорих бере*; *Поспішних **чорт** хапає* (рос. *Быстрая вошка первая на гребешок попадает*); *Бодай старого **чорт** учив!* (рос. *Старого учитъ – что мёртвого лечитъ*); *Сивини в голову, а **чорт** в бороду*; *Сивина в бороду, а **біс** у ребро*; *Чоловік старіє, а **чортяка** (**чорт**) під бік*; *І в старім пецу часом **чорт** палає*; *І в старій печі **дідько** топить* (рос. *Старость от соблазна не затулье*); ***Чорт** (дідько) сім (сімдесят) пар постолів стоптав, поки їх докупи зібрав (сходив, поки докупи зніс)*; ***Чорт** тридцять пар лаптів стоптав, поки піп таку пару*

підобрав; Хоч чорт лапті подрав, та до купи зібрав; Не мало чорт ходаків сходить, заким їх позносив; Який дідько з Химка, така його жінка; Який чорт з Шишка, така його й жінка (рос. *Хороша парочка, как баран да ярочка*) і навпаки *Чого на світі не буває* (рос. *Чем чёрт не шутит*). Як свідчить ілюстративний матеріал, українські паремії тяжіють до зловживання згадуванням нечистого. Чорт, диявол уособлюють підлість, підступність, зрадництво, злобу тощо. Усе гірше, що оточує людину, несе їй страждання, нещастя, загибель, пов'язане з цими образами. У широкому абстрактному плані диявол (сатана) виразник ідеї конечності всього суцього [3, с. 76].

Українські паремії відображають схильність українців до різкості в оцінках тих явищ, які, з погляду народу, заслуговують осуду. Продуктивне вживання зневажливої форми середнього роду субстантивованих прикметників та займенників в українсько-російському міжмовному зіставленні є промовистою характеристикою специфіки українського світогляду. Наприклад: *Голе, як миша, а гостре, як бритва* (пор. рос. *Гол, как сокол, а остёр, как бритва*); *Голе, аж ребра світяться; Голе, аж крізь ребра видно* (пор. рос. *Такая голь, что парня нечем высесть*); *Завзяте як перець, покіль не вийде на гер[е]ць* (пор. рос. *Молодец на (против, среди) овец, а на (против, среди) молодца [и] сам овца*); *Яке маленьке, а не несе ложки за вухо* (пор. рос. *И заика ложку мимо ушей не проносит*); *Яке поїхало, таке повернуло* (пор. рос. *Каков едет, таков и погоняет*); *Яке в коліску, таке в могилку* (пор. рос. *Каков в колыбельку, таков и в могилку*).

Економічний розрахунок при виборі шлюбної пари відігравав не останню роль, хоч, безперечно, працьовитість, доброта і врода обраниці теж бралися до уваги. Наприклад: *Хоч жінка свинка, так грошей скринька; Жінка хоч корова, аби здорова* (пор. рос. *Будь жена хоть коза, лишь бы золотые рога*). Як нам видається, російський відповідник дещо змінює акценти: роги традиційно в шлюбі пов'язують із подружньою невірністю, але на „золоті роги” можна погодитися з певного розрахунку.

Розбіжності в образності тотожних за смыслом російських та українських паремій С. Таглін пояснює відмінністю образних профілів українців і росіян, за якими російський етнос схильний віддавати перевагу образам, пов'язаним із людиною, а українці – образам, пов'язаним із домашнім господарством [8, с. 26]. Пор., наприклад, укр. *У гарного господаря і мишка господиня; У доброго хазяїна і кішка господиня* (і *свинка господинька*) та рос. *У умного мужа и глупая жена досужа*. Однак це не говорить про те, що образи українських паремій не мають антропоцентричного вектора, див., наприклад, прислів'я із синонімічним значенням: *За добрим чоловіком і чулинда жінка* [а за дурним і попівна рабинька].

В обох зіставлюваних мовах представлені співвідносні паремії, які відображають усвідомлення диспропорції між чеснотами чоловіка та його

роллю в житті жінки, схильність суспільства поблажливо ставитися до вад чоловіків і несхвально, суворо – до самотніх (з різних причин) жінок: пор. укр. *Сякий-такий, аби був – аби хліба роздобув; Чоловік, як ворона, та все ж мені оборона; Хоч поганий тин, та затишно за ним та рос. Худ мой Устим, да лучше с ним.*

Загалом українські й російські прислів'я передають схоже ставлення до дружини, однакове розуміння взятого на себе обов'язку перед нею. Такі паремії в зіставлюваних мовах побудовані за однією моделлю. Це й не дивно, адже, як зауважує З. Г. Коцюба, „при закономірній варіативності образів спільних для всіх культур класів значна частина образів у пареміях народів, які проживають у подібних географічних і соціальних умовах, усе ж буде спільною, що зумовлює як творення прислів'їв і приказок на однаковій образній основі, так і їх безперешкодне проникнення з мови в мову народів-сусідів, про що свідчить існування сотень однообразних паремій у різних мовах європейського провербіального простору” [4, с. 47]. Пор. укр. *Жінка не черевик: із ноги не скинеш* та рос. *Жена не сапог (не лапоть), с ноги не скинешь; Жена не рукавица, с руки не сбросишь (за пояс не заткнешь); Жена не гусли: поиграв, на стенку не повесишь; Жена не седло: со спины не съмешь*). Однак саме розуміння важливого рішення одружитися має суттєві відмінності. Так, українці беруть за основу темпоральну ознаку – це не на якийсь час, а довіку; натомість росіяни відходять від сприйняття „на вагу” – це не так легко, як може здатися. Пор. укр. *Заміж вийти – не дощову годину пересидіти (перестояти); Залюбитись – не дощик переждати (перечекати)* та рос. *Жениться – не лапоть надеть*.

Українські прислів'я фіксують прагматичну вдачу українців, потребу бути ситими, культ їжі. Так, у ситуації, коли говорять про те, чого не можна відкладати, оскільки доки наступить, відбудеться щось довгоочікуване, бажане, уже відпаде в ньому потреба, буде пізно; або коли не сподіваються скоро отримати обіцяне, дочекатися здійснення чогось, у російській мові використовують прислів'я *Поколе солнышко взойдет, роса выест глаза; Пока (покуда) солнце взойдет, роса глаза (очи) выест; Улита едет, когда-то будет*. Із цим же значенням в українській мові, крім співвідносних *Поки (доки, заким) сонце зійде, роса очі виїсть; Поки найде, то й сонце зайде*, представлені паремії, більшою мірою орієнтовані на добробут: *Поки бабуся спече книші, у дідуся не буде душі; Надіявся дід на обід, та без вечері ліг спати; Поки багатий стухне, то убогий опухне; Поки гладкий схудне, то худий здохне; Чекай, собачко, здохне конячка – матимеш м'ясо; Його по смерть добре посилати, то нажитися можна; Поки хвалько нахвалиться, будько набудеться*. Невипадково образна структура паремій як джерело пізнання етнічних особливостей свідомості є об'єктом зацікавлення не лише лінгвістів, а й етнопсихологів, які вбачають у пареміях знаряддя етнопсихогенезу.

У передмові до „Словаря русских пословиц и поговорок” В. П. Анікін пише: „Прислів'я рідко бувають спокійними. Вони, як і люди, що їх створили, гніваються, сумують, сміються, глузують, веселяться, плачуть, охають, стогнуть, кричать, пустують, балагурять, пугають, застерігають, учать, обурюються – словом, у них стільки ж почуттів, скільки їх в народі – творці прислів'їв” [2, с. 4]. По приклади експресивних одиниць далеко ходити не треба: пор. укр. *Дулю дати під ніс; Дулю з'їж; А дзуськи, холодицю їсти!*; *Дати йому куку в руку* та рос. *Вот тебе кукиш, чего хочеш, того и купишь*); *Плугач оре і в праці рветься, а панське черево отак аж дметься!* (пор. рос. *Овцы и мрут, и ягнятся, а пастухи всё жирятся*). За кожним із прислів'їв стоїть авторитет покоління, які їх склали, вони постулюють універсальні типи суспільної поведінки та їх потенційну оцінку.

Якщо варіативність лексичної одиниці – поодинокий виняток, у пареміологічному фонді це норма. Варіантність прислів'їв і приказок викликана низкою причин. В одних випадках нові варіанти постають унаслідок заміни одного якогось слова іншим, переважно подібним за змістом, в інших випадках той чи той варіант з'являється за рахунок формальної чи словотвірної видозміни одного з компонентів, нарешті, новий варіант може утворитися в результаті лексико-граматичної перебудови прислів'їв та приказок. Наприклад: 1) *Ще й риби не піймали, а вже заходилися юшку варити; Шкура вже продана, а ведмідь у лісі* (*Шкуру вже продано, а ведмідь ще в лісі*); *Ще вовка не вбили, а шкуру продають; Журавель у небі, а ти йому вже ціну визначив; Де ще те теля, а він уже з довбнею бігає; Теля де, а він уже із довбнею бігає* (*грає*); *Іще теля в пuzі, а він уже із довбнею; Лоша в гузі, а вже обротьки плетуть; Де ще твоє поросля, а ти з довбнею носишся* (*а він з довбнею носиться*); *Коли ще [та] косовиця, а ти вже по сіно їдеши* (*а ми вже сіно возимо*) (пор. рос. *Медведь в лесу, а шкура продана; Медведя не убил, а шкуру запродав; Не убил медведя, шкуры не продавай*); 2) *Бачили очі, що купували, – їжте, хоч повилазьте; Купили хрїну – треба з'їсти!*; *Плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що купували, – грошам не пропадати* (пор. рос. *Назвался груздём (грибом) – полезай в кузов*); 3) *Коростяве поросля дарма чесати; Щербатого горшка ніколи не поправиши* (пор. рос. *Старого пса к цепи не приучишь*); 4) *З лежї не справиши одежі, а з сання не купиши коня; Лежаний хлїб не ситить; Якби все вовк лежав, то вже б досї і здох* (пор. рос. *Под лежач(ий) камень [и] вода не течёт*).

Від варіантності суттєво відрізняється явище факультативності, яке характеризується тим, що прислів'я чи приказка функціонує в мові в повному чи неповному складі. Факультативність поширюється на окремі слова або на всю останню частину названих пареміологічних одиниць. Факультативність не впливає на категоріальну характеристику прислів'їв і приказок. У явищах варіантності й факультативності виявляється специфіка форми, зовнішнього вираження описуваних одиниць.

Наприклад, укр.: *Згадала баба дівера [що замолоду діяла]; Не роззявляй рота, бо сорока влетить [і висреться, то так погано буде – пху!]; Навпростець тільки ворони літають [а люди по дорозі ходять];* рос.: *Ихочется и колется [и матушка не велит]; Не хвались, идучи (едучи) на рать [а хвались, идучи (едучи) с рати].*

Досить часто запам'ятовування прислів'їв полегшується різними співзвуччями, рифмами, ритмікою: *Ой, мати, хочу їсти, та боюся в погріб лізти; та боюся, щоб не впала, щоб капуста не пропала* (пор. рос. *Хочется пирожок съест, да не хочется в подполье лезть*); *Коза з вовком тягалася: тільки шкурка зосталася [тільки паністара зосталася, та ще хвіст, та язик: простяглась, та й лежить]* (пор. рос. *Кобыла с волком мирилась да домой не вкоротилась*); *Язиком мели, а руку держи (а руки при собі держи); Язиком що хоч як тіпай, а рукам волі не давай; Язиком що хоч кажи, а руки при собі держи; Язиком клепай, а руки при собі тримай; Дай рукам волю, то сам підеш у неволю* (пор. рос. *Языком мели (болтай), а рукам воли не давай*). Продуктивність такого прийому активізації прислів'їв досить висока в обох мовах.

Отже, різне наповнення паремій зумовлене відмінностями в мовних картинах світу лінгвосоціумів. Паремії репрезентують увесь колорит лінгвокультурної інформації, що робить їх цінним лінгводидактичним матеріалом. Зіставний аспект вивчення переміологічних одиниць, образи-еталони яких є згустком етнокультурної інформації певного етносу, сприяє розкодуванню такої інформації та виявленню специфічних етнокультурних і ментальних рис цього етносу.

Перспективу пропонованого дослідження вбачаємо в зосередженні наукової думки на проблемі упорядкування найбільш уживаних співвідносних прислів'їв і приказок української та російської мов, окресленні типових ситуацій, у яких вони побутують, виявленні закованої в пареміях культурно-історичної інформації.

Література

1. Беликов В. И. Паремии как объект лексикографии / Режим доступу: www.dialog-21.ru/dialog2008/materials/html/7.htm
2. Жуков В. П. Словарь русских пословиц и поговорок / Влас Платонович Жуков. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 535 с.
3. Кононенко В. І. Символи української мови / Віталій Іванович Кононенко. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272 с.
4. Коцюба З. Г. Паремії як об'єкт етнолінгвопсихологічного дослідження / З. Г. Коцюба. – Мовознавство. – 2009. – №2. – С. 34–47.
5. Мізін К. І. Системні маркери компаративної фразеології крізь призму зіставлення (на матеріалі англійської, німецької, української та російської мов) // К. І. Мізін. – Мовознавство – 2009. – №5. – С. 60–70.
6. Пасік Н. М. Власні назви в українській фразеології і пареміології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова / Н. М. Пасік // Інститут української мови НАН України. – К., 2000. – 18 с.

7. Словарь русских пословиц : ок. 1000 единиц / В. М. Мокиенко, Ю. А. Ермолаева, А. А. Зайнудинов и др. ; под ред. В. М. Мокиенко. – М. : Астрель : АСТ, 2008. – 381, [3] с.
8. Таглін С. Про народні паремії, національну свідомість та „малоросіяństwo” як етнопсихологічний феномен / Сергій Таглін // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х. : Око, 1994. – Т. 3. – С. 21–28.
9. Фролова О. Е. Пословица: ситуативность, синтаксис, референция / О. Е. Фролова // Вестник Моск. ун-та. Серия 9. Филология. – 2007. – №3. – С. 31–46.
Стаття надійшла до редакції 27.09.2010 р.

УДК: 811.161.2'367+81'37

Т. М. Мішеніна

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУКЦІЙ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ НАЯВНОСТІ ЗОВНІШНІХ ОБСТАВИН, СИТУАЦІЙ І ПОДІЙ У ЖИТТІ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Мішеніна Т. М. Структурно-семантичні особливості конструкцій зі значенням наявності зовнішніх обставин, ситуацій і подій у житті людини в українській мові.

У статті розкриваються структурно-семантичні особливості конструкцій зі значенням наявності зовнішніх обставин, ситуацій та подій у житті людини, які віднесено до посесивних конструкцій дифузного типу на позначення відношень «посесор – абстрактне поняття». Доведено, що аналізовані конструкції становлять самостійний структурно-семантичний тип посесивних одиниць в українській мові.

Ключові слова: посесивні конструкції, посесивне відношення, посесивні конструкції дифузного типу.

Мишеніна Т. М. Структурно-семантические особенности конструкций со значением обстоятельств, ситуаций и событий в жизни человека в украинском языке.

В статье раскрываются структурно-семантические особенности конструкций со значением обстоятельств, ситуаций и событий в жизни человека, которые отнесены к посессивным конструкциям диффузного типа на обозначение отношений «посессор – абстрактное понятие». Доказано, что анализированные конструкции являются самостоятельным структурно-семантическим типом посессивных единиц в украинском языке.

Ключевые слова: посессивные конструкции, посессивное отношение, посессивные конструкции диффузного типа.

Myshnina T. M. Structural-semantic features of designs with value of circumstances, situations and events in human life in the Ukrainian language.

In article structural-semantic features of designs with value of circumstances, situations and events in human life which are carried to посессивным to designs diffusios type on a designation of relations «posessiv– abstract concept» reveal. It is proved that analized designs are independent structural-semantic type possessiv units in the Ukrainian language.

Key words: posessiv designs, посессивное the relation, posessiv designs diffusios type.

У сучасній мовознавчій науці функціональна парадигма мовних одиниць позначена посиленою увагою науковців. З позиції функціональності закономірним є відповідність елементів відображених

відношень між об'єктами дійсності елементам, які входять до сфери варіативності узагальнених семантичних категорій, що дозволяє об'єднувати різнорівневі засоби, які виражають варіанти певної поняттєвої категорії, у функціонально-семантичне поле.

Функціональний аналіз застосовано в дослідженнях категорій темпоральності, модальності, локативності, аспектуальності, оцінки тощо [1; 2; 12]. Посесивність же розглядалася лише з позиції реалізації на словотвірному, лексичному або морфологічному рівнях. На рівні предикативних посесивних конструкцій категорія посесивності привертала меншу увагу дослідників. На окремі риси синтаксису посесивних конструкцій української мови вказували Л. Булаховський, Н. Гуйванюк, М. Жовтобрюх, О. Курило, О. Мельничук, І. Слинько, С. Смеречинський [3; 6; 7; 8; 9; 11]. Проте, незважаючи на значний доробок науковців, багато питань цієї проблеми залишаються дискусійними; немає єдності й у визначенні критеріїв виділення власне посесивних конструкцій.

Залишаються неописаними численні структурно-семантичні типи конструкцій (на позначення відношень «людина – абстрактне поняття»).

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю поглибленого аналізу специфіки конструкцій, що відображають посесивні відношення (володіння), зокрема на рівні «посесор – абстрактне поняття». Функціональний підхід дозволяє здійснити аналіз однорівневих і різнорівневих засобів, які взаємодіють на основі спільних семантичних функцій і можуть бути нетотожні як за формою, так і за змістом. Одним з важливих аспектів функціонального аналізу є виявлення загального й відмінного в одиницях на основі порівняння інваріанта й варіанта.

Мета роботи полягає в системному аналізі синтаксичних конструкцій посесивності на позначення відношення «посесор – абстрактне поняття», з'ясуванні зумовленості структурно-семантичних особливостей цих структур в українській мові.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) розглянути структуру функціонально-семантичної категорії посесивності; 2) класифікувати різні типи посесивних відношень на рівні «посесор – абстрактне поняття»; 3) виокремити й описати мінімальні структурні схеми синтаксичних конструкцій на позначення відношення «посесор – абстрактне поняття», зумовлені способом організації семантичних компонентів посесивних відношень, та засоби їх морфолого-синтаксичної реалізації.

Згідно з концепцією функціональної граматики учені (О. Бондарко, М. Воєйкова, В. Гак, С. Храковський, К. Чинчлей), визначають посесивність як мовну інтерпретацію широкого кола відношень володіння, виділяють граматичну форму, яка інтегрує найбільш характерні ознаки аналізованої семантичної сфери [12, с. 99]. Типова структура, що базується на семантичній категорії посесивності, репрезентує той аспект «загальної

ситуації», який розкриває й характеризує посесивні відношення. Подібна структура займає центральне місце в синтаксичному змісті речення, а предикативна ознака володіння інтерпретується як наявність (наявність предмета у сфері володіння).

Як бачимо, учені визначають посесивність на основі поняття про «інваріантне значення володіння» і його інтерпретацію у сфері периферійних реалізацій. Змістовно-формальна єдність посесивних одиниць дозволяє розглядати їх (одиниці) у системній організації, тобто як елементи поля.

Традиційно ядерними (базовими) посесивними конструкціями вчені вважають одиниці, що конституюються на базі дієслів *мати*, *бути* ($N_1 - Vf$ (мати) – N_4 ; (У) $N_2 - Vf$ (бути) – N_1). Проте поняття ядра й периферії у вираженні посесивних відношень нам уявляється більш широким. Базова одиниця, згідно з теоретичними положеннями дериваційного синтаксису, характеризується симетрією співвідношень власне семантичного, семантико-синтаксичного, формально-граматичного й комунікативного планів [4; 5; 13]. Характеристики відношень «людина – внутрішній простір»; «людина – зовнішній простір». Ураховуючи релевантні для визначення типу посесивного відношення ознаки (відчужуваність / невідчужуваність; входження / включення; статичність / динамічність; активність / пасивність), виділяємо конструкцію на зразок *Хлопець має книгу* як базову, тобто таку, що виявляє активний суб'єкт, відчужуваний об'єкт, що постійно перебуває в посесивному зв'язку з особою. Комбінації семантичних компонентів дозволяють виділити конструкції, що відображають відношення по лінії родинних чи функціональних зв'язків (неорганічна належність); відношення, що характеризують фізичні властивості особи (органічна належність); відношення, які передають психічні, інтелектуальні характеристики людини як психофізичного концепту (конструкції дифузного типу).

Конструкції зі значенням наявності зовнішніх обставин, ситуацій та подій у житті людини відносимо до конструкцій дифузного типу на рівні відношення «посесор – абстрактне поняття». Проаналізуємо структурно-семантичні особливості цих одиниць.

Конструкції зі значенням наявності зовнішніх обставин, ситуацій та подій у житті людини інформують про дії і процеси, що пов'язані з особою. Подія як концепт належить до семантичного типу, який відображається в узагальненому значенні таких слів, як *подія*, *дія*, *вчинок*, *процес*, *зміна*, і в конкретному значенні таких слів, як *зустріч*, *пригода*, *прощання*, *від'їзд*.

Категорії онтологічного ряду (ряду подій) можуть розрізнятися між собою за такими параметрами, як статичність / динамічність; кульмінативність/некульмінативність; результативність/нерезультативність; кількісна характеристика [1, с. 103].

Зазначені параметри обмежують використання дієслів *володіти*, *належати* у структурах розглядуваного семантичного різновиду, оскільки відношення між суб'єктом та об'єктом визначається як відношення оказіональної належності. Натомість, активно функціонують конструкції з дієсловом *мати*. Із базовою моделлю співвідносяться також номінативні двокомпонентні речення (У) $N_2 - N_1$), що набувають різного граматичного оформлення. Зазначені структури реалізують значення повторюваної результативної події в житті особи. Пор.: *Знову мав неприємну сутичку з геологорозвідувальниками* (20, с. 266); *Хоча бувало в них таке, коли вже ніхто не вірив, а людина жила, Волощук каже, що в нього був такий страшний (чи щасливий) випадок, коли серце одного чоловіка забилося уже в морзі* (22, с. 137); *Ситуація у нас така, майстерності у нас не вистачає* (3, с. 115).

Ситуація конкретна за змістом й існує в певних просторово-часових межах. Тому для розглядуваних конструкцій типовим є темпоральний і локативний поширювачі. Наприклад: *Недавно, тижня з півтора тому, вона мала рішучу балачку з таким увивачем, молодим господарником* (15, с. 545); *Учора в Лариси був випускний вечір* (20, с. 322); *Вибачившись, пішла спати Іринка (у неї завтра уроки в школі), а ми гомоніли й гомоніли, власне, більше розповідав Муталіб* (225, с. 211).

Якщо конструкції характеризують подію, то на формально-граматичному рівні поширюються атрибутивним компонентом. Оцінка ситуації залежить від характеру діяльності певної особи (осіб), можливостей і ціннісних орієнтацій. Наприклад: *Але мушу сказати тобі таємно, що була у мене тут одна романтична зустріч* (3, с. 236); *Ніби й не було у них гіркої розлуки, яка мало не зробила їх чужими навік* (20, с. 311); *Коли ж невдовзі чую – у Бобренків великий гвалт* (11, с. 10); *Була важка драма і в житті Гурія Андріяновича* (16, с. 468); *В Україні будується демократична, правова держава, і ми практично не маємо серйозних політичних конфліктів* (14, с. 86).

Якщо семантика об'єкта містить оцінку серії подій в житті людини, то ситуація як поняття сприймається узагальнено (стан справ), означаючи регулярність вияву одиничних подій: *Але – сміливі мають щастя* (2, с. 113); *А втім, – додала раптом, – я така, що не має щастя... знаєш, у деяких речах* (10, с. 442); *Ми маєш щастя, а ти що маєш тут у рідній хаті?* (19, с. 840); *Кукса. Єсть же в світі люди, Що горя не мають* (13, с. 89); *Оце щось узяв собі в голову та й нудишся цілий вечір? – засміялася Катерина. – А я думала, справді якась біда в тебе* (22, с. 25).

Властивістю ситуації є її системність і повторюваність, що створює гносеологічні засади для передбачення її появи в майбутньому і, як наслідок, об'єднання подібних ситуацій в один ряд. Відтворення можливе лише в загальних рисах, але вже за нових обставин чи їх іншої комбінації. У мовній реальності на ряд однотипних ситуацій може вказувати об'єкт із

кількісним значенням, що виражається лексемою на позначення події у формі множини або складається з іменника й кількісного числівника. Наприклад: *У мене вранці було тисяча й тисяча неприємностей, і я стомилась, страшенно стомилась* (15, с. 695); *Ну, добре. Уявіть собі: у кожного з нас бувають якісь неприємності: великі чи малі – немає значення* (7, с. 218).

Нами виділено також структури, в яких наявна вказівка на причину виникнення ситуації чи здійснення подій. У детермінантній функції зі значенням причини вживаються форми (від) N_2 ; (за) N_4 ; (через) N_4 : (*Таксист – Т. М.*) *стояв на танку і все вглядався в дорогу, ждучи, чи не з'явиться звідти той, через кого маєм таку халепу* (6, с. 691); *Читала часом на уроках хімії, за що мала неприємність від учителів* (20, с. 95).

Як зазначають М. Гуйванюк, М. Кобилянська, І. Слинько «крім зв'язки *бути*, у двокомпонентних реченнях іноді можуть виступати деякі напівповнозначні зв'язки, зокрема *стати, зробитися, бувати*» [189, с. 259]. Подібні одиниці містять інформацію про події. Мовний матеріал засвідчує, що предикат, який характеризує явище, що здійснилося, може виражатися також дієсловами *трапитися, звалитися*. Аналіз семантичної структури тематичних дієслів дозволяє нам виділити компоненти раптовості й несподіваності обставин ситуації. На формально-граматичному рівні суб'єктний член виражається займенниково-відмінковим сполученням *трапитися* (з) N_5 , *звалитися* (на) N_4 , *статися, бути, бувати* (у) N_2 ; (з) N_5 . Наприклад: *В кінці зими у Рубіна сталося велике горе* (16, с. 437); *А що, у нас бували вибори?* – здивувався Франческо (3, с. 432); *Так із Ірочкою пригода трапилася. Вирішила мені кухню побілити* (3, с. 61).

Якщо ситуація передбачає участь двох і більше діячів, конструкції відбивають позиційні зв'язки: суб'єкт (агент) – подія – суб'єкт (адресат). Із базовою моделлю $N_1 - Vf$ (мати) – $N_4 - (з) N_5 ((У) N_2 - Vf$ (бути) – $N_1 - (з) N_5$) співвідносяться з конструкціями, в яких констатуємо кореляцію дієслова *мати* з тематичними дієсловами. У таких одиницях суб'єктний член може виражатися за допомогою сполучення *між* (N_5). Пор.: *Ти подзвонив, і я відразу помчала додому. А тебе вже немає. – Мав зустріч із Говіком* (21, с. 117); *Граф щойно мав трудну розмову з графинею з приводу вечері* (7, с. 31); *А колись у державній варті ми мали з тобою братання* (18, с. 130); *Живуть як у раю: не тільки сварки і лайки меж ними нема, та й думки противної одно против другого не зна...* (8, с. 303); *Трагедія у мене з батьком, – вихопилось мимоволі, і, помітивши тень настороженості в секретаря, Лобода поспішив уточнити: – Не політичного характеру* (6, с. 118); *В нього з жінкою твоєю здавна крутиться роман* (4, с. 107).

У художньому мовленні регулярними є конструкції, в яких суб'єктне значення (посесора) може виражатися за допомогою родового

посесивного, присвійного займенника чи прикметника: *Після нашої розлуки*, – мовила вона, – я жила лише одним – навчанням та ще піснею (20, с. 260]; *Мовчать, а один одного думку зна; одному горе – другий точнісінько так же стражда; одному весело, другий усе своє лихо забув* (9, с. 303); *Він посміявся разом з Марією, надто ж з пригоди дурного і нешкідливого, богом покривдженого Пантюшки...* (16, с. 344).

Ситуація, відображена в реченні на зразок У (N₂) тренування, репетиція, змагання, конференція, конкурс, колегія, іспит, лекція, може стосуватися будь-якого учасника заходів, оскільки подія представлена як комплексне здійснення послідовних етапів: *Так от ми... тренування у нас сьогодні, а тренера у нас немає...* (3, с. 112); *Ну, я, мабуть, піду, Надіє Григорівно. У нас ще сьогодні репетиція в Палаці культури. До випускного вечора готуємось* (20, с. 109). Конкретизація, а отже, й виділення ролі учасника дійства виражається, як правило, тематичним дієсловом: *Кашин – син покійного майстра – був чистий голодранець, але через свою малоуспішність не мав приватних лекцій* (17, с. 275); *Не до неї мені було, – блиснула Тоня до всіх своїми горіхово-карими очима. – В мене екзамен був* (5, с. 434); *Вивчаєте там вірменську? – здогадався професор Христинч, і погляд його пом'якшав. – Так, там складаю іспити з вірменських предметів, а в нас – з українських* (21, с. 33).

У зіставному плані ми звертаємо увагу на те, що в науковому мовленні широко представлені суб'єктно-предикатні конструкції: *Восени 1934 року, заздальгідь домовившись про ненапад із Ордою, польські феодали здійснили новий похід проти Галицької й Волинської земель* (12, с. 52); *Зібравши двохтисячне військо, повстанці в травні 1593 року розпочали новий наступ* (12, с. 138).

Оскільки за стильовими ознаками в точному стилі переважають конструкції з узагальненим значенням, уживаними є одиниці, в яких назви подій, ситуацій займають позицію суб'єкта. Відношення належності в цьому випадку передається за допомогою родового посесивного, присвійного прикметника або сполученням з прийменниками з, між та їх варіантами. Наприклад: *Найбільших масштабів селянська війна набрала у Київській губернії* (12, с. 153); *У 1803 році на Правобережній Україні відбулися масові виступи селян двадцяти чотирьох сіл та містечок Черкаського повіту Київської області* (12, с. 218); *У 1223 році на річці Калці відбувається перша битва монголо-татарських військ з руськими дружинами* (12, с. 62); *Аж до 30-х років Століття прихід роздрібності й пов'язані з нею війни поміж руськими князями пояснювалися надмірним розмноженням нащадків Володимира Святославовича і Ярослава Мудрого* (12, с. 42).

Спостерігаючи за структурою та семантикою посесивних відношень розглянутих конструкцій, можна зробити висновок про те, що ряд висловлювань *Ми мали пригоду – У нас була пригода – З нами трапилася пригода* представляє спеціалізовані форми для вираження активності /

субординативності суб'єкта; об'єктивної / суб'єктно-оцінної інформації про подію.

Активний суб'єкт представлений у конструкціях з дієсловом *мати* й тематичними дієсловами. Субординативний суб'єкт, відповідно, функціонує в пасивних конструкціях, які являють собою одноядерні двокомпонентні номінативні речення. Позиційні зв'язки «суб'єкт – подія» відтворюють моделі: (З) N_5 (суб'єкт стану) – зв'язка – N_1 (подія); У (N_2) – зв'язка – N_1 (подія). Слід зазначити, що трикомпонентним конструкціям, що становлять одноядерні двокомпонентні номінативні речення, як правило, відповідають двоядерні речення володіння, в яких на місці суб'єктного члена стоїть підмет, а на місці предиката – дієслівний присудок із різними поширювачами: Пор.: *Знав, що із Сагурою неприємна буде розмова, але що поробиши, доведеться* (20, с. 38] – *Знаю, що із Сагурою матиму неприємну розмову, але що поробиши, доведеться*.

Конструкції дифузного типу відображають такий зв'язок, де об'єкт володіння становить абстрактну субстанцію, яка є «непредметною» за посесивною ідентифікацією. Посесивний простір утворюють духовні цінності, психічні константи, афективно-когнітивні прояви, інтелектуальні характеристики, зовнішні обставини. Варіанти реалізацій основних типів посесивних структур зумовлені дифузним полем семантичних компонентів посесивності.

Зв'язок «особа – зовнішні обставини» може відображати також двосуб'єктну або багатосуб'єктну ситуацію, яка передбачає участь двох чи декількох осіб. У цьому разі знаходять реалізацію моделі, у якій суб'єктний член виражається за допомогою родового посесивного, сполучення з прийменниками з: N_1 – Vf (мати) – N_4 – (з) N_5 ; (У) N_2 – Vf – N_1 – (з) N_5 . Якщо в конструкціях позицію суб'єкта займають назви подій, на посесивний зв'язок вказують родовий посесивний, присвійний прикметник або займенник, сполучення з прийменниками з, *між*. Такі форми виявляють у семантичній структурі семантичний компонент – суб'єкт володіння.

Афективно-когнітивна оцінка подій представляє суб'єкт, який усвідомив й оцінив подію чи серію подій, здійснення яких безпосередньо чи опосередковано не контролювалося. Субординативність суб'єкта виражається у більшості випадків формою у (N_2). Конструкції з дієсловами *трапитися*, *звалитися* також реалізують додаткові семантичні відтінки. Структурною особливістю подібних одиниць є варіативність вираження суб'єктного члена за допомогою сполучень (з) N_5 , (на) N_4 .

Вивчення конструкцій зі значенням належності на рівні речення розширює наші уявлення про категорію посесивності. Посесивний простір можуть утворювати не лише об'єкти матеріальної (характеризуються як відчужувані або невідчужувані), а й ідеальної реальності (поєднують ознаки обох різновидів відношень).

У подальших дослідженнях на науковий розгляд заслуговує питання структурно-семантичної організації посесивних конструкцій дифузного типу на позначення відношення «особа – внутрішній світ», «особа – соціальна дійсність».

Література

1. Арутюнова Н. Д. Русское предложение. Бытийный тип. Структура и значение / Н. Д. Арутюнова, Е. М. Ширяев. – М. : Русский язык, 1985. – 195 с.
2. Бондарко А. В. Основы функциональной грамматики. Языковая интерпретация идеи времени / Александр Владимирович Бондарко. – СПб : Изд-во С-Петербур. ун-та, 1999. – 260 с.
3. Булаховський Л. А. Вибрані праці: в 5-и т. / Леонід Арсентійович Булаховський. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 2. Українська мова. – 631 с.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / Іван Романович Вихованець. – К. : Либідь, 1997. – 368 с.
5. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / Катерина Григорівна Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 189 с.
6. Гуйванюк Н. В. Засоби вираження присвійності в українській мові / Ніна Василівна Гуйванюк. – Чернівці, 1976. – 20 с.
7. Жовтобрюх М. А. Порівняльна грамати́ка української і російської мов / М. А. Жовтобрюх, М. Я. Брицин. – К. : Вища школа, 1978. – 270 с.
8. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – Торонто : Нові дні, 1960. – С. 38–39.
9. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1966. – 324 с.
10. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української літературної мови: Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
11. Смеречинський С. Нариси з української синтакси (У зв'язку з фразеологією та стилістикою) / Сергій Смеречинський. – Харків : Рад. школа, 1932. – 283 с.
12. Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Посесивность. Обусловленность / А. В. Бондарко, М. Д. Воейкова, В. Г. Гак. – СПб : Наука, 1996. – 229 с.
13. Храковский В. С. Дери́вационные отношения в синтаксисе / В. С. Храковский // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М. : Наука, 1969. – С. 138–147.

Джерела

1. Багрянний І. Тигролови. Роман та оповідання / Іван Багрянний. – К. : Молодь, 1991. – 263 с.
2. Багрянний І. Людина біжить над прірвою. Роман / Іван Багрянний. – К. : Укр. письм., 1992. – 318 с.
3. Білкун М. В. Вибрані твори: Гуморески, фейлетони; гумористично-сатиричні повісті; Повісті-памфлети, памфлети / М. В. Білкун. – К. : Дніпро, 1988. – 509 с.
4. Глазовий П. П. Сміхологія: Книга для всіх, хто любить сміх / П. П. Глазовий. – К. : Дніпро, 1989. – 575 с.
5. Гончар О. Т. Твори : у 2-х т. / Олесь Терентійович Гончар. – К. : Наук. думка,

1993. – Т. 1. Романи. – 640 с.
6. Гончар О. Т. Твори: у 2-х т. / Олесь Терентійович Гончар. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 2. Романи. Новели та оповідання. – 752 с.
7. Дімаров А. Боги на продаж. Міські історії / Анатолій Дімаров. – К. : Рад. письм., 1988. – 691 с.
8. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: у 7-и т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К. : Наук. думка, 1979. – Т.2. – 568 с.
9. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: у 7-и т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 3. – 480 с.
10. Кобилянська О. Повісті. Оповідання. Новели / Ольга Кобилянська.– К. : Наук. думка, 1988. – 668 с.
11. Костенко Л. Поезія // Поезія: Л. Костенко, О. Олесь, В. Симоненко, В. Стус. – К. : Наук. думка, 1999. – 272 с.
12. Котляр М. Шляхами віків : довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К. : Україна, 1993. – 380 с.
13. Кропивницький Марко. Вибрані твори / Марко Кропивницький. – К. : Дніпро, 1971. – 348 с.
14. Курс кримінології / за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
15. Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи / Валер'ян Підмогильний. – К.: Наук. думка, 1991. – 790 с.
16. Сенченко Іван. Оповідання. Повісті. Спогади / Іван Сенченко. – К. : Наук. думка, 1990. – 664 с.
17. Смолич Ю. Повісті. Романи / Юрій Смолич. – К. : Наук. думка, 1987. – 749 с.
18. Стельмах М. П. Чотири броди : роман / М. П. Стельмах. – К. : Рад. письм., 1979. – 527 с.
19. Українка Леся. Вибране / Леся Українка. – К. : Дніпро, 1966. – 710 с.
20. Цюпа І. А. Краяни : роман / І. А. Цюпа. – К. : Дніпро, 1976. – 416 с.
21. Шкляр В. М. Ностальгія : роман, новели / В. М. Шкляр. – К. : Молодь, 1989. – 256 с.
22. Шкляр В. М. Праліс (Тінь сови) : роман / В. М. Шкляр. – К. : Молодь, 1986. – 216 с.
- Стаття надійшла до редакції 08.10.2010 р.*

УДК 811.161.2 (091):811.161.2'367.622

О. О. Самоєнко

СЛОВОВІРНА СТРУКТУРА ІМЕННИКІВ PLURALIA TANTUM В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV–XV СТ.

Самоєнко О. О. Словотвірна структура іменників pluralia tantum в українській мові XIV–XV ст.

У статті крізь призму лексико-словотвірних типів здійснено дериваційний аналіз похідних, що вживаються тільки у формі множин, у староукраїнській мові XIV–XV ст.

Ключові слова: словотвірна структура, словотвірне значення, іменники pluralia tantum, нульсуфіксація, суфіксація.

Самоєнко Е. А. Словообразовательная структура существительных pluralia tantum в украинском языке XIV–XV вв.

В статье сквозь призму лексико-образовательных типов произведен деривационный анализ производных, которые употребляются только в форме множественного числа в украинском языке XIV–XV вв.

Ключевые слова: словообразовательный тип, словообразовательное значение, существительные pluralia tantum, нулевая суффиксация, суффиксация.

Samoyenko E. A. Derivational structure pluralia tantum nouns in Ukrainian language of XIV–XV centuries

In the article by lexical-formative types was produced derivational analysis of derivatives that are used only in the plural form in the Ukrainian language of XIV–XV centuries.

Key words: word-formation type, word-formation meaning, nouns pluralia tantum, zero suffixing, suffixing.

Питання історії творення словотвірної структури іменників української мови постійно привертають велику увагу мовознавців. Так, зокрема, опис творення іменників на історичному матеріалі знаходимо в працях С. Бевзенка, П. Білоусенка, Л. Гумецької, В. Грещука, І. Іншакової, В. Липич, О. Меркулової, В. Німчука, І. Олійника, С. Самійленка, Л. Стівбур та ін. Опис творення та функціонування підсистеми іменників pluralia tantum в українській мові розглянули в ході аналізу тих чи тих лексико-словотвірних груп О. Безпояско, П. Білоусенко, Д. Гринчишин, В. Грещук, Н. Клименко, О. Кровицька, Л. Недбайло, В. Німчук та ін. Динаміку творення множинних іменників у новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст. досліджено у праці А. І. Тернової. Однак словотворення підсистеми іменників pluralia tantum XIV – XV ст. докладно не описано. Тим часом цей період є дуже важливим в історії української літературної мови, оскільки літературна „руська мова” цих часів зазнала суттєвого зближення з живою народною мовою, результатом якого стало й проникнення розмовних іменників pluralia tantum у тканину текстів ділової й художньої мови.

Мета статті – опис словотвірної структури похідних іменників pluralia tantum XIV–XV ст., дібраних за пам’ятками та лексикографічними працями, що відображають лексику української мови цього періоду.

1. Панівна більшість іменників pluralia tantum XIV–XV ст. мотивується іменниковими основами. Десубстантиви творяться за допомогою формантів *-овичи; -ци (-цы); -ани (-яни)*.

1.1. Суфікс -овичи.

З цим афіксом виявлено один похідний зі значенням „назва людей за місцем проживання”, а саме: *И поставила передъ нами пани Василева Озерничанъ и Милошевичы и Волчковичов, Слонимцов, Иванковцов и Клепачи* (1478 ССУМ I 194) „жителі села Волчки у Троїцькому воєводстві”, пор. особову назву *Волчкович* (1378 ССУМ I 194).

1.2. Суфікс *-ци (-цы)*.

За допомогою цього деривата теж творяться множинні десубстантиви на позначення людей за місцем проживання, наприклад: *Тѣмъ мѣ видѣвши его правою и вѣрною слоужбою до на(с)... дали есми емоу... еше село оу нижній мойтини где никита и село где грабовцы сидѣ(т)* (1437 ССУМ I 259) „жителі місцевості Грабово”, пор. *Грабовці* (1437 там само) „назва села у Молдавському князівстві”; *А при томъ были могоричници: на имя Войтко, конюшній Волковискій... Пашко и Митко Ошеменци а Мацко Волковянинъ* (1451 ССУМ II 119) „жителі міста Ошмена”; *И поставила передъ нами пани Василева Озерничанъ... Слонимцы и Клєпачов* (1478 ССУМ II 353) „жителі міста Слоним”; *И те(ж) ты(и) лю(ди) Соминци на работоу хоживали к двороу нашом(оу) тоу реискоу* (1499 ССУМ II 368) „жителі села Сомино”; *Иля вѣдка прємышлєскыи... жаловать сѣ прє(д) кролемъ на стрѣлковцѣ ажє оубиваютъ сѣ оу землю оу црквную стго сѣа* (1422 ССУМ II 395) „жителі села Стрілків”.

1.3. Суфікс *-ане (-яне)*.

Виявлені десубстантиви позначають назви осіб мешканців певних територій. Твірними основами є географічні назви сіл. Як зазначає В. О. Горпинич, „згаданий формант вважався продуктивним ... і перебував у словотвірній зв'язці з топонімічними основами як слов'янськими, так і неслов'янського походження” [1, с. 26].

У писемних джерелах зафіксовані такі плюративи розгляданої групи: *На первой повел нас пан Янчинский по своимъ гранямъ долиною, што от Блаженика идет подле реки, и рекъ панъ Янчинский: на той долине мои люде мають слидогонъ и з Блаженичаны* (1498 ССУМ I 99) „жителі села Блаженик”; *Мы Бовблян опытами, и Бовбляне рекли вси* (1498 ССУМ I 103) „жителі села Бовбли”; *Про то я... записала есми... къ манастыру Святого Спаса въ Кобрыню село Корчичи, и зе всеми доходы... што коли предкомъ нашимъ тыє Корчичане давали* (1401 ССУМ I 501) „жителі села Корчичи”; *И пани Василєвѣ... поставила перед нами Лоуконничан, королевских людеі из Ярнева и зъ Сынковичъ* (1478 ССУМ I 558) „жителі села Лоуконница”; *И я есми з людми добрыми порозумель, и жбы тыє люди господарскии Мокрьчане с паномъ Янчинским ото болшей того тяжи не мели* (1498 ССУМ I 607) „жителі села Мокрець”; *И старцы... сознали перед нами, аж з давных давен есть ступенское, а Ступлѣне сами тут дворы своими сєдели на той Мощаницы* (1444 ССУМ II 396) „жителі села Ступно”.

2. Невелика кількість іменників *pluralia tantum* творяться за допомогою матеріально не вираженого афікса. Більшість *нульсуфіксальних* іменників, які вживаються лише в множині, мотивовано дієслівними основами. Своєрідність віддієслівних іменників, на думку М. Я. Плющ, „полягає у поєднанні деяких елементів дієслівної семантики з категорійними значеннями іменника” [3, с. 46].

2.1. Девербатив *проводи*, що позначає назву церковного свята, утворено нульсуфіксальним способом: *Вѣлѣто шеститисѣчное и ѿ сотное девѣносто третее на памѣть стаго мученика ефимѣ на канунѣ проводѣвѣ) оу* (су)боту (1385 П 64) „перша неділя після Великодня” (*проводити*).

2.2. Серед нульсуфіксальних похідних є плуративи, що позначають „назви місця, які розвинулися з первісних назв дії” [2, с. 78], а саме: *К том оу сел оу инѣ стародавна слоушало и тѣгло и тѣми разѣ слоушаєть с поли ѣ рольѣми ѣ гаи ѣ доубровами ѣ лѣсы с пасеками ѣ ловы ѣ реками...* (1457 Роз 156) „мисливські угіддя”; *А се ѣзь великий кнѣзь андрей полоцкий даль ѣми стой тройци рекоу заноу з гоны з бобровими ѣ(т)звана* (1399 П 137) „те саме”; *...воны тоє село Осекрово какѣ отчизну свою держати и уживати зо всіми людми ... и зѣ бобровыми гоны и зѣ ловы звериными и пташиными...* (1498 Рус 61).

2.3. Віддієслівні похідні *pluralia tantum* також можуть мати загальне словотвірне значення „опредметнена дія”, що виникло внаслідок транспозиційних змін значення твірного дієслова: *Да ѣ то селци мало много молы евангелиста ѣ стое писмо* (XV Пов 22) „моління”; *В томѣ селе в Те(те)ревѣце гоны бобровые два на(и)момѣ гонивами оспода(р)скимѣ* (1471 ССУМ I 250) „полювання”; *А тоутѣ же члѣвки три што подѣмѣцины не да(ю)т а ловѣцовѣ пѣть што в ловы ходятѣ тѣе подѣмѣцины не дають* (1471 ССУМ I 554) „полювання”; *Мы великий кнѣзь швитрикгаилѣ... чини(м) знакомито... иже... дали есмо... пану андрѣю... село михлинѣ... со всіми оуходы и приходи... и с лесы и з дубровами* (1433 ССУМ II 205) „вступ в господарські ліси і води”.

У джерелах XIV–XV ст. виявлено небагато іменників *pluralia tantum*. Серед них вичленовуються іменники на позначення назв осіб за місцем проживання, мешканців певних територій (*волчковичи, соминци, ступлѣне, ошеменци*), назва церковного свята (*проводи*), іменники зі значенням опредметненої дії (*молы, оуходы*), назви місця, землі, угіддя або території (*ловы, гоны*). Творення множинних лексем відбувається за допомогою словотворчих формантів *-овичи; -ци (-цы); -ане (-яне)* та нульового суфікса. Отже, підсистема творення іменників зі значенням *pluralia tantum* перебувала в досліджений період у стані формування.

Література

1. Горпинич В. О. Назви жителів в українській мові (Питання словотвору, слововживання та нормування) / Володимир Олександрович Горпинич. – К. : Вища школа, 1979. – 158 с.
2. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / Лукія Лук’янівна Гумецька – К. : Вид. АН УРСР, 1958. – 298 с.
3. Плющ М. Я. Граматика української мови : у 2-х ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія / Марія Яківна Плющ – К. : Вища шк., 2005. – 286 с.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

- П** – Грамоти XIV ст. // Пам'ятки української мови / [упор. М. М. Пещак]. – К. : Наукова думка, 1974. – 255 с.
- Пов** – Перетц В. Н. Повесть о трех королях-волхвах в западно-русском списке XV века // Памятники древней письменности и искусства. Вып.150. СПб., 1903. – С. 1–106
- Роз** – Українські грамоти (XIV ст. – перша половина XV ст.) / [упор. Вол. Розов] – К. : Українська Академія Наук. – Т. 1. – 1928. – 267 с.
- Рус** – Українські грамоти XV ст. // Пам'ятки української мови / [упор. В. М. Русанівський] – К. : Наукова думка, 1965. – 164 с.
- ССУМ** Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. [ред. кол. Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький]. – К. : Наукова думка, 1977-1978. – 633 с.
Стаття надійшла до редакції 22.09.2010 р.

УДК 811.161.2:81'373.2

М. М. Торчинський**ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНІ ОЗНАКИ ВЛАСНИХ НАЗВ**

Торчинський М. М. Емоційно-експресивні ознаки власних назв.

На основі емоційно-експресивних особливостей власних назв розмежовується емоційно нейтральна та емоційно забарвлена пропріальна лексика; остання може мати позитивну або негативну конотації. Емоційно-експресивні ознаки онімів передусім проявляються в розмовному, художньому і публіцистичному мовленні.

Ключові слова: емоційно-експресивні ознаки онімів, емоційно-нейтральні та емоційно забарвлені власні назви, позитивна або негативна конотації онімів.

Торчинский М. Н. Эмоционально-экспрессивные признаки имен собственных.

На основе эмоционально-экспрессивных особенностей имен собственных разграничивается эмоционально нейтральная и эмоционально окрашенная проприальная лексика; последняя может иметь позитивную или негативную коннотации. Эмоционально-экспрессивные признаки онимов прежде всего проявляются в разговорном, художественном и публицистическом стилях.

Ключевые слова: эмоционально-экспрессивные признаки онимов, эмоционально нейтральные и эмоционально окрашенные имена собственные, позитивная или негативная коннотации онимов.

Torchyns'kyi M. M. Emotional-expressive signs of the names own.

On the basis of emotionally-expressive features of the names own differentiated emotionally neutral and a propriial vocabulary is emotionally painted; the last can have positive or negative connotation. Emotionally expressive signs taken away foremost show up in the colloquial, artistic and publicist broadcasting.

Key words: emotionally-expressive signs onyms, emotionally neutral and the names own are emotionally painted, positive or negative connotation onyms.

Наявність позитивно або негативно забарвлених власних назв – одна з найхарактерніших ознак ономастикону України, що свідчить про емоційність нашого народу й образність його мислення [див.: 11, с. 20].

Така особливість онімів зумовлена низкою чинників. Слід пам'ятати, що назву певному денотату (особі, географічному, космічному чи іншому об'єкту) дає одна людина (батьки, перший поселенець чи першовідкривач), яка, безумовно, вносить у процес номінації суб'єктивний фактор. Однак незаперечним є і те, що нова назва повинна відповідати загальноприйнятим канонам, а якщо онім є новітнім явищем у сфері номінації, то він мусить пройти випробування часом, усвідомитися, узагальнитися людською спільнотою, і тільки після цього можна говорити про його засвоєння, про те, що власна назва стала частинкою загальнонародної інтелектуальної власності. Таким чином, „індивідуальні (часткові) емоції переростають у колективну (загальномовну) експресію, що характеризується різною шкалою оцінності – нульовою, позитивною, негативною” [4, с. 52].

Проблема емоційно-експресивних ознак, наявних у пропріальних одиницях, частково проаналізована у працях українських і зарубіжних ономастів.

Так, Н. В. Подольська вважає експресивною, або емоційно-оцінною, будь-яку власну назву, „яка містить емоційну оцінку об'єкта, виражену семантично і/або формально”: села *Голодаївка, Неврожайка*; маєтки *Відрадне, Насолода*; прізвиська *Танька Неприступна, Музикант* (хлопчик-плаксі); імена *Варварище, Маріуленька*; зоонім *Саврасушка* [10, с. 149].

Серед різновидів емоційно забарвлених пропріативів виокремлюються класи, виділені за характером іменованих об'єктів і типом додаткових конотацій. Зразками таких систематизацій є, напр., розмежування прізвиськ звеличувальних (*Ярослав Мудрий* або *Петро Великий*), насмішкуватих (*Пончик, Дзвіниця, Ляпало*) або принизливих (*Ярополк Окаянний, Сашка Фашист*) [див.: 10, с. 111–112].

Експресивне забарвлення мають і квалітативні особові імена, зокрема аугментативні (*Іванище, Варварище*), демінутивні (*Михайлик, Софійка*) та пейоративні (*Володька, Галька*) [див.: 10, с. 69–70, 74].

Узагалі демінуації як процесу перетворення оніма в демінутив приділено особливу увагу. По-перше, відзначено, що цей процес має місце як у власних назвах, так і в загальних, причому іноді демінуація викликає перехід назви з одного морфологічного роду в інший (напр., у деяких випадках неможливо встановити без контексту, чоловіка чи жінки стосуються демінутиви *Женечка* чи *Санечка*). По-друге, констатовано, що, крім особових імен, демінутивними можуть бути гідроніми: *Згарок* за наявності *Згар*, *Бужок* за наявності *Південний Буг*; зооніми: *Ріша / Рікуша* за наявності *Ріккі*, *Марсик* за наявності *Марс*. Взагалі нові дані про ономастикон дали підставу вважати, що в розмовному мовленні можуть уживатися демінутивні форми майже у всіх категоріях власних назв, крім космонімів і теонімів [див.: 10, с. 54–55].

Аналогічно експресивні оніми, які кваліфікуються як „власні назви, що своєю формою виражають емоційне ставлення (симпатію, антипатію,

радість, горе) колективу або однієї людини до іменованого об'єкта" [9, с. 170], розмежовуються в загальнослов'янському зібранні ономастичних термінів, де виокремлюється позитивна конотація (здрібнілі, або демінутивні; почесна назва; пестлива, або гіпокористична, форма назви та негативна (згрубіла, або зневажлива, форма імені; глузлива, або образлива, назва; жартівлива назва; апотропайон, або охоронне ім'я [див.: 9, с. 172–175, 190, 191, 254]).

На експресивність пропріальної лексики звертають увагу й інші ономасти. Так, В. В. Німчук за емоційно-експресивними ознаками поділяє оніми на емоційно-нейтральні (переважна кількість назв) та емоційно-забарвлені, які можуть мати негативну (пейоративну) або позитивну (меліоративну) конотацію. Розрізняються також ойконіми за позитивною оцінкою: *Добривода* і негативною оцінкою: *Пустоха*, пестливі форми імен, глузливі, жартівливі та лайливі особові назви, есхрологічні, соромітні чи образливі прізвиська, здрібніло-пестливі форми імен, фамільярні форми імен, згрубіло-зневажливі форми імен: *Василище* [8, с. 38 – 39].

Характеризуючи структуру пестливо-зменшувальних форм власних особових імен, А. О. Білецький відзначає її надзвичайну розмаїтість, а також екстрафонетичні перетворення і видиму анархію, або безсистемність, похідних форм. Так, неможливо з'ясувати, чому від російськомовного імені *Іван* демінутивною формою буде *Ваня*, від імені *Степан* – *Стьопа*, від імені *Марія* – *Маруся*, *Муся*, *Мура*, *Маша*, *Маня*, від імені *Софія* – *Соня* і т. ін. [див.: 2, с. 58–59].

Більш часто, порівняно з реальним ономастикомом, набувають ознак художніх засобів як експресивні одиниці поетоніми, які, ставши елементом мови художнього твору, активізують свої приховані семантичні можливості, сугестивні особливості, утілюють авторське світобачення, виражають погляди автора, функціонують у тексті як особливі метонімії, антономасії тощо [див.: 7, с. 159].

Л. О. Белей, аналізуючи літературно-художні антропоніми (ЛХА), теж висловив думку про значну кількість експресивних назв у художньому мовленні, і це, на його думку, „1) емоційно-оцінні ЛХА, у структурі та внутрішній формі яких відсутні вказівка чи натяк на причину, що зумовила їх емоційність; 2) інформаційно-оцінні ЛХА, структура, а точніше, внутрішня форма яких містить „пояснення” їх емоційності” [1, с. 176].

На думку Л. О. Белея, традиційне групування емоційно-оцінних ЛХА (на кшталт розмежування меліоративів та пейоративів або здрібніло-пестливо-згрубіло-зневажливих номінацій) є безнадійною справою, тому „видається доцільнішим згрупувати емоційно-оцінні ЛХА за кількістю експресивно-конотативних центрів (моноцентричні, біцентричні, поліцентричні), які зумовлюють силу вияву емоції та її природу” [1, с. 181]. Напр., ЛХА з біцентричною експресивністю виражають ставлення до певного персонажа не безпосередньо, а опосередковано, через внутрішнє „я” персонажа-мовця (*Ой, пішов ти в море, Мусієчку, – голосила вона*

мовчки, – та й слід твій солона вода змила (Ю. Яновський) [див.: 1, с. 186–187].

Заслуговує на увагу висновок Л. О. Белея, що „у порівнянні з іменуваннями негативних героїв, кількість інформаційно-оцінних ЛХА, якими іменувалися б позитивні герої, значно менша. Письменники воліють розкривати характер позитивного, часто головного героя, у фабулі твору, бо, очевидно, такий спосіб передачі інформації їм видається надійнішим” [1, с. 203].

Безперечно, емоційно-експресивне забарвлення власних назв залежить від узвичаєних традицій його вживання, зокрема від символічних конотацій. Так, позитивне забарвлення мають, напр., імена *Марія* (символ матері або жінки-страдниці) чи *Малахій* (останній пророк Старого Завіту), а негативне – імена одіозних біблійних персонажів *Ирода*, *Каїна*.

Загалом достовірно встановлено, що „ЛХА виступають важливим, а подекуди навіть єдиним мовностилістичним засобом вираження емоційності. Емоційно-оцінні ЛХА є носіями „чистої” емоційності, а їх сприйняття орієнтоване на реальну антропонімію. Виняткова роль, яка відводиться інформаційно-оцінним ЛХА як засобу моральної характеристики персонажів, зумовлена дуже широкими конотативними їх можливостями” [1, с. 213].

Аналогічно структуруються й інші класи поетонімів. Напр., усі топоназви М. Хвильового поділяються на нейтральні та стилістично забарвлені, зокрема топоніми з позитивною (*Зелене Озеро*) та негативною (*Сонгород*) конотацією [див.: 14, с. 98–99].

При поділі топоназв, зафіксованих у творах В. Винниченка, на нейтральні та стилістично забарвлені береться до уваги те, що серед топонімічних поетонімів нейтральних може бути дуже мало. В основному це випадки використання реально-географічних назв із безоціночною основою, які виконують чисто номінативну функцію. Стилістично марковані топоніми можуть мати позитивне забарвлення, на кшталт: *Великі* і *Малі Вишеньки*, і такі емоції несе або саме лексичне значення мотивуючих слів, або структура топонімів (відповідні суфікси). Пейоративні назви здебільшого вигадані, і в їхню основу покладені негативно оцінювані властивості: бідність мешканців села (*Бідненьке*), ознаки місцевості (*Болотянка*), інші ознаки (*Гнилятин*). Акцентування на емоційній стороні оніма дає можливість виокремити серед топонімів експресоніми, у яких вирізняється особливо яскрава стилістична забарвленість, виявлена на різних мовних рівнях [див.: 6, с. 10].

Специфічні соціально-експресивні конотації пропріальних одиниць, що виявляються у мові засобів масової інформації, детально описані в наукових працях В. І. Ільченка, який зазначив, що соціальна експресія не заперечує основного, „нейтрального” значення власної назви, а лише доповнює його (як приклад наведено антропоформулу *Павло Лазаренко*).

Соціально-експресивна конотація оніма обмежена вузькими часовими і просторовими рамками (напр., перестала бути знаковою антропоформула *Леонід Грач*) та зумовлена суспільними реаліями, зокрема установками, уявленням певних соціальних груп (для різних людей *Тимошенко* чи *Янукович* є позитивно або негативно забарвленими лексемами). На цій підставі можлива поява протилежних сем, що пояснюється соціальною суперечністю денотата (напр., *НАТО* в західній пресі розглядається як гарант безпеки в Європі, а в російських та білоруських газетах, особливо лівого спрямування, нерідко актуалізується протилежне значення цього оніма – як назви загрози для Східної Європи).

Залежно від ступеня соціального „наповнення” й, відповідно, здатності мати стилістичне навантаження та емоційно-експресивне забарвлення, власні назви можна поділити на три групи: 1) антропоніми, найбільш активні щодо їх стилістичного використання; 2) назви об’єктів, створених людиною; 3) назви об’єктів, поява та існування яких не залежить від життєдіяльності людей [див.: 5, с. 27–44].

У розмовному стилі (а частково також у науковому та офіційно-діловому, певною мірою пов’язаних із попередньою кодифікацією власних назв) емоційно-експресивні форми пропріативів засвідчені теж досить часто. Серед емоційно забарвлених онімів домінують, звичайно, позитивно забарвлені найменування (напр., серед 7 395 ойконімів, що становить 24,44 % від загальної кількості назв поселень, виразно позитивну спрямованість виявляють 2 990, що становить 9,88 % ономастикону [див.: 11, с. 21]). Така меліоративна конотація реалізується передусім завдяки семантиці твірних основ. В антропонімів це виявляється шляхом уведення в ім’я тих якостей, які хотіли б бачити в його носія (*Володимир, Добриня, Любава, Храбр*); аналогічна ситуація спостерігається й серед запозичених імен. Безумовно, практично ніхто з носіїв таких онімів уже не звертає уваги на їхню первинну семантику, тому що вони давно асимілювалися українською мовою, набули характерних для неї ознак, утворюють численні варіанти, теж переважно позитивно забарвлені: *Андрійко, Михайлик* та ін. Таку ж конотацію мають і окремі псевдоніми (*Панас Мирний*), прізвища (*Красненко*), рідко – антропопоетоніми (*Марко Безсмерний*), ще рідше – прізвиська (*Сила*).

Серед меліоративних назв поселень виділяються продуктивністю відприкметникові деривати, які вказують на позитивні якості денотата (напр., *Гостинне, Чарівне* тощо), а також ойконіми, похідні від зоо- (*Лебеді, Соколи*) та флоролексем (*Ромашка, Троянди*), назв місяців (*Квітневе, Серпневе*) і кольорів (*Блакитне, Голуба Затока*), інших лексем, за якими у свідомості українського народу закріпилася позитивна конотація (*Дружба, Надія*).

Значна кількість онімів має меліоративне інтонування завдяки наявності суфіксів, які надають власним назвам зменшувально-пестливого

відтінку. Окремі демінутиви, передусім топоніми, сягають своїм корінням давніх вірувань наших предків і є відгомонам своєрідної данини людей об'єктам її обоження [див.: 4, с. 60], однак більшість таких назв є новотворами; таким чином виражається позитивне ставлення до них носіїв мови. Найбільш продуктивними в онімії є суфікси -к- (ойконім *Полянка*, антропонім *Галинка*), -ок (зоонім *Дружок*, гідронім *Ровок*), -ик (антропонім *Дмитрик*, ойконім *Довжик*), -ець (гідронім *Інгулець*, мікротопонім *Острівець*) та деякі інші (антропонім *Маленький*, гідронім *Біленьке*). Особливо активно демінутивність поширена на побутовому рівні серед особових імен, де практикується і регресія (*Коля*, *Галя*), і суфіксація (*Олюня*, *Сонечко*).

Негативно забарвлених онімів у мові фіксується менше (напр., в ойконімії – орієнтовно втричі), ніж меліоративів. Такого забарвлення власним назвам можуть надавати суфікси згрубілості -ищ-е-, -иськ-о (напр., варіанти імен *Марисисько*, *Хомище*, ойконіми *Селисько*, *Хабарище*), однак переважно пейоративність пов'язана з семантикою твірних основ онімів. Поява таких назв зумовлена впливом світобачення на лінгвоментальну поведінку, що знайшло своє відбиття в мові.

Часто пейоративне забарвлення власної назви проявлялося пізніше, коли втрачався первинний зв'язок із твірною основою оніма, яка не завжди мала такий негативний відтінок. Передусім це стосується топонімів, у яких на означення негативних ознак денотата використовуються відповідні прикметники (*Криве*, *Могильне*), а також зоолексеми, які у свідомості мовців пов'язуються з негативними ознаками (*Вовче*, *Тхорівка*). Негативний відтінок мають і онімізовані апелятиви з пейоративним значенням, напр., ойконіми *Барило*, *Тварі*; прізвища *Баран*, *Сарана*. Сюди ж належать і багато назв-комполітів, окремі компоненти яких надають оніму негативного забарвлення: антропоніми *Кривонос*, *Лушибатька*, ойконіми *Зуботрясівка*, *Куроїдівка*.

Українську мову вважають однією із найбільш милозвучних у світі, що підтверджується і даними ономастики (варто лише назвати трансформовані відповідно до норм української орфоєпії запозичені імена). Водночас можна відзначити і високу поетичність української мови загалом й ономастикону зокрема, що підтверджується космонімами (*Чумацький Шлях*, *Волосожар*), антропонімами (*Мирослава*, *Еллан-Блакитний*) й ойконімами (*День Добрий*, *Тихі Верби*). Висока естетичність таких пропріальних одиниць забезпечує їхню позитивну експресію.

Аналогічний висновок можна зробити і щодо тих найменувань, які засвідчують релігійність українського народу. Звичайно, кількість, напр., релігійних агіоойконімів до 1917 р. була значно більшою, однак і сьогодні таких пропріативів зафіксовано 385, що становить 1,27 % всього ойконімікону [див.: 11, с. 165]. В основу агіоойконімії переважно покладено переважно назви релігійних свят (*Вознесенськ*, *Покровка*);

рідше – слова *Бог, Христос (Богомолівка, Хрестителеве)*. Продуктивною є і група українських прізвищ, мотивованих назвами церковних посад.

Своєрідним є емоційно-експресивне забарвлення прагматонімів, особливо тих, які використовуються в рекламних текстах. Аналіз таких пропріальних одиниць свідчить, що „реклама як соціальне явище здійснює не тільки позитивний вплив (в економічному плані), але й володіє руйнівною, негативною силою в психологічному аспекті: рекламний прагматонім тяжіє над людиною, змушуючи її прагнути до отримання об’єктів реклами, зазвичай, елементів престижного способу життя, що символізують належність їхніх власників до уявленої еліти” [3, с. 15].

Отже, емоційно-експресивні особливості власних назв є підставою для розмежування емоційно нейтральної та емоційно забарвленої пропріальної лексики; остання може мати позитивну (меліоративну, демінутивну, звеличувальну тощо) або негативну (пейоративну, аугментативну, принизливу, насмішкувату) конотації [див.: 12, с. 145].

Емоційно-експресивні ознаки онімів передусім виявляються в розмовному, художньому і публіцистичному мовленні. У будь-якому випадку такий атрибут пропріальної одиниці повинен стати обов’язковим компонентом комплексного аналізу власної назви.

На подальше, більш поглиблене, студювання чекають й інші стилістичні особливості пропріальних одиниць.

Література

1. Белей Л. О. Українська літературно-художня антропонімія кінця XVIII – XX ст. : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01 – укр. мова / Л. О. Белей. – Ужгород, 1996. – 394 с.
2. Белецкий А. А. Лексикология и теория языкознания: ономастика / А. А. Белецкий. – К. : Изд-во КГУ, 1972. – 227 с.
3. Грушевська Ю. А. Власні назви в російському рекламному тексті: лінгвістичний і функціональний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 – рос. мова / Ю. А. Грушевська. – Дніпропетровськ, 2005. – 19 с.
4. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С.48 – 63.
5. Ільченко В. І. Особливості тропеїчного вживання імен у ЗМІ / В. І. Ільченко. – К., 2003. – 64 с.
6. Лукаш Г. П. Ономастикон прозових творів Володимира Винниченка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – укр. мова / Г. П. Лукаш. – Дніпропетровськ, 1997. – 18 с.
7. Магазаник Э. Б. Поэтика имен собственных в русской классической литературе. Имя и подтекст : дис. ... канд. филол. наук / Э. Б. Магазаник. – Самарканд, 1967. – 219 с.
8. Німчук В. В. Українська ономастична термінологія (проект) / В. В. Німчук // Повідомлення Української ономастичної комісії. – К. : Наукова думка, 1966. – Випуск 1. – С. 24 – 43.

9. Основная система и терминология славянской ономастики (Основен систем й терминологија на словенската ономастика). – Скопье, 1983. – 414 с.
10. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская. – М. : Наука, 1988. – 192 с.
11. Торчинський М. М. Відбиття у власних назвах мовної свідомості українського народу / М. М. Торчинський // Українське мовознавство : міжвідомчий науковий збірник. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2006. – Вип. 36. – С. 20 – 25.
12. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови. Частина II. Функціонування власних назв : монографія / М. М. Торчинський. – Хмельницький : ХНУ, 2009. – 474 с.
13. Торчинський М. М. Українська ойконімія як джерело етнолінгвістичної інформації / М. М. Торчинський // Наука і сучасність : збірник наукових праць. – К. : Логос, 2003. – Т. 36. – С. 160 – 169.
14. Усова О. О. Ономастикон художніх творів Миколи Хвильового : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – укр. мова / О. О. Усова. – Донецьк, 2006. – 195 с.
Стаття надійшла до редакції 09.09.2010 р.

УДК 811.161.2'376

Л. В. Тягло

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ В ТЕРМІНОЛОГІЇ РАКЕТНО-КОСМІЧНОЇ ГАЛУЗІ

Тягло Л. В. Лексико-семантичні зв'язки в термінології ракетно-космічної галузі.

В статті розглядається ракетно-космічна термінологія як система у складі лексичної системи української загальнолітературної мови. Системність структури термінолексики визначена в кількох аспектах.

Ключові слова: термін, морфологічні пари, категорії понять.

Тягло Л. В. Лексико-семантические связи в терминологии ракетно-космической отрасли.

В статье рассматривается ракетно-космическая терминология как система в составе лексической системы украинского общелитературного языка. Системность структуры терминологии обозначена в нескольких аспектах.

Ключевые слова: термин, морфологические пары, категории понятий.

Tyaglo L. V. Lexikal and semantical links in terminology of space-rocket field.

In this article space-rocket terminology is regarded as a special part in the lexical system of common Ukrainian literary language. Systematical structure of term vocabulary is determined in some aspects.

Key words: term, morphological couple, category of notion.

Термінологія ракетно-космічної галузі становить певну систему, виражається комплексом лексико-семантичних зв'язків. Загальновідомо, що „термінологія – це співвіднесена з професійною сферою діяльності (галуззю знань, техніки, управління, культури) сукупність термінів,

пов'язаних один з одним на понятійному, лексико-семантичному та граматичному рівнях” [3, с. 5].

У сучасній лінгвістичній науці усталася думка про те, що „у систематизації понять враховуються також відношення між поняттями – вони можуть бути відношеннями підпорядкування (між родовими та відомими поняттями), які дають послідовну класифікацію, або відношеннями співпорядкування (між поняттями, що виділені на основі різноманітних логічно рівноправних ознак), що дають паралельну класифікацію” [3, с. 27].

З огляду на зазначене вище зауважимо: сучасна українська ракетно-космічна термінологія являє собою особливу підсистему у складі лексичної системи української загальнолітературної мови. А термінолексика галузі підпорядковується загальномовним законам її організації.

Лексичне наповнення термінології визначає специфіку галузі, відображає шляхи її термінологічного розширення та системний характер, що передбачає:

- 1) визначення структурного поля термінології;
- 2) позначення внутрішніх зв'язків термінології ракетно-космічної галузі;
- 3) відображенні гіперо-гіпонімічних відношень у терміносистемі галузі.

Системність структури термінолексики ракетно-космічної галузі для найбільш повного визначення слід розглядати в кількох аспектах:

- визначення морфологічних категорій (морфологічний аспект);
- виокремлення категорії понять (лексико-семантичний аспект);
- позначення галузевих понять певною синтаксичною моделлю (синтаксичний аспект).

Крім того, варто наголосити й на тому, що „термін повинен бути не тільки лексично, а й морфологічно максимально систематичним, здатним до утворення мотивованих похідних термінів і максимального парадигматичним, співвіднесеним із компонентами свого термінологічного поля, своєї мікротерміносистеми” [1, с. 50].

Оскільки термін пов'язується передовсім із номінативною функцією, то основне його призначення в межах будь-якої термінології, зокрема й ракетно-космічної, – називати дію, процес, явище чи предмет цієї галузі. Звідси, відповідно, важливе морфологічне навантаження отримують слова, здатні реалізувати це завдання. Здебільшого таку роль виконують як автохтонні, так і запозичені іменники: *ракета, лінія, лонжерон, обмежувач, відсік, скафандр* та ін.

Номінативна природа терміна, його семантична звуженість ознаки зображуваного й збільшення обсягу змісту „сприяють перевазі серед термінів іменників, у тому числі віддієслівних” [3, с. 29].

Велика кількість віддієслівних іменників у структурі ракетно-космічної термінології зумовлена відображенням термінологічною лексикою складних технологічних процесів. У зв'язку з цим термінологія

галузі передбачає у своєму складі дієслова-терміни, які позначають дію, названу іменником.

Вирізняються такі морфологічні пари: дія – назва дії: *стикувати – стиккування, продувати – продування, знімати – знімання, освоювати-освоєння, перекидати – перекидання, садити – посадка, стартувати – старт.*

Іншу групу морфологічних пар становлять іменники – назви ознак та прикметники (або дієприкметники), що вказують на ці ознаки: *струмистість – струмистий; герметичність – герметичний; стабілізація – стабілізований; працездатність – працездатний; пилонепроникність – пилонепроникний.*

Іноді за таким принципом можна виокремити морфологічну групу дієслово – іменник – прикметник (дієприкметник): *самозайматися – самозаймистість – самозаймистий; герметизувати – герметичність – герметичний; керувати – керування – керований; характеризувати – характеристика – характеристичний* та ін.

Одиничні терміни-прикметники, як правило, у межах ракетно-космічної термінології виступають у ролі допоміжної характеристики об'єкта чи явища: *тримоторний, двоступінчатий, п'єзоелектричний, навколосемний, космічний, каплеподібний* та ін.

Характеристика об'єкта називання подекуди пов'язується з прикметником, що разом з іменником становить термінологічне сполучення і конкретизує, доповнює та увиразнює назву предмета, процесу чи явища, виражену іменником.

Аналіз термінологічних сполучень сприяє комплексному аналізу системної структури термінології загалом: термінологічне поняття, що позначає різноманітні лексико-семантичні категорії, входить до складу термінології у вигляді певної синтаксичної моделі (терміна чи терміносполучення), оформленої словами певної морфологічної групи.

При аналізі першої складової ланцюга поняття – термін – словоформа можна виділити кілька його категорій. „Систематизація понять виражається у виділенні категорій понять” [3, с. 25]. Ракетно-космічна термінологія фіксує такі найбільш уживані категорії понять:

1) назви предметів (до цієї групи належать здебільшого об'єкти реалій космічної галузі):

– назви складних механізмів (*апарат, агрегат, ракета, космічний корабель, супутник, устаткування, двигун*);

– назви окремих пристроїв та їх деталей (*камера згорання, костиль, кран, мікронасос, паз, ротор, кермо, вісь, клапан, тумблер* та ін.);

– назви предметів одягу космонавта (*скафандр, гермошолом, комбінезон захисний, герморукавички, костюм космонавта* та ін.);

– назви об'єктів міжзоряного середовища (*космос, планета, супутник, комета, зоря, Місяць, Сонце, метеорит* та ін.). Ця група досить продуктивна, оскільки в її складі наявні й онімні назви космічних об'єктів;

2) назва процесів (ця категорія передбачає терміни, що позначають назви процесів кількох груп):

– назви хімічних та фізичних процесів, залучені до термінології ракетно-космічної галузі завдяки широкому їх використанню в галузевому виробництві: *аберація, абсорбція, емісія, теплообмін, кавітація, політропний процес, моніміценція* та ін.;

– назви галузевих процесів, що відбуваються як етапні створення, так і при експлуатації літального апарата: *створення, проектування, схід ракети з пускової установки, зчеплення, стикування, розстикування, відділення, керування* та ін.;

3) назви властивостей (ця категорія об'єднує назви властивостей предметів, речовин, матеріалів, що функціонують як реалії космічної галузі): *повітропроникність, віброміцність, водостійкість, водонепроникність, працездатність, адаптованість, взаємозамінюваність* та ін.

Слід зауважити, що деякі назви властивостей можуть використовуватися і як характеристики об'єкта космічної діяльності – людини. Назви властивостей, на відміну від термінів попередньої групи, представлених віддієслівними іменниками, виражені здебільшого композитами, перша частина яких називає явище (*повітря, вода, вібрація, праця*), а друга – властивість матеріалу чи предмета щодо їх сприймання (*проникність, стійкість, здатність*);

4) назви мір і величин (до цієї категорії належать назви будь-чого, що певним чином вимірюється [2, с. 139]): *обсяг, площа, швидкість, протяжність, частота коливань* та ін. В окреслену групу входять також терміносполучення з визначеними лексичними домінантами, що вказують на вимірювання об'єктів космічної галузі: *час активного польоту, час астрономічний, час зоряний, частина верхньої атмосфери, густина ракетного палива, щільність набіжного потоку, площа поверхні камери згорання, площа вихідного перерізу, відстань міжосьова, відстань міжцентрова, швидкість друга космічна, швидкість горіння твердого ракетного палива, швидкість руху по орбіті, об'єм вакуумної камери, об'єм вантажного відсіку, маса космічного апарата, маса ракети в момент включення двигуна, маса стартова, вага літального апарата, вага морфологічну групу максимальна дозволена злітна* та ін.

Як правило, на вузькогалузевому ґрунті формуються значні за обсягом термінологічні гнізда категорії назв величин, які нараховують від 2 до 260 термінологічних сполучень: вага – 52 терміносполучення, вологість – 6, час – 74, висота – 74, густина – 2, тиск – 167, діаметр – 26, довгота – 14, місткість (ємкість) – 9, коливання – 75, об'єм – 14, густина – 15, площа – 55, сила – 113, швидкість – 260, частота – 79 та ін. (за галузевим Словником).

У межах цієї категорії розглядаємо й назви одиниць виміру, які тісно пов'язані з термінами, що називають величину. Такі полігалузеві терміни

засвідчують високу продуктивність використання при їх утворенні греко-латинських елементів, які позначають долю величини (*санти* – (лат. *centum* – сто), *деци* – (лат. *decima* (pars) – десята (частина), *мікро* – (грец. *mikros* – малий), *мілі* – (лат. *mille* – тисяча), *мега* – (грец. *megas* – великий, мільйон), у поєднанні з назвами одиниць виміру: *сантиграм*, *сантистокс*, *мілібар*, *мікрорентген*, *мегагерц*, *мегават*, *децибел* та ін.

Основою для створення таких термінів служать назви основних одиниць виміру, визнані Міжнародною системою одиниць (SI): *вольт*, *градус*, *калорія*, *кандела*, *джоуль* та ін.

Уходження назв одиниць виміру до термінології ракетно-космічної галузі визначає високоточний характер виміру космічних величин.

Об'єднує ці назви загальний термін *величина*, який разом з атрибутивами визначає основні характеристики будь-якої величини: *величина абсолютна*, *величина виміряна*, *величина стала*, *величина змінна*, *величина розрахункова*, *величина регульована*, *величина середня* та ін.;

5) назви матеріалів (до цієї категорії належать терміноназви, що позначають увесь спектр матеріалів, використовуваних ракетно-космічною галуззю (під час дослідів, у ракетобудуванні, при розробленні екіпіровки космонавта і т. ін.): *вата азбестова*, *алюміній*, *каучук*, *азбест*, *асботканина*, *волокно*, *герметик*, *неопрен*, *пінопласт*, *пластик*, *плексиглас*, *пластмаса*, *поліуретан*, *поліетилен*, *смола*, *сталь*, *скло*, *склопластик*, *вуглеметалопластик* та ін.

Кожне з понять має конкретне термінологічне оформлення, тобто термін – це певним чином зафіксоване поняття. Реалізуються поняття в лексичному плані через формування структурної типології ракетно-космічних термінів. Структуру терміноназв неможливо розглядати відокремлено, відірвано від синтаксичного, морфологічного аспектів системного розгляду термінолексики.

Отже, системність структури термінології ракетно-космічної галузі виражається у виявленні категорій понять, які мають відповідне термінологічне оформлення, що будується не лише за основними законами термінотворення, а й за загальнономовними критеріями.

Література

1. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. – К. : Наукова думка, 1984. – 252 с.
2. Російсько-український словник з авіаційної та ракетно-космічної техніки / За ред. Баранника Д. Х. і Пріснякова В. Ф. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1997. – 488 с.
3. Цимэй Г. Космическая лексика в функциональном аспекте / Гао Цимэй // Семантическая модификация слов в тексте: [межвуз. сб. научных тр.]. – Л., 1988.

Стаття надійшла до редакції 13.09.2010 р.

МОВНІ КЛІШЕ: З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ В ЛІНГВІСТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

Шарманова Н. М. Мовні кліше: з історії вивчення в лінгвістичній традиції.

У статті висвітлюються питання щодо історії дослідження у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці проблематики мовних кліше як регулярних стандартизованих стереотипних лінгвем.

Ключові слова: мовне кліше, штамп, стереотип, теорія кліше.

Шарманова Н. Н. Языковые клише: из истории изучения в лингвистической традиции.

В статье освещены вопросы истории изучения в отечественной и зарубежной лингвистике проблематики языковых клише как регулярных стандартизированных стереотипных лингвистических единиц.

Ключевые слова: языковое клише, штамп, стереотип, теория клише.

Sharmanova N. M. Language clichés in relation to the history of the investigation in language tradition.

The article deals with questions of the history of the investigation of language cliché problems as regular standardized stereotype linguistic units both in Ukrainian and foreign linguistics.

Key words: language cliché, stock phrase, stereotype, cliché theory.

Дослідження мовної діяльності людини в сучасній науці уможлиблюється різними аспектами, оскільки “насправді мову можна розглядати тільки як усю сукупність актів мовної діяльності” [8]. Найбільш оптимальним і вагомим для осмислення низки сучасних теоретичних проблем та розв’язання прикладних питань вітчизняного мовознавства є історичний зріз, становлення проблематики дослідження різних мовних одиниць, навколо яких тривають наукові дискусії.

До таких одиниць належать **мовні кліше** – регулярні (постійні) комбінації словесних знаків, які є автономними лінгвістичними утвореннями із заданими за традицією значенням і формою: *Спочатку було слово* (Свангеліє / заголовок інтерв’ю з В. Ф. Януковичем, “Вікна”, канал СТБ, 17.10.2008); *Она-она! Америка – Європа!* (складова дитячої лічилки / реклама послуги «Улюблена країна» оператора мобільного зв’язку «Beeline»).

Мета статті полягає у висвітленні історії дослідження мовних кліше у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці. Мета розвідки передбачає розв’язання таких завдань: 1) розкриття стану розроблення питання про функціонування кліше як одного з малодосліджених аспектів українського мовознавства; 2) з’ясування історичних підходів вивчення в зарубіжному мовознавстві проблематики кліше.

Вивчення мовних кліше не належить сьогодні до кола найбільш розроблених проблем вітчизняного й зарубіжного мовознавства. Різні

підходи до тлумачення мовної природи кліше пояснюються традиційним та інноваційним розумінням сутності цієї лінгвоодиниці. Усталеним у мовознавчій літературі є погляд на кліше як стандартизовану мовну одиницю, пов'язану передусім з процесами стандартизації та фразеологізації мови офіційно-ділового стилю. Суто клішованими одиницями вважає „ділові” вислови разом із прислів'ями, приказками, афоризмами Г. Л. Пермяков – автор загальнотеоретичної проблеми клішування мовних одиниць – та зараховує їх до одного класу одиниць, що становлять завершене речення [12]. Ділові вислови разом з усталеними відтворюваними мовними одиницями вітчизняні й зарубіжні мовознавці відносять до фразеологічних одиниць за широкого розуміння об'єкта фразеології (В. В. Виноградов, О. В. Кунін, О. Д. Райхштейн, Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченко, В. Д. Ужченко та ін.).

Проте жодна словникова стаття з дефініцією “кліше” не відсилає до поняття фраземи. При підготовці лексикографічного опису фразеологізму в Лінгвістичному енциклопедичному словнику В. М. Телія зазначає: “У сучасному зарубіжному мовознавстві усталені вислови розглядають як стилістичні засоби, фігури мови або штампи” [17, с. 559].

У вітчизняному мовознавстві теоретичні засади вивчення відтворювання мовних одиниць заклав О. О. Потебня. Однією з перших наукових розвідок щодо функціонування газетного штампу в публіцистичному стилі є праця А. О. Борковського “О хибах нашей письменной мовѣ”, опублікована 1886 року в часописі “Зоря”. Питаннями побутування в українській мові усталених ділових висловів у діахронічному й синхронічному аспектах займалися вітчизняні мовознавці Інституту української наукової мови, зокрема О. Б. Курило, М. Я. Калинович. У 1928 році М. Д. Гладкий видає статтю, присвячену особливостям використання фразеологізованих сполук у публіцистичному стилі [6]. У тому ж році виходить друком праця «У пильній справі», де розглядається побутування штампів у мові публіцистики [15].

Поясненням гострої потреби систематизації української ділової фразеології на противагу мовним „штампам” російської мови позначено вихід друком у 1927 році „Російсько-українського словника ділової мови”, який уклали В. Підмогильний і Є. Плужник. Зусиллями І. Огієнка протягом 1933-1938 років у щомісячному часописі „Рідна мова” у Варшаві видається низка публікацій під рубриками „Українська канцелярська мова”, „Словник чужих слів”, де наголошувалося на невиправданому вживанні калькованих висловів з польської, російської мов у різних стильових різновидах української мови.

М. А. Жовтобрюх, вивчаючи мову преси початку ХХ ст., здійснює всебічний опис усіх властивих тому часу тенденцій, що мали вплив на розбудову української публіцистики. Протягом 1962-1968 років точилася тривала дискусія на сторінках наукових часописів „Мовознавство”, „Вестник

Московского университета, „Русская речь” щодо функціонування штампів у мові преси. У низці наукових розвідок звернена увага вітчизняних дослідників на ці питання (Н. О. Бойченко, В. М. Кибальчич, О. Покровська, О. А. Сербенська, О. С. Снітко, Н. І. Швидка).

Наслідком наукової дискусії на сторінках фахових періодичних видань стало те, що в науковій літературі дефініції „штамп” і „кліше” набули виразного негативного забарвлення. Найчастіше їхній ужиток обмежується офіційно-діловою сферою спілкування. Питання щодо побутування кліше в мові, і зокрема в офіційно-діловому стилі, стало предметом наукового зацікавлення Н. Д. Бабич, С. П. Бирик, М. А. Жовтобрюха, С. Я. Єрмоленко, А. П. Коваль, Л. І. Мацько, О. Д. Пономарева, Н. М. Сологуб та ін. У їхніх роботах наявне апелювання до таких понять, як: “канцелярський вислів-кліше” (Н. М. Сологуб), “канцелярський зворот” (М. А. Жовтобрюх), „мовна формула” (Л. І. Мацько), “мовна формула-штамп” (М. М. Пещак) та інших дефініцій на кшталт “канцелярський шаблон” (А. Ф. Марахова), “стійке сполучення слів” (Д. Горбачук, Л. Коваленко), “стандартизоване словосполучення” (Р. Ф. Возна) тощо [3, с. 267–278]. Протягом останніх десятиріч у вітчизняному мовознавстві укладено лексикографічні праці, у яких під маркування сталою вислову відведено різноманітні мовні одиниці [5; 7].

У вітчизняному мовознавстві для з’ясування мовної специфіки кліше існують векторні тлумачення: від традиційного, з негативним маркуванням як шаблонної фрази, “заяложеного виразу” [4, с. 546] до протилежного – як мовного стереотипу з позитивною функцією, конструктивної одиниці мови [14, с. 237]. У термінологічних працях останніх років подано тлумачення дефініції “кліше”, під яким розуміють стандартні відтворювані засоби мови, які регулярно повторюються в певних контекстах і служать ознаками певного стилю або акту комунікації [13, с. 209].

У сучасному зарубіжному мовознавстві питання про сутність поняття кліше та побутування його в мові стали предметом розгляду в працях В. В. Гвоздева, Т. М. Дрідзе, В. В. Красних, О. С. Кубрякової, Ю. Є. Прохорова, О. Н. Саввіної, Ю. А. Сорокіна, Р. Ратмайр, О. І. Шейгал. У професійній діяльності (у сферах бізнесу, сервісу тощо) специфіку використання кліше в діловому спілкуванні розкрили Н. О. Богатирьова, А. Д. Баришева, З. І. Гур’єва, Ю. О. Матюхіна, О. В. Солякін та інші науковці. У процесі дослідження особливостей російської документної лінгвістики С. П. Кушнерук важливе місце у структуруванні ділового тексту відводить саме мовному кліше. Функціонування кліше в наукових текстах на матеріалі авторефератів кандидатських дисертацій з філології та педагогіки дослідила Н. О. Ведякова. Мовні кліше в окресленні моделей щоденної комунікації, індивідуального розмовного стилю розкривають Л. В. Кноріна, Т. М. Ніколаєва. Кліше як засіб мовної гри в етикетній мовній поведінці міських мешканців описано в роботі В. В. Блажес. Крім

того, на матеріалі російської мови клішовані формули в периферійних текстах розкриває М. П. Котюрова.

В останні десятиріччя незаперечним є посилення інтересу лінгвістів до питань функціонування готових, усталених мовних комплексів у різних мовах. Таке зацікавлення пояснюється домінуванням у наукових працях численних підходів до опису мовних фактів, серед яких центральне місце посідає функціональний підхід. У монографії Н. Ф. Баландіної „Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті” подано аналіз чеських прагматичних кліше як міжрівневих одиниць, значення і функції яких сформовано мовною системою та визначено процесом спілкування [1].

У славістиці питання трансформації мовних кліше як засобів комунікативного впливу в мові російських ЗМІ дослідила М. Муратова. У світлі стереотипізації свідомості маніпулятивний потенціал ідеологічних мовних кліше представлено в Г. А. Копніної. У сучасному зарубіжному мовознавстві зазначену специфіку мовних кліше на семантичному, лексичному і граматичному рівнях та реалізацію їх у діалогічному мовленні на матеріалі французької мови дослідили М. К. Сабанєєва, О. В. Шамрай, С. Ф. Фоміна. Французькі мовні кліше розмовного стилю в комунікативно-прагматичному аспекті розкриває А. В. Власова. Метакомунікативні функції мовних кліше англійської мови стали предметом лінгвістичного аналізу в працях В. В. Стрибижева. Англійські комунікативні кліше в аспекті основних напрямків контекстних прагмалінгвістичних досліджень представлено в роботах Т. П. Третьякової. На матеріалі французької та англійської мов дослідження мовної природи і функціонування кліше проведено В. В. Бурунським. На матеріалі німецької мови проблематика кліше репрезентована в розвідках Д. Г. Мальцевої. Укладач універсального довідника “Німецька мова. Gutes deutsch in schrift und rede” Л. Маккензен серед готових блоків слів і зворотів мови розглядає три різновиди клішованих одиниць: 1) кліше як окрасу мови (Formeln als Redeschmuck); 2) кліше, яких потрібно уникати у процесі комунікації (Formeln, die man vermeiden soll); 3) закостенілі кліше (Erstarrte Formeln) [10, с. 152–164].

Цікавими з наукового погляду щодо сутності мовного кліше є положення семантики мови. М. А. Кронгауз говорить, що в сучасній лінгвістиці поняття “мовне кліше” не зовсім визначене. Під ним розуміють і фразеологізми, і просто частотні поєднання, а також більш складні семантичні єдності: стандартні репліки, гасла, популярні цитати та багато іншого” [9, с. 57]. У процесі дослідження семіотичної сутності та логіко-семіотичного моделювання мовних одиниць російський дослідник М. А. Черкаський наголошує на тому, що для всіх усталених відтворюваних мовних одиниць притаманні ознаки *клішованості* – властивість мовної одиниці сприйматися глобально, як конструктивне й

семантичне ціле, що відтворюється без істотних змін у певних комунікативних ситуаціях [16, с. 36].

Диференціація кліше на замкнені й незамкнені виявилася в подальших лінгвістичних дослідженнях досить продуктивною. Так, за замкненими кліше на сьогодні закріпилися назви: “прислівне кліше”, або “паремія як мовне кліше” (Н. І. Єфремова, О. Є. Жигаріна); “афористичне кліше” (О. Є. Шейгал). Незамкнені кліше, або “канцелярські кліше” (Т. Г. Винокур), традиційно розглядаються у формальному розумінні та в поєднанні зі штампами і стереотипами (різниця – у ступені відтворюваності й функціональному спрямуванні). Загалом же питання щодо ідентифікації мовного кліше є одним із дискусійних, що дозволяє зараховувати їх до перехідних явищ у системі лексики і фразеології [11].

Визначені вище погляди на мовну природу кліше, без сумніву, потребують уточнення висунутих положень і ґрунтовного вивчення цього багатоаспектного явища в контексті теорії кліше.

Отже, спираючись на наявні в мовознавчій традиції підходи щодо вивчення мовної природи кліше, розуміємо, що їх дослідження як лінгвоодниць і водночас репрезентантів процесів комунікації дозволяє уточнити окремі теоретичні положення, зокрема поняття мовного значення, співвідношення різних рівнів у системі самої мови, лінгвостилістичні проблеми, номінативний аспект мовної одиниці, комунікативне і прагматичне призначення клішованих одиниць. Такий аналіз на перспективу дасть змогу дослідити роль мовних кліше у процесі їх використання реципієнтом при породженні та функціонуванні мови.

Література

1. Баландіна Н. Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті / Надія Францівна Баландіна / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : АСМІ, 2002. – 332 с.
2. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.
3. Биби́к С. П. Офіційно-діловий стиль / С. П. Биби́к // Українська лінгвостилістика ХХ – початку ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела / За ред. С. Я. Єрмоленко. – К., 2007. – С. 267–278.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Відп. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь, ВТФ : Перун, 2007. – 1736 с.
5. Вирган І. О. Російсько-український словник сталих виразів / І. О. Вирган, М. М. Пилинська. – Х. : Прапор, 2009. – 864 с.
6. Гладкий М. Фразеологія газетної мови / М. Гладкий // Червона преса. – 1928. – № 1. – С. 39–43; № 2. – С. 37–43.
7. Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень / Сергій Іванович Головащук. – К. : Наук. думка, 2001. – 640 с.
8. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт / пер. под. ред. и с предисл. Г. В. Рамишвили. – М., 1984. – 400 с.

9. Кронгауз М. А. Семантика: [учеб. для студ. лингв. фак. высш. учеб. заведений] / Максим Анисимович Кронгауз. – М., 1995. – 208 с.
10. Маккензен Л. Немецкий язык. Универсальный справочник / Лутц Маккензен; пер. с нем. Е. Захарова. – М. : Аквариум, ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. – 592 с.
11. Переходные явления в области лексики и фразеологии русского и других славянских языков (Вторые Жуковские чтения) : [материалы Междунар. научн. симпозиума]. / Отв. ред. В. И. Макаров. – Великий Новгород : Изд-во Новгородского гос. ун-та, 2001. – 209 с.
12. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии / Г. Л. Пермяков. – М. : Наука, 1988. – 224 с.
13. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
14. Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.
15. У пильній справі // Вісник Ін-ту укр. наук. мови. – 1928. – Вип. 1. – С. 84–85.
16. Черкасский М. А. Опыт построения функциональной модели одной частной семиотической системы (пословицы и афоризмы) / М. А. Черкасский // Паремиологический сборник: Пословица. Загадка. (Структура, смысл, текст). – М., 1978. – С. 35–52.
17. Языкознание: Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М., 2000. – 688 с.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2010 р.

УДК 811.161.2'367.625

О. В. Шеремет

СПОЛУЧУВАНІСТЬ І СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ ДІЄСЛІВНИХ ЛЕКСЕМ (НА МАТЕРІАЛІ «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ» М. ГРУШЕВСЬКОГО)

Шеремет О. В. Сполучуваність і синтаксичні функції дієслівних лексем (на матеріалі «Історії української літератури» М. Грушевського).

Стаття присвячена синтагматичному рівню системного вивчення лексики. У ній розглядаються закономірності семантико-синтаксичної сполучуваності дієслів, досліджується зв'язок між валентністю, синтаксичними функціями та позицією лексичних одиниць у реченні.

Ключові слова: дієслово, валентність, позиція, предикат, синтаксична функція, сполучуваність, закономірності синтаксичних зв'язків.

Шеремет Е. В. Сочетаемость и синтаксические функции глагольных лексем (на материале «Истории украинской литературы» М. Грушевского).

Статья посвящена синтагматическому уровню систематического изучения лексики. В ней рассматриваются закономерности семантико-синтаксической сочетаемости глаголов, исследуется связь между валентностью, синтаксическими функциями и позицией лексических единиц в предложении.

Ключевые слова: глагол, валентность, позиция, предикат, синтаксическая функция, сочетаемость, закономерности синтаксических связей.

Sheremet O. V. The combinations and syntactic functions of the verbal lexemes (on the material of «The history of the Ukrainian literature» by M. Grushevsky).

Article devoted to the syntagmatic level of systematic study of lexical. Appropriateness of syntactical connection between valency, syntactic functions and positions of lexical units in the sentences is examined in it.

Key words: verb, valency, position, predicate, syntactical functions, combination, appropriateness of syntactical connection.

Синтагматика дієслівних лексем – лінгвістичне явище, що гносеологічно пов'язане з лексикологією, семантикою й синтаксисом, оскільки лексеми розглядаються як контекстно впорядковані лінійні одиниці, що функціонують у мовленні. Дієслівні лексеми є одними з найбільш досліджених у синтагматиці, оскільки вивчення теорії сполучуваності розпочалося саме з розгляду сполучувальних властивостей дієслова як центру речення. В. Гумбольдт визначав дієслово як нерв мови: «усі інші слова в реченні як мертвий матеріал, який чекає свого з'єднання, і лише дієслово є сполучною ланкою, що містить у собі й поширює життя. Думка, образно кажучи, завдяки дієслову залишає свою внутрішню оселю й переходить у дійсність» [4, с. 199]. Після виходу у світ книги «Нарис структурального синтаксису» Л. Теньєра теорія вербоцентризму зміцнила свої позиції в зарубіжній лінгвістиці, стала широко використовуватися в дослідженнях європейських мов, у яких дієслово є обов'язковим компонентом речення. В українському мовознавстві провідною стала суб'єктно-предикатна теорія, проте вітчизняні науковці не залишають поза увагою організуючу роль дієслова в семантичній структурі речення.

Дієслівні лексеми з огляду на їхні сполучувальні й реченнєвотвірні можливості досліджували Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, Ф. С. Бацевич, Л. М. Васильєв, І. Р. Вихованець, В. Г. Гак, Б. М. Гаспаров, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, Г. О. Золотова, Н. Л. Іваницька, М. П. Кочерган, О. С. Мельничук, І. І. Мещанінов, В. М. Русанівський, Л. Теньєр, Н. Ю. Шведова та інші. Вивчаючи сполучуваність у синтаксичній системі, науковці збагатили типологію синтаксичних зв'язків, поглибили вчення про синтагматичні властивості лексичних одиниць. Упродовж останнього десятиліття українські мовознавці: О. М. Галаган, А. С. Джура, І. В. Жигора, В. М. Каленич, Г. В. Кутня, О. В. Куц, О. Ф. Ледней, О. І. Леута, Т. Є. Масицька, О. Г. Межова, Н. І. Романець, – активно досліджували валентнісні властивості дієслів.

Комплексне дослідження сполучуваності й синтаксичних функцій дієслівних лексем у сучасному мовознавстві зумовлене потребою вивчати мову як ієрархічно організовану органічну єдність різних підсистем. Об'єктом розгляду пропонованої статті виступають валентнісні потенції та синтаксичні функції дієслівних лексем. Метою роботи є дослідження зв'язку між сполучуваністю й синтаксичними функціями дієслівних лексем.

У мовленні дієслова функціонують не ізольовано, а в певному контекстному оточенні, тому значення кожної лексеми залежить від її семантико-синтаксичної позиції. Між поняттями «позиція», «функція» і «валентність» існує тісний зв'язок. І. Р. Вихованець розглядає синтаксичну функцію як «роль, призначення синтаксичних одиниць і граматичних засобів у побудові зв'язного мовлення» [12, с. 595]. В. Г. Гак теж відзначає, що «для мови функція зрештою пов'язана з комунікацією, бо лише завдяки комунікації мова продовжує існувати і розвиватися» [3, с. 7]. Синтаксична функція і позиція співвідносяться як поняття загального і конкретного рівня абстракції: той чи той тип функції кожна синтаксема реалізує в певній синтаксичній позиції в тій чи тій моделі речення або словосполучення. Звідси впливає діалектична єдність функції і позиції, з одного боку, функція мовної одиниці реалізується в певній позиції, з іншого, – позиція визначає функцію цієї одиниці. У рамках функціональної граматики поняття функції співвідноситься з парадигматикою і синтагматикою як середовищем функціонування. А синтаксична позиція, що знаходиться на перехресті парадигматики і синтагматики, регулює зв'язок між одиницями й створює умови для їх об'єднання. «Позиційний шлюз» обмежує можливості вираження того чи того компонента в реченні: парадигматичний ряд форм, що займають ту чи ту позицію в системі речення, зумовлений синтагматичними властивостями, тобто властивостями системи [8, с. 50]. Осмислення синтаксичних функцій дієслівних лексем у синтагматичному аспекті спричинило потребу в розкритті їх граматичних властивостей і здатності поєднуватися з різними поширювачами в реченні. Цю властивість дієслівних лексем Л. Теньєр означив терміном «валентність». Уведення нового, запозиченого з хімії, поняття було логічним продовженням теоретичного вивчення синтаксичних функцій дієслова й інших структурних компонентів речення як здатності слів вступати в синтаксичні зв'язки з іншими мовними одиницями.

Валентність, згідно з трактуванням Л. Теньєра, – це здатність дієслова сполучатися з певною кількістю актантів – діючих членів і сирконстантів – обставинних членів речення – при побудові висловлювання. «Дієслово можна собі уявити у вигляді своєрідного атома з гачками, що може притягувати до себе більше чи менше число актантів, залежно від більшої чи меншої кількості гачків, якими він володіє, щоб утримати ці актанти при собі» [11, с. 250]. Основоположник теорії валентності вважав, що той, хто здійснює дію, є «першим учасником»; той, що відчуває на собі дію – «другим»; а компонент, якому адресовано певний процес – «третім». Кількість можливих семантичних ролей актантів обмежена, проте серед лінгвістів немає однозначного погляду щодо їхньої конкретної кількості (від 8 до понад 40 ролей). На основі здатності дієслів об'єднуватися з різною кількістю актантів Л. Теньєр диференціював їх на чотири підгрупи: авалентні, моновалентні, двовалентні й тривалентні. І. Р. Вихованець

стверджує, що «у сучасній українській мові семантично елементарне просте речення передбачає у своєму складі шестивалентні, п'ятивалентні, чотиривалентні, тривалентні, двовалентні й одновалентні предикати. Це означає, що максимальна кількість іменників в елементарному простому реченні не може виходити поза межі шести компонентів, а мінімальна кількість обмежується одним компонентом» [1, с. 124]. А. П. Загнітко виділяє навіть семивалентні дієслова. Проте «погляд Л. Теньєра, – вважає О. І. Леута, – точніше відображає передбачуваність семантичних позицій, бо обставинні детермінанти, навіть якщо вони програмуються семантикою предиката, виконують у реченні роль, відмінну від ролі актантів. Частіше ж обставини, які в семантичному плані являють собою згорнуті предикати, можуть бути відсутніми в реченні або ж входить до структур у необмеженій кількості» [9, с. 28].

У сучасному мовознавстві валентність розглядається як «здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлена його семантичними і граматичними властивостями» [12, с. 62]. Уперше вона з'явилася, а деякими мовознавцями й досі розглядається як властивість, що притаманна виключно дієслову. Так, услід за І. Р. Вихованцем, Т. Є. Масицька наголошує, що ознакові слова – це «єдині носії валентності», «маємо на увазі насамперед дієслова» [10, с. 9]. На думку дослідниці, «дієслово здатне регулювати кількість семантично залежних позицій, які відповідно заповнюються залежними контекстними партнерами» [10, с. 9], тоді як «інші носії валентності (наприклад, прикметники, прислівники та іменники) набувають валентних властивостей у зв'язку з дієсловом, тобто внаслідок їх переміщення в первинну для дієслова предикативну позицію» [1, с. 123]. Предикат визначає структуру пропозиції: «вказує на характер ситуації (позначає дію, процес, стан або якість предмета) і на відповідні місця для предметів – учасників ситуації (актантів, аргументів), зумовлює їх кількість і семантичні функції (ролі)» [1, с. 122]. А отже, проблема морфологічної віднесеності граматичної категорії валентності залишається не вирішеною, «бо ні представники напряму, який кваліфікує валентність як виняткову особливість дієслова, ні їхні опоненти, які переносять валентність на інші частини мови, не змогли переконливо довести правильність свого підходу до розгляду цієї проблеми» [9, с. 27]. Більше того, окреслена проблема ускладнюється, адже сьогодні мова йде «навіть про валентність окремих форм слова» [9, с. 27]. Однак і при вербоцентричному, і при суб'єктно-предикатному підходах дієслово завжди залишається в центрі уваги, оскільки саме дієслово як головний носій валентності відбиває сутність предиката. У свою чергу, активна валентність предиката детермінує кількість і характер актантів, а також особливості семантико-синтаксичних відношень, що виникають між ними. Межа між семантикою дієслова і семантикою речення дуже тонка, проте переоцінювати роль предиката теж

не варто. Дієслівна лексема не здатна визначити повний склад компонентів майбутнього висловлювання, до того ж дієсловам властива різна прогнозуюча здатність.

За ступенем семантичного наповнення дієслова поділяють на абсолютивні (автосемантичні) і релятивні (синсемантичні). «Клас абсолютивних дієслів формують лексичні одиниці, семантичне наповнення яких є достатнім. Своїми внутрішніми потенціями ці слова не прогнозують позицій для заповнення їх словами-конкретизаторами. Співвідношення абсолютивних дієслів із реаліями позамовної дійсності забезпечується їх власним фонемним складом» [6, с. 269]. Це не значить, що абсолютивні дієслова не можуть поширюватися іншими словами, просто таке поширення не є обов'язковим. Абсолютивними, наприклад, є дієслова: *бліднути, злословити, пахнути, цвісти*. На відміну від них релятивні дієслова не можуть «самостійно реалізувати закладений у них зміст» [7, с. 58], тому вони прогнозують семантичне й граматичне заповнення позиції після них граматичними формами, які на рівні підрядних словосполучень «утворюють семантико-граматичні єдності слів» [7, с. 58]. Наприклад: *турбуватися про що-небудь, надокучати кому-небудь, здобувати що-небудь, кого-небудь*. У реченні «Дід» *при тім звичайно не виявляє ніякої енергії для оборони покривдженої* (Т. 1, с. 320) до групи релятивних належить дієслово *виявляти*. Релятивні дієслова переважають абсолютивні як у лексичному складі мови, так і в мовленні. Але між ними немає чіткої межі, бо за семантичною ознакою повноти / неповноти можуть різнитися не лише певні групи слів чи окремі слова, але й «різні значення одного слова» [5, с. 43].

Дієслово є носієм динамічної ознаки, тому «семантико-граматичну природу дієслова як частини мови відбиває його функціонування тільки в позиції присудка або головного члена односкладних речень, співвідносного із присудком. У цих формально-синтаксичних позиціях виявляється категоріальна сутність дієслова, тобто функціональна спроможність основних дієслівних категорій способу, часу і виду» [2, с. 87]. Але тут варто пам'ятати про те, що до вихідної парадигми дієслова належить п'ять докатегорійних дієслівних утворень: 1) дієвідмінюване дієслово (лат. *verbum finitum*); 2) дієприкметник; 3) дієприслівник; 4) інфінітив; 5) предикативні (присудкові) форми на *-но, -то*. Дієвідмінюване дієслово виражає взаємозв'язок дії з її виконавцем або сприймачем – реальним чи гіпотетичним, лише йому притаманні семантичні, морфологічні й синтаксичні ознаки дієслова в повному обсязі. Це дає підстави вважати дієвідмінювані форми – типовими, основними дієслівними лексемами. Виконуючи синтаксичну функцію присудка чи головного члена односкладного речення, дієслово «містить у собі макет майбутнього речення і програмує набір позицій для семантичних наповнювачів» [9, с. 25]. Наприклад, у реченні *З цього погляду в кожній*

казці *мусить бути своє і чуже* — теорія запозичення **протягає** руку теорії *самостійності (самозародження)* (Т. 1, с. 333) синтаксичну функцію присудка виконує особове дієслово *протягає*. Його активна валентність прогнозує у реченні дві обов'язкові семантичні позиції для суб'єкта і об'єкта. Роль суб'єкта і синтаксичну функцію підмета виконує іменне словосполучення (*теорія запозичення*), а роль об'єкта і синтаксичну функцію додатка виконує іменник *рука* у формі знахідного відмінка однини.

Дієприкметник і дієприслівник належать до нетипових дієслівних утворень. «Дієприкметник – змінне, похідне від дієслівних часових форм граматичне утворення, вербоїд, якому властиві ознаки дієслова і прикметника» [12, с. 153]. Типовою синтаксичною функцією дієприкметника є означення, але субстантивуючись, він може виконувати функцію підмета або додатка. Наприклад, у реченні *Заціплені в Києві нові культурні парости розростались і цвіли довго потім, як потемнів блиск його золотого столу, як здесяткувались його полки і половецькі орди наступили на торговельні артерії, що зносили сюди «жир» цілої Руси* (Т. 2, с. 6) дієприкметник *заціплені* виконує синтаксичну функцію означення. У реченні *Потоками сльози проливаються тут вірними, навіть **закам'янілий** серцем тоді **може** **просльозитись*** (Т. 1, с. 128) дієприкметник *закам'янілий* разом з іменником *серце* в орудному відмінку однини утворюють стале словосполучення і виконують синтаксичну функцію підмета. Цю синтаксичну позицію зумовлює одновалентний предикат, граматичне значення якого передає граматична форма складеного дієслівного присудка, вираженого допоміжним дієсловом *може* й основним дієсловом *просльозитись*. У реченні *Вся процедура поставлена під охорону релігії; на кожний акт, на кождо церемонію дають благословенне староста і батьки (їх функції часто спливають ся), і покликають ся поміч вишніх сил, опікунів роду і родини* (Т. 1, с. 239) дієприкметник *поставлена* виконує синтаксичну функцію присудка. «Дієприслівник – незмінне, похідне від дієслівних часових форм граматичне утворення (вербоїд), якому притаманні ознаки дієслова і прислівника. В українській мові найвиразнішою морфологічною дієслівною ознакою дієприслівника є категорія виду. Прислівникова сутність дієприслівника виявляється в його незмінності й синтаксичній функції обставини» [12, с. 155]. Наприклад, у реченні *А деякі «скептики» й доводили, що Слово сфабриковане на взірць Осіана якимсь добродієм, який думав по французьки, **складаючи** сю поему* (Т. 2, с. 172) дієприслівник *складаючи* разом із залежними від нього компонентами: займенником *сю* й іменником *поему*, утворює дієприслівниковий зворот, що виконує синтаксичну функцію поширеної обставини. Слід зауважити, що окремі лінгвісти розглядають дієприслівники і дієприкметники у складі прислівників і прикметників відповідно. «Інфінітив – дієслівне утворення,

що називає дію або процесуальний стан (бігти, писати, мовчати) без вказівки на спосіб, час, особу, число і рід» [12, с. 228]. Об'єктний та суб'єктний інфінітиви здебільшого є формами релятивних (синсемантичних) дієслів, які для реалізації своєї семантики вимагають обов'язкових поширювачів із визначеним семантико-граматичним значенням. У реченні інфінітив найчастіше виконує синтаксичні функції підмета, повнозначної частини складеного дієслівного присудка, рідше – іменної частини складеного присудка, роль головного члена інфінітивного речення, додатка, означення та обставини мети. У філологічному тексті кінця ХІХ – початку ХХ століття спостерігається дещо інша тенденція: інфінітив найчастіше вживається у складі складеного дієслівного присудка. Наприклад, у реченні *Тому для орієнтування в літературній творчості сеї доби ми повинні **почати** з сеї пам'ятки* (Т. 3, с. 142) інфінітив *почати* є повнозначною частиною складеного дієслівного присудка. Інфінітив, утворюючи аналітичну форму майбутнього часу дієслова, може виконувати синтаксичну функцію простого присудка. Такими присудками виступають, наприклад, інфінітиви *збирати*, *обтикати* і *пізнавати* разом із допоміжним дієсловом бути: *Ми будемо ті слідочки **збирати**, будем васильчиками їх **обтикати** та по тих слідочках вас будемо, мамко, **пізнавати!*** (Т. 1, с. 129). *Відкіля тебе **виглядати?*** (Т. 1, с. 129) – головний член інфінітивного речення. Речення, де інфінітив виконує синтаксичну функцію підмета, а також речення, у яких він є іменною частиною складеного присудка, в «Історії української літератури» М. Грушевського мають меншу частотність: ***Віддавати ся – брести** через воду, **посвятити – перенести** дівчину через воду, **оженити ся – зловити** вінець дівчини, **переплисти – одружити ся, утопити ся – не одружити ся*** (Т. 1, с. 264). Неозначена форма дієслова може виконувати синтаксичні функції другорядних членів речення. Наприклад, у реченні *Сей автор, визначаючись незвичайним талантом і високим почутєм краси, задумав **прославити** похід близького йому князя Ігоря на половців* (Т. 2, с. 176) інфінітив *прославити* виконує синтаксичну функцію обставини мети. Предикативні (присудкові) форми на *-но*, *-то* за своєю семантикою та синтаксичним уживанням близькі до дієвідмінюваних форм. Це «незмінні слова, які означають стан і вживаються у функції співвідносного з присудком головного члена односкладного речення» [12, с. 519]. Наприклад, безособова форма дієслова *толковано* виконує синтаксичну функцію співвідносного з присудком головного члена в односкладному реченні *Клюки **толковано** як «хитрість»* (Т. 2, с. 188). У цьому разі валентність безособового дієслівного предиката зумовлює дві обов'язкові синтаксичні позиції для додатка й обставини. У реченні *За те нову віру і церкву **зроблено** нешкідливою з соціального погляду* (Т. 2, с. 19) дієслово *зроблено* і прикметник *нешкідливою* виконують синтаксичну функцію співвідносного зі складеним іменним присудком головного члена

односкладного безособового речення. Безособова форма на *-но*, *-то* вживається замість пасивного дієприкметника, аби наголосити на дії, а не на ознаці. Безособова форма дієслова може бути частиною головного члена, співвідносного зі складеним дієслівним присудком. Так, дієслівна форма *пробувано* є частиною головного члена *пробувано вигладити* в реченні *Сі ріжниці **пробувано** вигладити ріжними поправками, але я вважаю се зайвим* (Т. 2, с. 182–183). У реченні *Можливо, що **написано** її зараз же по смерті Войшелка, але рік його смерті не відомий докладно* (Т. 3, с. 189) безособова форма дієслова *написано* виконує синтаксичну функцію співвідносного з присудком головного члена частини складного речення, побудованої за моделлю простого односкладного. Безособове одновалентне дієслово *написано* не потребує підмета, але прогнозує обов'язкову синтаксичну позицію для додатка, вираженого граматичною формою займенника в знахідному (родовому) відмінку. Як бачимо, категоріальна семантика безособового дієслівного предиката впливає на його здатність прогнозувати обов'язкові валентні позиції. У філологічному тексті кінця ХІХ – початку ХХ століття валентність предикатів, виражених безособовою формою дієслова, зумовлює обов'язкову синтаксичну позицію для додатка, як правило, у родовому і знахідному відмінках: *В битві **побіджено** Мстислава, і багато воїв його **побито**, город **взято** й **запалено**, а єпископа лишили живого й вели до Глухова* (Т. 3, с. 204), рідше – в орудному *Та вже соколам приборкані крила поганськими шаблями, а самих **опутано** путами залізними* (Т. 2, с. 185). Інколи валентність предикативних форм на *-но*, *-то* прогнозують синтаксичну позицію для обставини: *Ніхто не міг сказати нічого певного про час рукописи, котру в передмові видання 1800 р. **схарактеризовано** голим словом, що вона «по своєму почерку весьма древняя»* (Т. 2, с. 169).

Отже, семантичний потенціал дієслова розкривається у лексико-синтаксичній сполучуваності. Ці лексеми можуть виконувати будь-яку синтаксичну функцію в реченні, але первинною для дієслова є функція присудка або головного члена односкладного речення. У цих предикативних позиціях реалізується семантична природа і валентні потенції дієслова. На основі реалізації його активної валентності відкриваються обов'язкові семантичні позиції для інших компонентів речення.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / Іван Романович Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / Іван Романович Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
3. Гак В. Г. К типологии функциональных подходов к изучению языка / Владимир Григорьевич Гак // Проблемы функциональной грамматики. – М. : Наука, 1985. – С. 7.

4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт; [пер. с нем. яз., ред. и предисловие Г.В. Рамишвили]. – М. : Прогресс, 1984. – 400 с.
5. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Галина Александровна Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.
6. Іваницька Н. Б. Абсолютивно-релятивний потенціал українських дієслів у проекції на структуру речення / Наталя Борисівна Іваницька // Acta universitatis palackianae olomoucensis facultas philosophica Ucrainica II. Současná ukrajinistika problému jazyka, literatury a kultury. Sborník článků. 1. Část. – Olomouck, 2006. – С. 269–274.
7. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові / Ніна Лаврентіївна Іваницька. – К. : Вища школа, 1986. – 168 с.
8. Касымова О. П. Позиция, функция и валентность как системные понятия / Ольга Павловна Касымова // II Международные Бодуэновские чтения: Казанская лингвистическая школа: традиции и современность (Казань, 11-13 декабря 2003 г.): Труды и материалы: в 2 т. / Под общ. ред. К.Р. Галиуллина, Г.А. Николаева. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2003. – Т.1. – С. 49–51.
9. Леута О. І. Валентнісно-інтенційні характеристики як основа сполучуваності дієслів у складі синтаксичних структур / Олександр Іванович Леута // Проблеми граматики і лексикології української мови: [зб. наук. праць]; відп. ред. А. П. Грищенко – К., 1998. – С. 25–31.
10. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності / Тетяна Євгеніївна Масицька. – Луцьк: Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1998. – 207 с.
11. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Люсьен Теньер; [пер. з франц. И. М. Богуславського; вступ. ст. и общ. ред. В. Г. Гака]. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с. – (Языковеды мира).
12. Українська мова: Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Укр. енциклопедія, 2004. – 824 с.

Джерела

- Грушевський М. С. Історія української літератури: у 6-и томах / Михайло Сергійович Грушевський. – Київ–Львів: Державне вид-во України, 1923–1928.

Стаття надійшла до редакції 24.09.2010 р.

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНІ КОНОТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ АНТРОПОНІМІЙНИМ КОМПОНЕНТОМ

Юрченко Т. Г. Культурно-національні конотації українських фразеологізмів із антропоніміїним компонентом.

У статті аналізуються антропоніми, що входять до складу українських ідіом. Деякі з них зберігають зв'язок із конкретними історичними постатями, а інші виступають як узагальнювальні назви-характеристики соціальних і морально-етичних пріоритетів українців.

Ключові слова: ідіома, фразеологізм, антропонім.

Юрченко Т. Г. Культурно-национальные коннотации украинских фразеологизмов с антропонимическим компонентом.

В статье анализируются антропонимы, входящие в состав украинских идиом. Некоторые из них сохраняют связь с конкретными историческими личностями, а другие выступают как обобщающие названия-характеристики социальных и морально-этических приоритетов украинцев.

Ключевые слова: идиома, фразеологизм, антропоним.

Jurchenko T. G. Antroponyms forming part of Ukrainian idioms.

Antroponyms forming part of Ukrainian idioms are analysed in this article. Some of them sustain connection with specific historic personalities, others take the part of generalized names-testimonials of social, moral and priorities of the Ukrainians.

Key words: idiom, phraseological unit, anthroponym.

У лінгвістичній науці на сьогодні побутує слухна думка, що в ідіоматичності фразеологізмів яскраво втілюється національний колорит кожної мови. Як стверджує С. В. Семчинський, «ідіоми якраз і створюються не для опису світу і навколишньої дійсності, а для її інтерпретації, для вираження суб'єктивного, і, як правило, самостійно забарвленого ставлення мовця до світу, до дійсності» [6, с. 194]. Для ідіом, як відомо, характерна семантична синкретичність або концептуальна дифузність («донаукові» концепти, міфологічне тлумачення дійсності, нерозчленованість навколишньої дійсності). Наукові розвідки в цій царині завжди спираються на благодатне підґрунтя, адже «фразеологія – надзвичайно мобільна мовна система, в ній часто стикаються і досить щільно переплітаються зусилля й наслідки різнорідної (в хронологічному, регіональному та інтелектуальному відношеннях) мовотворчості [7, с. 110].

Слідом за Л. А. Булаховським, виділяємо ідіоми в генетичному аспекті (за джерелами походження), розрізняючи передусім прислів'я і приказки [1]. На нашу думку, українська народна фразеологія належить до вершинного вияву національного фольклорного мистецтва. Якнайкраще самі про себе говорять прислів'я і приказки: *Приказка – квітка, прислів'я –*

ягідка; Приказку і на кривій не об'їдеш; Приказка циганським (заднім) розумом живе; На приказку ні суду, ні розправи; Приказка неосудна; Із приказки слова не викинеш; Не всяке слово – приказка; Приказка плодюча і живуча.

На сучасному етапі наукового пізнання потребує перегляду й традиція використання ідіом, до складу яких входять антропоніми, адже науці відомі фразеологізми з не лише українськими власними іменами, серед них і ті, корені яких сягають далеко за межі України (Ахіл, Венера, Прокруст тощо), також не описані випадки вживання сучасних українських розповсюджених імен в українських фразеологізмах. Роль імен в українських фразеологізмах стала об'єктом дослідження лінгвістів на різних мовних рівнях. Так, мовознавці В. Іванов, О. Афанасьєв, Б. Рибаків досліджували зв'язок української фразеології з іменами історичних осіб від часів Київської Русі. Важливою працею в цій галузі наукових розвідок є «Галицько-руські приповідки» І. Я. Франка, надруковані у Львові в трьох томах: т. I, вип. 1 – 1901 р.; т. I, вип. 2 – 1905 р.; т. II – 1908 р. і т. III – 1910 р. Ця праця містить багато прислів'їв, приказок, крилатих виразів і народних ідіоматичних зворотів, зібраних автором на території Західної України. «Історичні» фразеологізми найкolorитніше репрезентують ті з них, де згадуються конкретні історичні особи, чим, власне, ці вислови і цінні як фактичне джерело.

Актуальність нашого дослідження зумовлена тим, що вивчення фразеологічної мотивації охоплює цілий комплекс взаємопов'язаних теоретичних питань різних галузей науки: семіотики, когнітології, етнолінгвістики, антропології тощо. Метою дослідження є аналіз особливостей фразеологічного семіозу – часткової інтерпретації інформації, закодованої у фразеологічній одиниці з антропонімійним компонентом. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) визначити семантичний та експресивний потенціал ідіом, у складі яких є власні імена історичних осіб;
- 2) дослідити семантику фразеологізмів соціально-побутового спрямування.

Як відомо, появу власного імені зумовлювала необхідність виокремити когось чи щось із ряду подібних осіб чи предметів. Із часом індивідуалізовані власні імена перетворювалися на називні, тобто на узагальнені назви, і, позначаючи певне явище, певну рису вдачі людини, ставали засобом типізації. Отже, багато власних імен із повсякденного вжитку переходили, органічно вкраплювалися в живу фольклорну стихію, стаючи лексичною окрасою народних афоризмів.

Козацькі часи, насичені героїчними подіями, очевидці намагалися влучно і дотепно осмислювати. Особливою прихильністю і повагою пройняті фрази, присвячені Богданові Хмельницькому, завдяки якому український народ відчув себе творцем власної історії: *Висипався Хміль із*

міха та показав ляхам лиха; За старого Хмеля людей була жменя тощо. Стосовно іншої талановитої, але суперечливої постаті – *Івана Мазепи* – народна мудрість зафіксувала не зовсім однозначні судження. В окремих ідіомах схвалювався державний розмах діяльності опального гетьмана (*Від Богдана до Івана не було гетьмана*), в інших – звучало відверте співчуття (*Служив Москві, Іване, а вона його гане*).

Поодинокі прислів'я, маючи конкретне історичне підґрунтя, згодом втрачали з ним зв'язок і зрештою набували самостійного значення, наприклад: *Настя носить булаву, а Іван плахту*. Кожний здогадається, що тут ідеться про чоловіка, який усі свої клопоти перекладає на жіночі плечі. А прислів'я це взяті з реального життя і стосуються реальних людей. У ньому йшлося не про повсякденні турботи простого чоловіка, а про «туди і дні» державного мужа – гетьмана Івана Скоропадського та його честолюбної дружини Насті. Такі ідіоми кваліфікуємо як «історичні», тому що завдяки назвам у них іменам можна «прочитати» сторінки з нашого минулого. Цих фразеологізмів народна скарбниця, на жаль, зберегла небагато. Проте народна мудрість витворила безліч «іменних» прислів'їв, приказок так званого соціально-побутового характеру, які відобразили реальну картину соціальних, морально-етичних взаємин в українському суспільстві, переважно «природному» селянському середовищі.

Нині поширені прислів'я, приказки, загадки, де вживання власного імені мотивується тільки особливостями його інтонації, своєрідністю звукового складу та римованістю, що аж ніяк не применшує естетичної суті фразеологізму, а навпаки – наближає його до віршового жанру. Передусім українська й зарубіжна література збагачувала такими висловлюваннями мову. Слід відзначити також, що власні імена у складі ідіом мають різноманітне смислове навантаження. «Історичні» ідіоми найбільш колоритно репрезентують ті з них, де згадуються конкретні історичні особи, чим, власне, ці вислови і цінні як фактичне джерело. Загальновідомо, що від часів Київської Русі нам дісталось у спадок кілька таких висловів. Їх можна знайти майже в кожному лексикографічному джерелі. Наприклад: *Зле, Романе, робиш, що литвином ореш* (ідеться про князя Романа Ростиславовича, який, перемігши литвинів – так називали і білорусів, – став їх впрягати до плуга і таким способом «освоював» нові місця). Існує приказка й про іншого князя, добрішого: *Князь Борис все плуги кував та людям давав* [3, с. 45].

Надзвичайно плідно народна уява попрацювала над фразеологізмами соціально-побутового спрямування, вклавши в них самобутнє розуміння народної моралі, мудрості. Ім'я в цих ідіомах ставало засобом типізації, вказувало на широко розповсюджені явища, певні риси характеру людини тощо. У процесі творення фразеологізмів відбувалася послідовна, закономірна класифікація імен, яка з часом усталилася. Деяким із них відводилася нейтральна роль, деяким – позитивна, а от окремим іменам

катастрофічно не пощастило. На них покладалася функція означень-характеристик недотеп, брехунів і дурнів. Це, зокрема, Охрім, Химка, Хведько, Хівря, Хвеська, Гапка. Роль провідної української баляндрасниці посіла Хвеська. Язиката Хвеська – це вже вичерпне означення, що не потребує коментарів. Цей образ існує і в інших колоритних варіантах (*Леська та Хвеська хоч якого дзвона перегудуть*). Названі імена асоціюються також із образом людини неотесаної, некультурної, невдахи: *На бідного Хому і дерево пада, На безлюдді і Хома чоловік, І ми, Химко, люди, Розумний, як Хведькова кобила*. Та навіть саме ім'я *Хівря* чи *Химка* викликає в уяві специфічний образ людини.

Із відомих причин в українському середовищі традиційно переважали «селянські» імена. До них належить ім'я *Іван*, яке особливо прижилося на українському ґрунті, хоч воно за походженням давньоєврейське (*Іоханан* – «дар Божий»). Найтрадиційнішим є народне сприйняття *Івана* як бідного, незаможного чоловіка, що відбилася й у прислів'ях: *Не перший раз Іван бідний, Пан з паном, а Іван з Іваном, Що вільно панові, то не вільно Іванові*. Водночас існує думка про *Івана* як про хитрого, спритного хлопця (цю рису характеру *Іванів* блискуче відтворив у своїх славетних гуморесках С. Руданський: «*Іван і пан*»). Російська фольклорна спадщина зафіксувала свій традиційний образ *Івана* – *Іванушки-дурачка*, на перший погляд, не дуже розумного, а насправді хитрого і кмітливого. Український фольклор теж має сюжети про не дуже розумного *Івана*. Є анекдоти про двох розумних братів і третього – *Івана*. Однозначні і такі прислів'я: *Ростом з Івана, а розумом в болвана, Мудрий Іван по шкоді: коні вкрали, тоді він стайню зачинив*.

Прикметно, що в переважній більшості українські фразеологізми залучають імена випадково. Такий принцип уведення власних імен до складу фразеологічних одиниць можна назвати «принципом навмання». Головна умова – звичайність, поширеність, «простонародність» імені. У багатьох каламбурних прислів'ях ми зустрічаємося саме з таким способом залучення імен до висловлювань: *Химині кури, Мотрині яйця, І мох, і трава, і Мелашка крива*. Українське народне мовлення щедро «пересипане» і різнобарвними приказками, які за ритмомелодикою нагадують дитячі «дражнили». Кожна дитина намагається «причепити» до імені якусь лексичну всячину. У такий нехитромудрий спосіб твориться безліч прикладок. В основі їх – принцип римованості, добір імен за римою: *З нашого Захарка ні Богу свічка, ні чортові угарка, Не вмер Данило, так болячка задавила*. Поширеними були і «чисті» дражнилки: *Герасим по кобилі голосив, Пилип до стіни прилип*. У подібних «дражнилках» найчастіше мовець звертається безпосередньо до когось: *Заплач, Матвійку, дам копійку, зареви – дам аж три, Микито, чи ти то?, Юрку, спечи курку*. Цим видом народної творчості захоплюються діти дошкільного та молодшого шкільного віку, тому кожне сучасне ім'я

завдяки їхнім зусиллям оздоблюється подібним, інколи не дуже милозвучним, але обов'язковим означенням-прикладкою.

Центральною фігурою в ідіоматичних виразах завжди виступає людина у всіх своїх розмаїтих проявах – від найвищих, найкращих своїх якостей до негідних. Прислів'я і приказки не лише узагальнюють багатовіковий життєвий досвід народу, а й містять емоційно-експресивну оцінку вчинків людини, подій, явищ. Наприклад: 1) стійкість, упертість: *Неначе Іван-Покиван*; 2) байдужість або небажання мати стосунок до чогось: *Про мене й Семене*; 3) лінощі, небажання працювати: *Грицю, Грицю, до роботи! – В Гриця порвані чоботи! – Грицю, Грицю, до Марусі! – Зараз, зараз приберуся!*; *Збирається, як Маланка на весілля*; 4) егоїзм: *У кожного Павла правда своя*; 5) боягузтво: *Думки Наполеона, а душа заяча*; 6) набридливість: *Як Маланка з ящиком*; 7) образливість: *Наш Федул губи надув*; 8) гарна зовнішність: *Ой лихо, не Петрусь, личко біле, чорний вус*; 9) скупість: *Багатий, як Крез, а живе, як пес* (Крез – останній цар Лідії (595 – 546 р. до н. е.), що славився надмірним багатством); 10) безвір'я: *Хома невіруючий*; 11) довірливі люди, жертви обману: *Не прогав, Хомо, на те і ярмарка*; *Дурний ти, Хомо, чоловік*; *Взули, як Пилипа в постолі*; 12) Хитрий проти хитрого: *Знаємо цього Хоку і спереду, і збоку*; 13) злодійство: *Кайнове сім'я*; 14) нахабство: *У Пилипа пили, Пилипа й побили*; 15) сором: *Який Сава, така й слава*; 16) багатство і слава: *Гроші є – Іван Петрович, грошей нема – погана сволоч (наволоч)*; 17) про несхожість людей: *У всякого Мирона свої прийоми*; 18) марна справа: *Носиться, як Маланка з ящиком*; *Дорвався, як Мартин до мила*; *Спохопився Данило, коли дочка народила*; 19) голод, нестатки: *Ніби Мамай війною пройшов*; 20) тяжкі дні: *Напали на Настю суцільні нещастя*; 21) смерть: *Помер Мартин – то й грець із ним*; 22) алкоголізм: *Почав Омелько пити потихеньку*; *У нашого Купріяна всі діти п'яні*; *У Микити все пропите, аж дістався до корита*; *Сьогодні – Сави, завтра – Варвари, а підійшов Микола – і сідниці голі (це три свята, які йдуть одне за одним)*; 23) повчання крадіям, покарання: *Видеруть тебе, як Сидорову козу*; 24) безвідповідальність: *Іван киває на Петра*; 25) місце людини в суспільстві: *На безриб'ї і рак – риба, на безлюдді і Хома-чоловік*; *Краще бути на селі Богданом, ніж у місті Селиваном*; 26) жити своїм розумом: *Всякий Єремія про себе розуміє* (пов'язано зі святом на честь пророка Ієремії (Єремії), таких свят на рік було сім, і вони звичайно збігалися з початком якихось польових робіт – Т. Ю.); 27) дурість: *Піп хрестив Іваном, а прозвали бовваном*; 28) про дівчину, жінку: *Гарна наречена Ганнуся: хвалять мати й бабуся*; *Який Іванко, така у нього і Маланка*; *Я за свого Кузьму кого хочу, того візьму, а ти свою Яринку поводи по ринку*; 29) про подарунки: *Дороге яєчко на Христовий день* тощо.

Як видно з наведених вище прикладів, у крилатих висловах народ типізував, узагальнював сюжети. І нині такі узагальнення актуальні, якщо приміряти їх

до розмаїття життєвих ситуацій. На нашу думку, живе мовлення має повернути їх у словниковий обіг. Це сприятиме збагаченню, урізноманітненню нашої спрощеної прагматичним часом мови, а багатобарвне розмовне мовлення додатково збагатиться трохи забутими, але експресивно переконливими, вивіреними мовною практикою довгожителів-фразеологізмами. Глибоке дослідження антропонімійного складу ідіом, їх значення в сучасній літературній мові допоможе збагатити не лише тезаурус носіїв української мови, а й їх світогляд стосовно історії, культури та естетичних уподобань свого народу.

Література

1. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. Серія друга [Текст] / Л. А. Булаховський // Вибрані праці в п'яти томах. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 51–52.
2. Буслаев Ф. И. Русские пословицы и поговорки, собранные и объясненные [Текст] / Ф. И. Буслаев – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 537 с.
3. Герасимчук В. Власні імена в українських фразеологізмах [Текст] / В. Герасимчук // Дивослово. – 2005. – № 4. – С. 43–47.
4. Де живе жар-птиця? // Збірник українських народних казок, легенд, скоромовок, прислів'їв, народних порівнянь [Текст]. – К. : Веселка, 1991. – 206 с.
5. Зимин В. И. Пословицы и поговорки русского народа. Большой объяснительный словарь / В. И. Зимин, А. С. Сиринов. – [3-е изд., стереотип.]. – Ростов-на-Дону: Феникс, Москва : Цитадель-трейд, 2006. – 544 с. – (Словари).
6. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. Видання друге, перероблене і доповнене / С. В. Семчинський. – К. : АТ ОКО, 1996. – 416 с.
7. Ужченко В. Д., Авксентьев Л. І. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. І. Авксентьев. – Х. : Основа, 1990. – 167 с.
8. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови: Монографія / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2010 р.

ЛІНГВІСТИКА І ПОЕТИКА ТЕКСТУ

УДК 811.161.2

Ю. О. Арешенков

ВИРАЖАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОНЦЕПТУАЛІЗОВАНИХ СЛІВ У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ Т. ШЕВЧЕНКА

Арешенков Ю. О. Виразальний потенціал концептуалізованих слів у поетичному мовленні Т. Шевченка.

У статті розглядається явище семантичної трансформації лексеми «могила» в її образно-концептуальному використанні, інтерпретується взаємодія концептів ХАТА / МОГИЛА як опозитивного біному.

Ключові слова: концепт, семантична структура слова, семантична трансформація, конотація.

Арешенков Ю. А. Изобразительный потенциал концептуализованных слов в поэтическом языке Т. Шевченко.

В статье рассматривается явление семантической трансформации лексемы «могила» в ее образно-концептуальном использовании, интерпретируется взаимодействие концептов ХАТА / МОГИЛА как оппозитивного биннома.

Ключевые слова: концепт, семантическая структура слова, семантическая трансформация, коннотация.

Areshenkov Y. O. The expressive potential of the conceptualized words in Taras Shevchenko's poetical speech.

The article phenomenon of semantic transformation of lexeme «grave» is considered in her vividly-conceptual use, co-operation of concepts KHATA / MOHYLA is interpreted as to the opposition binomial.

Key words: concept, semantic structure of word, semantic transformation, connotation.

У пропонованій статті ми продовжуємо розгляд концептуально навантаженої лексики в поетичних творах Тараса Шевченка. Якщо в попередній роботі [1] більша увага зверталася на внутрішні та інтертекстуальні механізми концептуалізації, то зараз в основному зосередимося на семантичних і функціональних властивостях слів-концептів як в окремому тексті, так і в поетичному словникові автора загалом.

Досліджуючи особливості вживання іменника *хата*, одного з найбільш частотних у поетичному мовленні Т. Шевченка, ми спостерегли, що на концептуальному рівні образу хати протистоїть образ могили. Більше того, таке протистояння носить антиномічний характер контрастування та взаємодії, і це відкриває новий аспект у дослідженні образно-тематичного ладу художнього тексту. Таким чином, крім виявлення художньо-естетичного потенціалу лексеми *могила*, ми

спробуємо простежити функціонально-семантичну взаємодію двох етнокультурних концептів української мови в текстах Шевченкових творів.

Іменник *могила* належить до етнокультурних одиниць з розгалуженою лексико-семантичною структурою. Словник-довідник «Знаки української етнокультури» так подає відповідну статтю: «Могила. *Синоніми: (розм.)* гріб, гроб, яма, (*dial.*) діл; курган, гробниця, склеп (спеціальна споруда для поховання), гробовище, (*спец.*) майдан (стародавнє місце поховання). 1. Яма для поховання померлого. 2. Високий насип на місці давнього поховання. 3. (перен.) Смерть» [1, с. 156].

Дещо відмінне тлумачення знаходимо в мовокраїнознавчому словникові-довіднику «Україна в словах»: «*могила = гріб – 1)* (зменшені – *могилка, могилонька, могилочка*) місце поховання тіла померлого і насип, горбик на ньому; 2) високий насип у степу на місці давнього поховання; 3) *див. сторожова могила*; 4) (з великої літери) *Гріб Господній*» [2, с. 372].

Власне культурологічний сенс міститься в референції могили як промовистої деталі степового українського пейзажу. У цій функції етноконцепт «Могила» в Шевченка найбільш виразно проявляється у складі ампліфікованих конструкцій, напр.: *Братньою сльозою Ти їх, друже, привітаєш, Тихо прочитаєш... І могили, степи, море, І мене згадаєш* (Кавказ, с. 237); *Серце рвалося, сміялось, Виливало мову, Виливало, як уміло, За темнії ночі, За вишневий сад зелений, За ласки дівочі... За степи та за могили, Що на Україні...* (Думи мої, думи мої, с. 42); *Удвох дивитися з гори На Дніпр широкий, на яри, Та на лани золотополі, Та на високії могили* (Не молилася за мене, с. 394).

Продовжуючи народнопоетичну традицію, поет часто наділяє іменник постійним епітетом *висока* (*високая*), напр.: *Чорніє гай над водою, Де ляхи ходили; Засиніли понад Дніпром **Високі** могили* (Причинна, с. 15); *І широкою долину, І **високою** могилу, І вечернюю годину, І що снилось-говорилось, Не забуду я (І широкою долину..., с. 353); *Найду собі чорнобривку В степу при долині – **Високою** могилоньку На тій Україні* (Нащо мені женитися?, с. 376).*

Показово, що, крім прикметника *висока* (вжито у 13 творах), слово *могила* у значенні «високий насип на місці давнього поховання» атрибутивних словосполучень практично не утворює. У значенні ж «місце поховання тіла померлого і насип, горбик на ньому» іменник *могила* найчастіше сполучається зі словом *чорна*: *Одна **чорна** серед степу Могила осталась* (Гайдамаки, с. 106); *Сумують комини без диму, А за городами, за тином Могили **чорнії** ростуть* (Чума, с. 356); 3. «*От мене бере Неначе на руки та несе в могилу, А **чорна** могила ще гірше розкрилась*» (Буває, в неволі іноді згадаю, с. 404).

Стала дистрибуція не може не спричиняти певних зрушень у семантиці компонентів атрибутивної конструкції, які здатні реалізовуватися в межах цілого текстового простору. У нашому прикладі,

очевидно, можна говорити про контекстуальну антонімію *високий*:*чорний* (насамперед в оцінній конотації), яка індукується і в означуваних іменниках. З огляду на це, *могила* (1) «високий насип на місці давнього поховання» і *могила* (2) «місце поховання тіла померлого і насип, горбик на ньому» у межах Шевченкового лексикону сприймаються виразно контрастніше.

Позитивно-оцінна семантика іменника *могила* (1) активно проявляється в словосполученнях з дієслівними метафорами-персоніфікаціями, напр.: *Вечірне сонечко гай золотило, Дніпро і поле золотом крило, Собор Мазепин сяє, біліє, Батька Богдана могила мріє...*» (Сон, «Гори мої високії», с. 283); *...Там море грає, Там сонце, там місяць ясніше сія, Там з вітром могила в степу розмовляє, Там не одинокий був би з нею й я* (На вічну пам'ять Котляревському, с. 23); *Там в широкому полі воля; Там синєє море Виграває, хвалить бога, Тугу розганяє; Там могили з буйним вітром В степу розмовляють...* (Н. Маркевичу, с. 54); *Сонце гріє, вітер віє На степу козачім. На тім степу скрізь могили Стоять та сумують...* (До Основ'яненка, с. 51).

Іменник *могила* (2), на відміну від цього, не увиразнюється образно-метафоричними засобами, зате сам зазнає трансформацій, що посилюють негативну оцінність, наприклад, у випадку його заміщення словом *яма* з виразно рельєфною конотативністю: *Не хочу я панувати, Не піду я, мамо! Рушниками, що придбала, Спусти мене в яму* (Тополя, с. 48); *Ой копали йому в степу при дорозі Та притиками яму, Завернули його у тую рогожу Та й спустили Івана У ту яму глибокую На високій могилі* (У неділеньку та ранесеньку, с. 352). Подібне спостерігаємо і в прикладі метафоризації, у результаті якої актуалізується саме негативно-оцінний компонент: *Без милого сонце світить Як ворог сміється; Без милого скрізь могила... А серденько б'ється!* (Тополя, с. 47). Два значення різко контрастують: якщо *могила* (2) – це яма, то *могила* (1) – щось гарне, жадане, мов дівчина-красуня: *Найду собі чорнобривку В степу при долині – Високою могилоньку На тій Україні* (Нащо мені женитися?, с. 376).

Названі вище особливості пов'язані переважно з механізмом вторинної номінації і, безперечно, заслуговують на увагу, однак більший інтерес привертає процес авторської концептуалізації слово *могила*, у результаті чого воно стає одним із найбільш знакових в ідіостилі поета.

Активне використання концептуальної лексики відзначене багатьма дослідниками Шевченкової творчості. «У Шевченковій лексиці потужно репрезентована більшість понять, що відтворюють спектр загальнолюдських моральних і духовних цінностей, універсальних категорій буття. З цього погляду він безмежно перевершує своїх попередників у новій українській літературі, як і сучасників та багатьох наступників, і це може бути формальним свідченням глибокої внутрішньої загальнолюдської якості його творчості», – зазначає акад. І. Дзюба

[3, с. 615]. Автор робить спробу визначити найінтенсивніші ідеотворчі лексеми Шевченкової поезії, до яких відносить насамперед такі: ПРАВДА, БОГ, ВОЛЯ, ДОЛЯ, СЛАВА (і їхні синоніми та антоніми), МАТИ, СІМ'Я, УКРАЇНА (та інші означення Вітчизни – мати, ненька, вдова, сирота), СИРОТА, КОХАННЯ, різні означення чужини і самотності, СМЕРТЬ, ШЛЯХ, НАДІЯ, СОН, СУД і КАРА, зокрема БОЖИЙ СУД і БОЖА КАРА, різні означення МИЛОСЕРДЯ, нарешті МУЗА та ін. [3, с. 617].

Іменників ХАТА та МОГИЛА у цьому переліку немає, між тим саме могила, за його твердженням, є символом, що проходить крізь усю творчість митця, «знаменуючи то історичну пам'ять народу й нагадування про героїчне минуле, то докір забудькуватим сучасникам, то марноту людських зусиль перед плином часу, то погубленість України або, навпаки, тимчасову запечатаність у підземеллі тієї сили, яка має визволитися й воскресити Україну» [3, с. 270].

Автори однієї з найпомітніших праць у сучасному шевченкознавстві, у якій успішно застосовано системний підхід до аналізу поетичного твору як цілісності, В. Смілянська та Н. Чамата, визнаючи загалом цей образ як символ героїчного минулого України, бачать у ньому складовий елемент гіпертеми – образу батьківщини – один із постійних у Т. Шевченка [4, с. 32].

Мотив похованої волі, таким чином, слід уважати лише одним із складників образу-концепту. В. Кравець серед оригінальних, Шевченкових мотивів, пов'язаних з образом могили, називає мотив вітчизняної слави, яка похована в могилі, руїни України та міф про відважне козацтво, що перебуває в могилі [5]. Як побачимо далі, лексема *могила* у своєму концептуально-образному функціонуванні частіш за все виступає символом (втраченої) слави, а також надії на її відродження.

Найбільш виразне уподібнення *могила* – *воля* знаходимо в поезії «Буває, в неволі іноді згадаю»: *Усі ті могили, усі отакі. Начинені нашим благородним трупом, Начинені туго. Оце воля спить! Лягла вона славно, лягла вона вкупі З нами, козаками!* (Буває, в неволі іноді згадаю, с. 404). Семантичне зближення *могила* → *воля* наявне і в контексті ряду іменників з просторовою семантикою *Дніпр* – *море* – *степ* – *пороги* – *могили* – *гори*, напр.: *Як та воля, що минулась, Дніпр широкий – море, Степ і степ, ревуть пороги, І могили-гори, – Там родилась, гарцювала Козацькая воля* (Думи мої, думи мої, с. 43).

Образ похованої волі, що лежить у домовині-могилі, у вірші «Марку Вовчку» Шевченко трансформує в мрію про її відродження: *І оживу, І думу вольную на волю Из домовини воззову* (Марку Вовчку, с. 448).

Якщо розглядати образ *могила* – *воля* як наскрізний, то з урахуванням хронології написання творів розгортається доволі промовистий ряд динамічних ознак з чіткою темпоральною та каузальною послідовністю: **ВОЛЯ** 1) *родилась, гарцювала, минулась*; 2) *лягла, спить*; **ВОЛЮ** 3) *воззову, оживу*.

Концепт **МОГИЛА** в Тараса Шевченка багатьма дослідниками традиційно сприймається у значенні «воля», що знайшло своє відбиття в навчальній та довідковій літературі. Так у мовокраїнознавчому словникові-довіднику «Україна в словах» подається твердження, що в ряді своїх творів Т. Шевченко «розробив і поглибив символіку могил як похованої волі» [2, с. 372]. За нашими спостереженнями, значення «слава» кількісно і функціонально переважає значення «воля», і саме воно є доміантним у семантичній структурі авторського концепту **МОГИЛА**, про що свідчить проведений аналіз. Зокрема, якщо образна паралель *могила – воля* виявляється контекстуально-опосередковано, то номінацію *могила* → *слава* принаймні у двох творах можна спостерігати експліцитно вираженою: *Може, Москва випалила І Дніпро спустила В синє море, розкопала Високі могили – Нашу славу* (Сон, с. 178); *Дніпро висихає, Розсипаються могили, Високі могили – Твоя слава...* (Чигрине, Чигрине..., с. 162). Образна паралель як механізм семантичної трансформації реалізується у наступних контекстах: *Отака-то наша слава, Слава України. Отак і ви прочитайте, Щоб не сонним снились Всі неправди, щоб розкрились Високі могили ...»* (І мертвим, і живим..., с. 242); *А як ми бились, умирали, За що ми голови складали – В оці могили? Будеш жити, То, може, й знатимеш, небоже, Бо слава здорово кричить За наші голови...* (Буває, в неволі іноді згадаю, с. 406).

Примітно, що в поемі «Гайдамаки» до концепту «могила-слава» долучається мотив поетового слова, пісенного голосу: *Од козацтва, од гетьманства Високі могили – Більш нічого не осталось... <...> Коли хочеш грошей, Та ще й слави, того дива, Співай про Матрьошу, Про Парашу, радість нашу, Султан, паркет, шпори, – От де слава!!!* (Гайдамаки, с. 57). Таке зближення найвиразніше виявляється у «Перебенді», де кобзар ходить на могилу «співати, розмовляти», а у вірші-зверненні «До Основ'яненка» звучить як прямий імператив: *Співай же їм, мій голубе, Про Січ, про могили, Коли яку насипали, Кого положили. Про старину, про те диво, Що було, минуло...* (До Основ'яненка, с. 52). Зазначимо, що в проблемі осмислення поетом своєї місії тема оспівування славного минулого посідає провідне місце. Одним із дієвих засобів її реалізації стає концепт **МОГИЛА**.

Як вже було сказано, іменник *могила* у своєму концептуальному функціонуванні служить знаком важливої деталі степового пейзажу і може бути поставлений в один ряд з іншими словами-локативами, що символізують Україну: *село, хата, поле, степ*. Найвищого рівня образної концептуалізації у творах Кобзаря, на наше переконання, зазнають два з них – *хата* та *могила*. Підтвердженням цьому є, по-перше, їх висока частотність, по-друге, виразна концептуальна функціональність. До речі, у ранніх поезіях та в творах періоду «Трьох літ» активніше вживається *могила*, концепт **ХАТА** як такий з'являється помітно пізніше.

Проаналізуємо деякі приклади їхньої функціонально-семантичної взаємодії в контексті окремого твору з урахуванням чинника загального текстового простору «Кобзаря»

Перш за все впадає в око, що семантичне протиставлення, яке можемо спостерігати у випадках близького контекстуального слововживання слів *могила*, *хата*, спирається не на узуальні асоціації *могила* → *смерть*, *хата* → *життя*, а зорієнтоване на концептуальну семантику цих лексем, напр.: *Тепер уже заходились Древности шукати У могилах... бо нічого Уже в хаті взяти...* (Великий льох, с. 215). Т. Шевченко не обходить також і прямого значення слів, увиразнюючи їх епітетами, що відчутно посилює антонімічність: *От мене бере Неначе на руки та несе в могилу, А чорна могила ще гірше розкрилась. Дивлюся, в могилі усе козаки: Який безголовий, який без руки, А хто по коліна неначе одтятий; Лежать собі хлопці, мов у теплій хаті* (Буває, в неволі іноді згадаю, с. 404). Зауважимо, що водночас можемо тут спостерігати і прояв семантичного зближення через порівняння. В іншому прикладі таке зближення стає повним аж до заміщення слова *могила*: *Гонта мов не чує, Синам хату серед степу Глибоку будує. Та й збудував. Бере синів, Кладе в темну хату* (Гайдамаки, с. 103).

Приклад продуктивної та ефективної функціонально-семантичної взаємодії концептів МОГИЛА і ХАТА знаходимо у двох творах останнього періоду життя поета. Як результат, *могила* перебирає на себе нове концептуальне значення і стає в один ряд з поняттями, що становлять зміст гіпертеми «Мрія»: *А я так мало, небагато Благов у бога. Тільки хату, Одну хатиночку в гаю, Та дві тополі коло неї, Та безталанну мою, Мою Оксаночку? щоб з нею Удвох дивитися з гори На Дніпр широкий, на яри, Та на лани золотополі, Та на високії могили; Дивитись, думати, гадать: Коли-то їх понасипали? Кого там люде поховали?* (Не молилася за мене, с. 394). А ось заключні рядки заключної поезії «Кобзаря»: *В гаю — предвічному гаю, Поставлю хаточку, садочок Кругом хатини насаджу; Прилинеш ти у холодочок, Тебе, мов кралою, посаджу. Дніпро, Україну згадаєм, Веселі селища в гаях, Могили-гори на степах — І веселенько заспіваєм...* (Чи не покинуть нам, небого, с. 505).

Отже, як і слово *хата*, іменник *могила* може бути віднесений до ряду концептуалізованих лексем з високою функціональною активністю. Як загальнономовний етноконцепт він використовується для позначення промовистої деталі степового пейзажу, а в ряду концептуально споріднених слів набувати ознак символу Батьківщини (далекої, омріяної). Як авторський образ-концепт іменник *могила* найчастіше реалізується у значеннях «втрачена воля» і «минула слава», що є домінуючим у його семантичній структурі.

Література

1. Арешенков Ю. О. Концепт «хата» в поетичному ідіостилі Т. Шевченка / Ю. О. Арешенков // Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: [зб. матеріалів Міжнародн. конф.]. – Кривий Ріг :

- Видавничий дім, 2009. – С. 108–114.
2. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. М. Дзюба. – [2-ге вид.]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 718 с.
  3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
  4. Кравець В. В. «Щоб розкрились високі могили...»: (Міф і реальність у Шевченка і Хлебникова) / В. В. Кравець // Слово і час. – 1990. – № 9. – С. 62–66.
  5. Смілянська В. Л. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка / В. Л. Смілянська, Н. П. Чамата. – К. : Вища школа, 2000. – 207 с.
  6. Україна в словах: Мовокраїнознавчий словник-довідник. – К. : ВЦ «Просвіта», 2004. – 704 с.
  7. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К. : Дніпро, 1968. – 558 с.
- Стаття надійшла до редакції 25.10.2010 р.*

УДК 811.161.2'42:659.1

Г. С. Барна

ПРОБЛЕМИ МАНІПУЛЯЦІЇ І МОВНА ОБ'ЄКТИВАЦІЯ АПОКАЛІПТИЧНИХ КАРТИН У ПОЛІТИЧНІЙ РЕКЛАМІ

Барна Г. С. Проблеми маніпуляції і мовна об'єктивація апокаліптичних картин у політичній рекламі.

У статті розглядаються проблеми маніпуляції масовою свідомістю, що здійснюються через актуалізацію страху як базової емоції людини, досліджується специфіка вербалізації апокаліптичних картин у політичній рекламі.

Ключові слова: політична реклама, маніпуляція, страх.

Барна А. С. Проблемы манипуляции и языковая объективация апокалиптических картин в политической рекламе.

В статье рассматриваются проблемы манипуляции массовым сознанием, которые осуществляются через актуализацию страха как базовой эмоции человека, исследуется специфика вербализации апокалиптических картин в политической рекламе.

Ключевые слова: политическая реклама, манипуляция, страх.

Barna A. S. The problems of manipulation and the apocalyptic paintings' linguistic objectification in political advertising.

The article deals with the problems of manipulating mass consciousness, carried out through the actualization of fear as a basic human emotion, examines the specificity of verbal apocalyptic paintings in political advertising.

Key words: political advertisement, manipulation, fear.

Страх є найдавнішою з людських емоцій. Її джерела дуже часто перебувають у генетичній пам'яті не лише окремої нації, а й людства взагалі [4]. Метафорично називаючи нашу епоху «сторіччям тривоги», учені вважають, що емоція страху викликана усвідомленням сьогоденних проблем, відмовою від базисних духовних цінностей і швидкістю соціальних змін.

На думку багатьох сучасних дослідників, влада знань та інформації в постіндустріальному суспільстві стає вирішальною для управління ним. Маніпулювання особою, використання різних засобів інформаційно-психологічного впливу на людей стало звичним явищем у повсякденному житті, економічній конкуренції та політичній боротьбі. Науковці сходяться на думці, що політична реклама, застосовуючи технології маніпуляції свідомістю, широко використовує емоцію страху й увесь той арсенал мовного впливу, який діє не тільки і не стільки на розум, скільки на емоції [1; 2; 4]. Ця базова емоція завжди служить елементом управління, оскільки страх є одним з фундаментальних факторів, який впливає на поведінку людини [1, с. 153]: охоплена панікою людина легко піддається сугестії і вірить у будь-який пропонований їй рятівний засіб [1, с. 165]. Засоби масової інформації і зокрема, політична реклама формують у реципієнтів сучасних комунікацій таку специфічну ментальну рису, як катастрофічність сприйняття світу, яка закладає благодатний ґрунт для маніпуляції свідомістю певних осіб.

Погоджуючись із думкою дослідника Г. В. Колшанського, який зазначає, що функцією усієї мовної системи є вплив на емоції людини і передусім на найпримітивніші, базові [2], до яких і належить страх, у нашій статті ми ставимо за мету дослідити лексико-семантичні особливості вербалізації апокаліптичних картин як джерела продукування емоції страху в політичній рекламі.

Мовним матеріалом дослідження послужили офіційні програми політичних партій під час виборів до Верховної Ради України 1998 та кандидатів у Президенти України 2004 років, передвиборчі листівки, газети, інші зразки друкованої агітації, виданої напередодні виборів різних рівнів, тексти політичної телереклами за період з 2004 до 2010 року.

Усі випадки використання мовних засобів, здатних актуалізувати емоцію страху, диференціюються тематично: 1) засоби, що актуалізують страх руйнування політичної системи; 2) засоби, що стосуються страху перед занепадом соціальної сфери суспільства.

До першої групи належать лексичні репрезентанти негативних властивостей, притаманних владі, її діяльності та наслідків її функціонування. У дискурсі політичної реклами влада постає як *безвідповідальна: Натомість ми маємо безвідповідальність влади, що перетворилася на норму політичного життя* (1, Виборчий блок «Вперед, Україно!»). Подекуди характеристика підсилюється означенням *повна: Курс так званих «економічних реформ», нав'язаний народу правлячою верхівкою, призвів до <...> повної безвідповідальності призначених Президентом чиновників...* (1, СПУ – СелПУ). Щодо влади неможливо застосувати механізми контролю та покарання: *Її безкарність та безконтрольність з боку суспільства призвели до утворення паразитичної корумпованої касты можновладців* (1, Всеукраїнська партія трудящих).

Вона не здатна виконувати свої функції: *Уряди, що постійно змінюються, довели свою цілковиту неспроможність зупинити сповзання країни у прірву* (1, СДПУ), є підконтрольною капіталу, ворожою й уособлює насильство: *Влада в Україні контролюється тіньовим капіталом, який має свій інтерес в існуванні безконтрольного вивезення капіталу...* (1, Українська національна асамблея); *Нині ми опинилися в державі, яка ворожа до нас і незручна для нас...* (2, І. Душин); *Влада в Україні стала апаратом насильства панівних класів над пригнобленими, а власна держава – мачухою для мільйонів пенсіонерів, робітників, селян, інтелігенції, інструментом придушення прав і свобод, гальмом національного розвитку* (2, Б. Бойко). Сема ворожисть увиразнюється в останньому контексті використанням метафори *держава-мачуха*, яка імпліцитно протиставляється традиційному символу *Україна-ненька*.

Спонукаючи появу страху за майбутнє держави покликані й лексико-семантичні засоби, що описують негативні дії влади. Влада *розбазарює, руйнує, зневажає: ...починаючи від Кабінету Міністрів і до місцевих держадміністрацій, які безкарно розбазарюють та руйнують національне багатство* (1, СПУ – СелПУ); *Влада цинічно зневажає інтереси народу* (1, Всеукраїнська партія трудящих); *...недопустимість продовження нинішньої антинародної руйнівної політики...* (1, Блок «Трудова Україна»). На поширення й увиразнення значення вказують адвербіальні поширювачі *безкарно, цинічно*.

Репрезентована в політичній рекламі діяльність влади має результат, що вступає в суперечність із демократичними цінностями: *Україна перетворена у федерацію феодалських князівств, на чолі з відомими лідерами 4-ох олігархічних угруповань-кланів, що керують українським суспільством через підконтрольну державну бюрократію, систему псевдодемократії і підконтрольні ЗМІ* (2, Б. Бойко). Регрес у політичному розвитку держави демонструється лексемою *феодалський*, яка актуалізує суспільно-політичний лад, що був типовий для середньовіччя. Лексеми *свавілля* й *тоталітаризм* характеризують наслідки функціонування української влади і також здатні генерувати чи посилити емоцію страху: *створення громадянського суспільства <...> зведе до мінімуму адміністративне свавілля і державний тоталітаризм* (1, ВО «Громада»). На той самий ефект розраховано й використання лексико-семантичних засобів, які демонструють, що людина не є головною цінністю для держави: *Я виступаю проти приниження людської гідності, обмеження прав і свобод простих громадян* (2, В. Ющенко). Цій меті підпорядкована й актуалізація семи *утрата рівноваги: Ми живемо сьогодні <...> при повній відсутності стабільності...* (3, «Криворізький меридіан». – № 3 (18). – жовтень 2004).

До другої групи мовних засобів, здатних актуалізувати емоцію страху, ми віднесли лексичні репрезентанти негативних властивостей, притаманних

соціальної сфері. Це економічні злочини, які призводять до економічних негараздів, кримінальна злочинність, інші соціальні негаразди.

Базовим злочином в економічній сфері політична реклама називає *корупцію* та її синонім *хабарництво*: *Курс так званих «економічних реформ» <...> призвів до <...> хабарництва і корупції в усіх ланках влади (1, СПУ – СелПУ); Я виступаю проти <...> масової корупції і хабарництва, на чому тримається нинішня влада (2, В. Ющенко)...тисячі чиновників душать <...> постійними поборами і хабарництвом (2, М. Бродський).* Негативне значення лексем *корупція, хабарництво* увиразнюється атрибутивними поширювачами *масовий, постійний*. Емоцію страху актуалізує також загроза втрати життєво необхідного для людини ресурсу – повітря, що виражено лексемою *душити* в переносному значенні.

Інший економічний злочин, що об'єктивується в політичній рекламі, репрезентований кількома звуковими комплексами, об'єднаними семою *крадіжка*: *Соціал-демократична партія України (об'єднана) виступає проти <...> розкрадання і розбазарювання народного добра та природних багатств України (1, СДПУ (о) – лексема розкрадання доповнюється стилістично-розмовним синонімом розбазарювання, що увиразнює контекст і має на меті вплив на той сегмент аудиторії, для якого така лексика є типовою; Припинити вакханалію розкрадання державних багатств (2, Ю. Збітнєв) – негативне значення слова розкрадання посилюється лексемою вакханалія, що означає крайній ступінь безладу; Врятувати Україну – припинити розпродаж і розкрадання держави (2, Н. Вітренко); Під супровід розмов про необхідність реформ і незграбні спроби їх проведення відбувається відверте пограбування нашої країни... (1, Виборчий блок «Національний фронт»); ...відбувається тотальне пограбування народу... (1, Блок «Трудова Україна») – лексема пограбування увиразнюється означеннями *відвертий, тотальний*.*

Іншу тематичну групу слів, що мають сугестивний потенціал викликати страх, репрезентує лексика на позначення негараздів економічної сфери життя країни, які є прямим наслідком економічних злочинів. Для характеристики міри зруйнованості економіки України застосовується порівняння сучасного стану з евентонімом *II світова війна* як еталоном тотальної руйни: *Економіка України за період незалежності <...> зазнала руйнування більшого, аніж за часів II світової війни (2, Б. Бойко).* Стан виробничих потужностей країни охарактеризовано лексемами *спад, розвал, руйнування, знищення*: *Спад виробництва триває... (1, СДПУ (о); Економічна ситуація в Україні все більше ускладнюється: триває обвальний спад виробництва... (1, Блок «Трудова Україна») – атрибутивний поширювач обвальний увиразнює значення означуваного слова; Курс так званих «економічних реформ» <...> призвів до розвалу промислового і сільськогосподарського виробництва в Україні...(1, СПУ – СелПУ); ...зруйновано промислове виробництво і*

сільське господарство, **розвалені** колгоспи й радгоспи (2, Н. Вітренко); Соціал-демократична партія України (об'єднана) виступає проти <...> **руйнування** українського села (1, СДПУ (о)); ...політика реставрації капіталізму в Україні призвела <...> до **знищення виробництва**, по суті – деіндустріалізації країни, втрати понад половини економічного потенціалу (1, КПУ).

Перелік інших соціальних негараздів доповнює загальну панічну картину. Серед них безробіття: **Рівень безробіття** залишається найвищим в СНД (2, О.Омельченко); **Повне чи часткове безробіття** охопило 40% працездатного населення (1, КПУ); **Курс так званих "економічних реформ"** <...> призвів до <...> **масового безробіття**... (1, СПУ – СелПУ); невивплата / невчасна виплата зарплат, пенсій: **...не виплачуються зарплати, пенсії, стипендії**... (1, Блок «Трудова Україна»); **...систему соціального забезпечення зруйновано, нескінченно затримуються виплати зарплат і пенсій**... (1, СДПУ (о)); **Багато трудових колективів отримують зарплату з багатомісячною затримкою, заборгованість по зарплаті постійно зростає** (1, ПСПУ); **...неотримання належної своєчасної платні за працю та пенсій для забезпечення елементарного відновлення своїх життєвих сил** (1, Партія захисників Вітчизни); несправедливе оподаткування: **Я виступаю проти <...> репресивних податків, що не дають підприємствам працювати, а людям – отримувати гідну зарплату** (2, В. Ющенко).

3-поміж інших соціальних страхів політична реклама також актуалізує страх бідності. Фінансовий стан простих українців укладається в такий перелік стилістично маркованої лексики – **жебрак, жебрацтво, жебрацький, злидні, злидений, безгрошів'я, зубожіння**: **...купку багатих і величезну масу знедолених жебраків** (1, КПУ); **Мільйони українців стали жебраками** (2, О.Омельченко); **За блискучим фасадом гучних гасел складно бачити злидні народу** (1, Виборчий блок «Вперед, Україно!»); **Український народ забуде, що таке злидні** (1, Виборчий блок «Національний фронт»); **Понад 90% громадян живуть у злиднях** (1, КПУ); **Низькі зарплати знекровлюють український ринок, консервуючи безгрошів'я, злидні і відсталість**... (3, Блок Н. Вітренко «Народна опозиція»); **зростає межа між зубожінням більшості та багатством купки людей** (1, СДПУ (о)); **...зубожіння десятків мільйонів трудящих, злиденного життя ветеранів, пенсіонерів**... (1, СПУ – СелПУ); **Ми знаємо справжні причини катастрофічного зубожіння населення** (1, Виборчий блок «Національний фронт»); **...зростаюче зубожіння народу**... (1, Партія захисників Вітчизни) – останні дві ілюстрації засвідчують увиразнення лексеми зубожіння атрибутивними поширювачами **зростаючий, катастрофічний**. Зарплати і пенсії українців у дискурсі політичної реклами отримують стійкі негативні епітети – **жалюгідний, жебрацький, ганебний**: **...жалюгідні зарплати і пенсії** (1, Виборчий блок

«Національний фронт»); ...*мільйони громадян змушені виживати на жebraцькі зарплати і ганебні пенсії* (2, М. Бродський).

Страх бідності породжує страх голоду, а той, у свою чергу, – страх смерті, який посідає особливе місце серед інших. Це один із найглобальніших і вічних страхів людства, що лежить в основі багатьох світових релігій. Голод також належить до універсальних загальнолюдських страхів, але в українському контексті набуває ще й іншого осмислення, оскільки зберігається в генетичній пам'яті поколінь українців як трагедія століття. Обидва ці страхи певною чином об'єктивуються в українській політичній рекламі: *Переважна частина народу ледь животіє...* (1, Виборчий блок «Національний фронт»); *Злидні, голод, принизливі умови життя – така дійсність України сьогодні* (1, СДПУ); *...тисячі наших співгромадян умирають через відсутність медичної допомоги* (1, СДПУ (о)); *Курс так званих «економічних реформ» <...> призвів до <...> скорочення народжуваності та вимирання українського народу* (1, СПУ – СелПУ); *Ми <...> об'єдналися для того, щоб демократичним (парламентським) шляхом зупинити сповзання України в прірву повного розпаду та загибелі українського народу як нації* (1, Виборчий блок «Вперед, Україно!»); *Втрачені мільйони робочих місць <...> скорочується населення України* (2, Н. Вітренко); *Україна вийшла на перше місце в світі за смертністю чоловіків у працездатному віці* (1, ПСПУ).

Завдання генерувати страх виконує і лексика на позначення криміналізованості сучасного суспільства. Негативне значення номенів цієї тематичної групи увиразнюється і поглиблюється означеннями *тотальний, нахабно-безкарний, кримінально-мафіозний: політика реставрації капіталізму в Україні веде <...> до тотальної криміналізації політики, економіки, управління, побуту* (1, КПУ); *втрата надії <...> на подолання <...> нахабно-безкарної злочинності...* (1, Партія захисників Вітчизни); *Все це стало можливим внаслідок встановлення в Україні кримінально-мафіозного режиму бандократії...* (1, СПУ – СелПУ) – okazіональна лексема *бандократія* вказує на додаткове поглиблення негативного значення головного слова.

Порушення структурно-системних зв'язків у політичній і соціальній сфері, утрату балансу противаг як основи рівноваги в українському суспільстві, які є причиною появи панічних настроїв, українська політична реклама репрезентує відповідною лексикою. Наприклад, лексеми *криза: Серед багатьох причин, що призвели Україну до стану всеохоплюючої кризи <...> основними є три...* (1, Партія «Союз»); *Вихід з цієї глибокої кризи, в якій знаходиться суспільство, можливий лише за умови рішучих радикальних змін* (1, Виборчий блок «Вперед, Україно!»); *...глибока економічна та суспільно-політична криза, в якій опинилася наша держава...* (1, Партія захисників Вітчизни); *...зупинити системну кризу* (1, КПУ) – репрезентація масштабів і глибини кризових процесів у

суспільстві актуалізується поширювачами зі значенням *сфера охоплення* (всеохоплююча, глибока, системна); *катастрофа: Модель дешевої робочої сили привела нашу країну на межу катастрофи...* (3, Блок Н. Вітренко «Народна опозиція». – 2006); *...запобігти загальнонаціональній катастрофі, яка невблаганно насувається* (1, КПУ); *Над нашою Батьківщиною нависла реальна загроза загальнонаціональної катастрофи* (1, СПУ – СелПУ) – масштаби катастрофи представлено лексемою *загальнонаціональна*; *хаос, безладдя: Досить хаосу!* ... (4, БЮТ); *...за шість років український народ стомився від суспільного хаосу та безладдя* (1, Виборчий блок «Вперед, Україно!») – лексема *хаос* має грецьке походження і є абсолютним синонімом питомої лексеми *безладдя*. Поява цих слів у такому контексті є некоректною з погляду мовної доцільності, проте цілком виправдовується завданням політичної реклами генерувати емоцію страху, адже повтори, навіть імпліцитні, є дієвим способом нагнітання емоцій; *розруха, біда, небезпека, розплата: Ми на плечах винесемо країну з помаранчевої розрухи!* (3, «Народна правда». – № 9/1. – 7.03.2006); *Україна, її громадяни – у великій біді* (2, Л. Черновецький); *Україна в небезпеці* (4, Блок «Кучма»); *Скорочення населення країни на 5 мільйонів, дворазове перевищення смертності над народжуваністю – така жахлива розплата народу* (2, О. Омельченко) – негативне значення цих лексем увиразнюється поширювачами із прямим значенням *велика, жахлива*, і з переносним *помаранчева*, що актуалізує ряд імпліцитних сем.

Крім занепаду політико-економічної складової суспільного життя, задля посилення панічних настроїв громадян України політична реклама репрезентує кризу духовної сфери. Вона об'єктивується стилістично різноплановими лексемами, ідентичними тим, що використовуються і для опису політико-економічної сфери, – *занепад, криза: Кучма посіяв <...> моральний занепад у суспільстві* (3, «За нашу Україну». – 2004. – № 11); *Ми за подолання морально-духовної кризи в суспільстві...* (2, О. Мороз); і специфічними, що ілюструють занепад у духовній сфері: *колапс, деградація: ...куди веде далі політика реставрації капіталізму в Україні? <...> До духовного колапсу, втрати загальнолюдських моральних норм і цінностей* (1, КПУ); *Соціал-демократична партія України (об'єднана) виступає проти <...> моральної деградації особи і суспільства* (1, СДПУ (о)).

Описані лексико-семантичні одиниці є частиною загальної апокаліптичної картини, що продукується українською політичною рекламою. Аналіз особливостей вербалізації апокаліптичних картин у політичній рекламі продемонстрував, що нагнітання негативних емоцій досягається за рахунок загальної високої кількості негативних оцінок на рівні тексту та підтексту, і засвідчив, що гру на емоціях людей як один з механізмів досягнення влади застосовує більшість політичних сил в українському політикумі.

Література

1. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / Сергей Георгиевич Кара-Мурза. – М. : Эксмо-Пресс, 2001. – 832 с.
2. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Геннадий Владимирович Колшанский. – М. : Наука, 1990. – 106 с.
3. Леонтьева Л. Маніпуляцій не уникнути, але захищатись від них необхідно / Лідія Леонтьєва // Віче. – № 9 (150). – 2004. – С. 19–21.
4. Покальчук О. Страхи, які ми обираємо [Електронний ресурс] / Олег Покальчук // Незалежний культурологічний часопис «І». – № 37. – 2005. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n37texts/pokalchuk.htm>.

Джерела

1. Передвиборчі програми політичних партій і блоків 1998 р.
2. Передвиборчі програми кандидатів на пост Президента України 2004 р.
3. Передвиборчі листівки, газети, інші друковані агітаційні видання до виборів різних рівнів.
4. Телевізійна політична реклама.

Стаття надійшла до редакції 14.09.2010 р.

УДК 821.111-193.3.09

І. С. Білоконенко

СТИЛІСТИЧНІ ФІГУРИ І ТРОПИ У ЦИКЛІ СОНЕТІВ Е. СПЕНСЕРА «АМОРЕТТИ»

Білоконенко І. С. Стилiстичнi фiгури i тропи у циклі сонетів Е. Спенсера «Amoretti».

У статті подано аналіз стилістичних фігур і тропів, які використовує англійський поет-гуманіст XVI ст. Едмунд Спенсер у циклі сонетів «Amoretti». Автор досліджує значення стилістичних прийомів для цілісності розуміння поетичної манери Е. Спенсера.

Ключові слова: Е. Спенсер, сонет, стилістичні фігури, тропи.

Белоконенко И. С. Стилистические фигуры и тропы в цикле сонетов Э. Спенсера «Amoretti».

В статье представлен анализ стилистических фигур и тропов, которые использует английский поэт-гуманист XVI века Эдмунд Спенсер в цикле сонетов «Amoretti». Автор исследует значение стилистических приемов для целостности понимания поэтической манеры Э. Спенсера.

Ключевые слова: Э. Спенсер, сонет, стилистические фигуры, тропы.

Bilokonenko I. S. Stylistic figures and tropes in a cycle of sonnets «Amoretti» by E. Spenser.

The article presents an analysis of stylistic figures and tropes, which English poet and humanist of the XVI century Edmund Spenser uses in the cycle of sonnets «Amoretti». The author explores the importance of stylistic devices to a holistic understanding of the poetic manner of E. Spenser.

Key words: E. Spenser, sonnet, stylistic figures, tropes.

Кожен функціональний елемент твору художньої літератури формує основу його естетичного навантаження. Художній текст складається з системи художніх образів, які виявляються за допомогою мовностилістичних засобів різних рівнів. Найцікавішим і найпродуктивнішим для характеристики виражальних і зображальних засобів у художньому творі є лексичний. Цей рівень відтворює індивідуальні особливості авторського стилю, своєрідність художнього методу, філософські, естетичні погляди. Тож у художньому тексті слово стає засобом створення словесних художніх образів, передачі художнього мислення і відтворення художнього світу. Серед різних факторів, які створюють словесні художні образи, особливо виділяються стилістичні фігури і тропи. Їхній аналіз не лише виявляє особливості словесно-художньої майстерності письменника, але і більш повно і точно визначає художньо-образний зміст аналізованого твору. Останні дослідження доводять зростання інтересу до вивчення тропів і стилістичних фігур. Це підтверджується роботами науковців, у яких аналізуються індивідуально-авторські тропи (Е. Гоутлі, О. С. Ємець, Б. П. Іванюк, Н. О. Кожевникова, Д. М. Колесник, О. С. Маріна, І. В. Панченко, І. В. Толочин, М. Фрімен, Й. Шен). Лексична стилістика англійської мови також є предметом серйозних наукових досліджень (І. Арнольд, І. Гальперін, Т. Знаменська, В. Кухаренко, Н. Разінкіна, Ю. Скребнєв, О. Ясінецька) [1; 3; 4; 6; 7; 9].

На сьогодні недостатньо уваги приділяється вивченню авторської манери і стилю Едмунда Спенсера – англійського поета-гуманіста XVI ст. Особливий інтерес становлять дослідження фігур і тропів у циклі сонетів «Amoretti», який став значним досягненням англійської літератури епохи Відродження. Сонети циклу мають багато рис, притаманних як іншим творам митця, так і поетичній мові цього історичного періоду.

Мета нашого дослідження: проаналізувати стилістичні фігури і тропи циклу «Amoretti» (сонети I – XXX), визначити їхню роль у художньо-образному змісті сонетів. Дослідження може мати вплив на цілісність розуміння поетичної манери Е. Спенсера, який увійшов у літературу Відродження як поет з «тонким відчуттям художнього слова» [2, с. 10]. Митець, наближуючи поезію до звичайного і реального людського почуття, у любовній ліриці звертався не до уявної дами серця, а до своєї нареченої, пізніше дружини – Елізабет Бойл.

У сонетах наявні різні стилістичні засоби. Зокрема, використовується у згадці про гору Гелікон, де існувало джерело Гіппокрена, що дарувало натхнення поетам і з якого з'явилися музи: *And happy rhymes bath's in the sacred brook, // Of Helicon whence she derived is* (8, сонет I). Цей прийом розрахований на ерудицію читача, покликаною розгадати закодований зміст і зрозуміти, що кохана є музою, народженою божественним джерелом. Поєднуючи метафору з алюзією, Е. Спенсер описує і бога кохання Купідона, який, розправивши крила, пускає в нього стріли

кохання: *Fresh love, that long hath slept in cheerless bower: // His wanton wings and darts of deadly power* (8, сонет IV). У цьому ж сонеті згадується *Janus' gate*. Відомо, що Янус був богом дверей і виходів. Стародавні римляни вважали Януса богом переходу від одного року до іншого, він рахував кількість днів у році та «відкривав» новий рік, як двері. Використавши цю фігуру, автор надає сонету рис міфічності. На загальному фоні наближення до реальності «живого» світу, створеного автором, алюзія додає сонету елементи божественності та піднесеності. Алюзія *full of the living fire, kindled above unto the maker near* (8, сонет VIII) не є однозначною з огляду на багаторівневе трактування поняття «живильний вогонь». Одні джерела живильним вогнем називають кохання, інші зазначають, що під цим поняттям слід розуміти сім'ю. Можна також розглядати його як символічну назву вогню життя: оптимізм, ентузіазм, активність. За текстом сонета важко прийти до однозначного висновку, але вважаємо, що автор говорить про вогонь життя і кохання, який запалив «творець», давши людям насолоду від цього небесного почуття. Яскравим є поєднання у двох останніх рядках 9 сонета алюзії з порівнянням: *the Maker, whose light doth lighten all that here we see* (8, сонет IX). Автор порівнює блиск очей жінки саме з «творцем», від живильного світла якого зародилося життя і віра в якого допомагає людям. Очевидно, що поет має на увазі християнського бога, світло віри якого вважається благословенням. Порівнюючи віру в божє світло з вірою у світло кохання, Е. Спенсер ніби повторює вислів із Біблії: «... від Бога любов, і кожен, хто любить, родився від Бога та відає Бога. Хто не любить, той Бога не пізнав, бо Бог є любов» [Іоанн 4 : 7, 8]. Поет не вбачає в коханій Бога, але наділяє її могутністю і владою, як божє створіння.

В алюзії *both the Indias* (8, сонет XV) автор має на увазі період XVI ст., коли одна частина території Індії була під владою Імперії Моголів, а інша – під владою мусульман, тому автор згадує «обидві Індії». Як відомо, Індія багата дорогоцінними скарбами, які активно вивозилися з країни в часи її колонізації. Індійські коштовності вважалися досить дорогими. Тому володіння цими скарбами завжди свідчило про заможність людини. Тож, якщо у коханої поета є речі, що дорожчі за скарби Індії, то вона надзвичайна жінка. Алюзія *legions of loves with little wings did fly* (8, сонет XVI) використовується для надання сонету певної епічності. Поет має на увазі Амура, або Купідона, бога кохання і любовного потягу. Автор не згадує ім'я бога, замість цього, за допомогою антономазії *loves*, він лише натякає читачеві на нього. Алюзія *lion and lamb* (8, сонет XX) у давніші часи символізувала єднання, у період Золотого Часу – кінець боротьби і відродження миру, благодаті. Лев і ягня символізують знову знайдений рай, єдність, завершення всіх конфліктів між закоханими.

Ампліфікація також є яскравим стилістичним прийомом. Зокрема, вона використовується у 2 сонеті задля характеристики й опису життєвих

можливостей у майбутньому, умов для розвитку почуттів героїв. Якщо кохана буде прихильною, то для ліричного героя – це життя, простір для розвитку, якщо ні – то смерть: *Which if she grant, then live, and my love cherish, // If not, die soon, and I with thee will perish* (8, сонет II). Накопичення подібних однотипних мовних одиниць у двох рядках (*live, cherish, die, perish*) свідчить про цінність висловлювання. Задля вираження свого захоплення коханою автор використовує й ампліфікацію *my tongue would speak her praises due - my pen would write her titles true* (8, сонет III).

Значну роль відіграє в сонетах і персоніфікація. Автор використовує цей стилістичний прийом задля надання рис живої істоти різним явищам. Так Новий Рік має здатність «говорити» і «обіцяти», що робить його виразним і реальним. Для ліричного героя це не лише дане Новим Роком зобов'язання зробити щось, а надія на нове почуття, нове щастя: *New year forth looking out of Janus' gate, // Doth seem to promise hope of new delight* (8, сонет IV). Оживленою стає в 4 сонеті і його «головна дійової особа» – любов. З точки зору автора, вона спала довгі зимові місяці, але зараз, із приходом весни, оновлюється і перероджується: *Fresh love, that long hath slept in cheerless bower: // Wills him awake, and soon about him dight...* (8, сонет IV). Підкреслити незалежність світу речей від світу людини допомагає і персоніфікація часу: *For lusty spring now in his timely hour, // Is ready to come forth him to receive, // And warns the Earth with diverse colored flower* (8, сонет IV). Надає Е. Спенсер ознаки особистості і квітам. Одухотворяючи їх, автор збагачує, робить змістовнішим, досконалішим образ «живого» світу, наповнюючи його новим сенсом і новим баченням: *And warns the Earth with diverse colored flower, // To deck herself, and her fair mantle weave* (8, сонет IV).

Ряд сонетів містить і вислови, які можна сприймати як афоризми. Твердження Е. Спенсера *The harder won, the firmer will abide* можна розглядати як реальну сутність життєвої філософії, висловлену стисло, виразно, зрозуміло. У сучасній англійській мові відомим є вислів: *Success tastes best when earned* (Успіх має кращий смак, коли він зароблений), який, фактично, відповідає афоризму поета. Дійсно, чим більше зусиль людина витрачає на задоволення своїх потреб і бажань, тим більшу цінність вони для неї мають. Разом з тим, в англійській мові існує і крилатий вислів: *Happiness is easy to find but hard to keep* (Щастя легко знайти, але важко втримати). Та поет не вважає, що легко знайти справжнє почуття, а боротьба за нього є важким і тривалим процесом. Використовуючи афоризм *All pain hath end and every war hath peace*, автор ще раз підкреслює безкінечність свого болю, порівнюючи його з завершеністю всього у цьому світі, з плинністю часу, який має лікувати, але не приносить мир у його душу.

Надзвичайно гармонійною є гіпербола в 9 сонеті, яка описує читачу неземної краси очі коханої. Ця гіпербола є ключем до загальної теми

сонета. Автор висловлює невпевненість у своїх поетичних здібностях і робить висновок, що він не у змозі передати словами всю велич та красу очей: *Long-while I sought to what I might compare // Those powerful eyes, which lighten my dark. // Yet find I nought on earth to which I dare // Resemble th' image of their goodly light* (8, сонет IX). У 8 сонеті гіпербола *but mine no price nor prayer may surcease* характеризує війну і значні муки, що завдає йому кохана жінка. Поет говорить, що все у світі рано чи пізно закінчується, але страждання ліричного героя будуть вічними. Автор перебільшує міру болю, який є наслідком безупинної війни почуттів.

Антономазія *lord of love* (8, сонет X) використовується автором для найменування Купідона, або Ерота – бога кохання. Він є одним з найдавніших богів, головна об'єднуюча сила Всесвіту. Преклоніння перед коханням і, як першоосновою, богом кохання є типовим для теоретичних розвідок XVI століття. Оцінка Е. Спенсером кохання як життєдайної сили, що мобілізує всі можливості людини, підкреслює значення бога кохання в його житті, пробуджує читацькі асоціації при сприйнятті слова *lord*. Саме цим словом визначається влада і сила «повелителя». Антономазія *tyranness* формує описовий образ безжальної, владної та підступної героїні. Ми певні, що автор знову відтворює в пам'яті читача римські і грецькі теми й ідеї, адже тиран – це правитель, що захопив і утримує владу силою, хто підкоряє, диктує свою волю. Термін «тиранія», в епоху Відродження набув узагальнюючого значення «жорстокий, деспотичний вплив на людей задля спрямування їхніх дій в потрібне русло, одержання бажаних результатів». Тому подібне вживання слова *tyranness* на адресу коханої жінки і замість її імені є характерологічно виправданим, хоч і негативним.

Риторичне питання: *the which both life and death forth from you dart // into the object of your mighty view?* (8, сонет VII) адресоване ліричній героїні. Автор сам дивується, як кохана легко може керувати його життям. У 7 сонеті цей стилістичний прийом змінює його загальний фон: зазвичай герой розповідає про кохання, описує свої почуття, а героїня лише умовно присутня. Завдяки питанню сонет оживлюється, перетворюючи образ героїні з пасивного на активний, незважаючи на відсутність реакції. Риторичне питання *what pen, what pencil can express her fill?* в 17 сонеті використане автором задля зосередження уваги на конфлікті між людськими майстрами і небесним творцем.

У риторичному запереченні: *Unrighteous lord of love, what law is this, // That me thou makest thus tormented be...* (8, сонет XIII) автор закликає бога кохання і просить захистити ліричного героя від любовних мук, які завдає йому кохана. Поет розуміє, що його незадоволення таким станом речей, його звернення не матимуть жодної відповіді чи реакції: марно чекати на поблажливість від «повелителя». Тому ліричний герой з сумом говорить про несправедливість божого закону, що карає його за кохання, а не жінку за зверхність і гордість.

Риторичне звертання *fairer than fairest* (8, сонет XXIII) уводить завершальну думку 23 сонета. Ліричний герой звертається до коханої, і ці слова сприймаються як неоднозначне висловлювання, адже воно мало б спонукати жінку до позитивних дій у бік закоханого чоловіка. Автор має надію на припинення «тортур» з боку героїні і встановлення миру між ними, але він і розуміє, що ця надія є примарною.

Повтор використовується автором у 15 сонеті для зосередження уваги читача на зовнішній красі героїні. Синтаксичний і лексичний повтор фокусує увагу на елементах зовнішності жінки і змушує читача їх не просто запам'ятати, а захоплюватися, відчувати інтерес до неї і, можливо, закохуватися. Синтаксичний повтор формує чітку структуру сонета і робить його гармонійним, а лексичний повтор фрагментів *if...her.. be* акумулює почуття автора і спрямовує твір до логічного завершення: *If sapphires, lo her eyes be sapphires plain, // If rubies, lo her lips be rubies sound, // If pearls, her teeth be pearls both pure and round; // If ivory, her forehead ivory weene; // If gold, her locks are finest gold on ground; // If silver, her fair hands are silver sheen* (8, сонет XV). Перерахування *plaints, prayers, vows, ruth, sorrow, and dismay* (8, сонет XIV) використовує автор для нагнітання емоційного фону сонета. Нарікання коханій, виголошення звернення до свого божества, запрягання у вічному коханні, смута від нерозділеного почуття, стан хвилювання і тривоги – це все могло б вплинути на гордість коханої. Але різні вияви почуттів поета не обов'язково будуть помічені жінкою. Таке емоційне перерахування активно насичує фон сонета.

Отже, Е. Спенсер увійшов в англійську гуманістичну літературу як співець високого кохання з витонченим відчуттям художнього слова. Художні образи його сонетів яскраво вирізняються завдяки системі мовностилістичних засобів різних рівнів. Серед них на особливу увагу заслуговують такі стилістичні фігури і тропи, як-от: алюзія, порівняння, антономазія, ампліфікація, персоніфікація, афоризми, повтор, гіпербола, перерахування; риторичні питання, заперечення і звертання. Мова циклу сонетів «Amoretti» характеризує не тільки авторські риси митця, але й є відображенням поетичною мови періоду Відродження взагалі. Навіть вибірковий аналіз стилістичних прийомів циклу доводить нам, що Е. Спенсер наблизив свою поезію до звичайних і реальних людських почуттів, збагативши їх винятково красивими і талановитими формами.

Література

1. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования) : [учебн. пособие для студентов пед. ин-тов] / И. В. Арнольд. – [2-е изд., перераб]. – Л. : «Просвещение», 1981. – 295 с.
2. Артамонов С. Д. История зарубежной литературы XVII–XVIII вв. / С. Д. Артамонов. – М. : Просвещение, 1978. – С. 211–228.
3. Разинкина Н. М. Функциональная стилистика / Н. М. Разинкина. – М. : Высш. шк., 2004. – 272 с.

4. Стилистика английского языка : [учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз.] / А. Н. Мороховский [и др.]. – К. : Вища шк., 1984. – 247 с.
5. Шаповалова М. С. Література доби Відродження: Англія / М. С. Шаповалова // Історія зарубіжної літератури: Середні віки та Відродження. – Львів : Вища школа, 1982. – С. 320–385.
6. Galperin I. R. Stylistics. Third Edition (англ. мовою) / I. R. Galperin. – Moscow : Vyssaja Skola, 1981. – 335 p.
7. Prokhorova V. I. Oral practice through stylistic analysis / V. I. Prokhorova, E. G. Soshalskaya. – М. : Высш. шк., 1979. – 115 с.
8. Spenser Edmund. «Amoretti»: [Електронний ресурс] / E. Spenser. – Режим доступу : <http://theotherpages.org/poems/spenser1.html>.
9. Znamenskaya T. A. Stylistics of the English Language. Fundamentals of the course [учебное пособие.] (англ. мовою) / Т. А. Znamenskaya. – [2-е изд., испр.]. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 208 p.

Стаття надійшла до редакції 19.10.2010 р.

УДК 811.161.2'38

С. А. Бузько

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ОКАЗІОНАЛЬНИХ ЛЕКСЕМ У ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПОСТМОДЕРНОЇ ПРОЗИ

Бузько С. А. Функціонально-стилістичне призначення okazionalnih лексем у текстах української постмодерної прози.

У статті виявлено й описано функціонально-стилістичні особливості лексичних okazionalizmiv, які функціонують у текстах української постмодерної прози.

Ключові слова: okazionalizm, стилістична функція, постмодерна проза.

Бузько С. А. Функціонально-стилістичное предназначение okazionalnih лексем в текстах украинской постмодернистской прозы.

В статье выявлены и описаны функционально-стилістические особенности лексических okazionalizmiv, которые функционируют в текстах украинской постмодернистской прозы.

Ключевые слова: okazionalizm, стилістическая функция, постмодерная проза.

Buzko S. A. Functional-stylistic destination of occasional lexemes in Ukrainian postmodern prose.

The article presents the functional-stylistic features of occasionalisms which function in the texts Ukrainian postmodern prose.

Key words: occasionalism, stylistic function, postmodern prose.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях вивчення okazionalizmiv здійснюється з урахуванням функціонально-стилістичного аспекту. Залежно від джерельної бази досліджень (публіцистичне мовлення, художньо-поетичне тощо), учені акцентують увагу на різних особливостях функціонування okazionalnih утворень у структурі тексту; відповідно,

називають різні функції, що їх здатні виконувати новотвори. Мета нашої статті полягає у виявленні функціонально-стилістичного призначення okazіоналізмів, які функціонують у текстах української постмодерної прози. Присутність постмодернізму в сучасній українській літературі є, на думку дослідників, самоочевидною істиною, що не потребує доказів. За свідченням дослідників, постмодерний стиль письма проявився у творах Ю. Андруховича, О. Ірванця, Ю. Іздрика, О. Забужко, Г. Пагутяк, О. Уляненка, М. Бриниха, С. Поваляєвої, І. Карпи та ін. [див. 6].

Аналізуючи функціональне призначення новотворів, передусім визначають номінативну функцію, адже більшість неологізмів з'являється в мовленні у зв'язку з необхідністю назвати нове поняття чи предмет або дати нову назву поняттю, що вже існує. Okazіоналізмів, що виконують власне номінативну функцію, у текстах постмодерної прози порівняно невелика кількість. Такі одиниці мають переважно інформативно-комунікативне навантаження, стилістичне забарвлення виявляється в них доволі слабо. Наприклад: *В укрів почалася тотальна плювофобія* (10, с. 112); *харакірництво стало модним* (10, с. 25); *наклеювання колючих дідоморозівських борід* (8, с. 176); *долинає й до мене приглушений вереск-жебоніння моєї тимчасової сестри по нещастю* (7, 108); *Гей-життя в Лондоні дуже бурхливе; героїністки-початківці* (11, с. 83).

Деякі okazіональні номінації зумовлені прагненням дібрати експресивний еквівалент до вже наявного в мові поняття; вони виконують номінативно-експресивну функцію, оскільки не лише по-новому називають якісь предмети, ознаки чи явища, але й передають зміст з більшою інтенсивністю, з емоційним або логічним посиленням. Наприклад: *недоношуванці, що в народі називалося секенд-хендом* (10, с. 30); *мобільні «дебільними»* (10, с. 19); *та любов-забудьрозум* (10, с. 67); *За дверима чулася приглушена метушня і обривки англійської-як-нерідної мови* (15, с. 31); *поруч мене сидів звичайний собі причена-емігрантисько* (15, с. 31).

Переважна більшість okazіональних новотворів (майже 90% дібраних нами прикладів), які функціонують у постмодерних текстах, виконує власне стилістичні функції. У ряді випадків okazіоналізми використовуються письменниками-постмодерністами задля влучної, дотепної характеристики, яка містить елементи суб'єктивної оцінки, певних осіб або явищ (оцінна функція); надзвичайно показовим у цьому плані прикладом є роман М. Матіос "Містер і місіс Ю-Ко в країні укрів". Твір є гострою політичною сатирою із властивими цьому жанрові іронією та сарказмом; важливу роль тут відіграють okazіональні новотвори, які виконують передусім оцінну функцію. Наприклад: *І вийшли на арену силачі: шантажорозвінчувач і реформоподавач, ...генератор і сокирник не однієї політичної сили і власного імені – Роман Смердний; экс-денді, ВЕНЕТТО-любець, порадник і розрадник... Мішаня Плотський; чотар*

кришувальників і погромник «дахів», дозорець обмінних пунктів – Сашко Буй-Тур-Чинов; космонідкорювач, экс-Папа у квадраті – Леонід Другий Кудла; кубико-рубико-перекидувач, Монако-житель – Ахмет Магометов; незмінний лапшеріз і окоплюв Пліховшек, єдина прометее-жінка – Тама Підшкуратова, незабудько власних університетів Ромко Збавич (10, с. 34–40).

Значна кількість дібраних нами оказіональних лексем використовується письменниками-постмодерністами задля створення гумористичного чи комічного ефекту. Використання оказіоналізмів як засобів комізму значною мірою залежить від індивідуального світобачення автора, від його вміння обіграти ту чи ту ситуацію таким чином, щоб надати їй відповідного гумористичного звучання. Проілюструємо це на прикладі уривку з роману Ю. Винничка “Мальва Ланда”: *А є ж бо такі чудові слова, як «дуця, дупелька, дупцюня, дупуся, дупусечка, дупапутька, дуплюська, дупампуся, дупочка, дуплюсечка, дупелюсточка, дуперлінка, дупівонія», а в деяких, жартівливих місцях, – «дупенція, дупокльоцик, дупендра, дупижмо, дупасія, дупекло». Можливо, ці англійці так і кажуть: «Який у тебе чудовий зад!» Але ми – українці! Ми так говорити не можемо. Для кожного свідомого українця жіноча **дуця** – це брама раю, герб нації. Саме герб. На нашому гербі повинен бути обрій, на якому сходить кругла **дуця** з золотим промінням на тлі синього неба (3, с. 90–91).* Припускаємо, що в подібних текстових уривках наявний парадокс, якщо розуміти його як “несподіване формулювання, у якому міститься думка, що розходиться з усталеними поглядами, начебто суперечить здоровому глузду” [4, с. 633]. За спостереженнями американського дослідника С. Скенлена, парадокс залишається невід’ємним від бажання письменника дати голос таким суперечливим істинам, що їх, як часто вважають, неможливо виразити [1, с. 299].

Крім виконання названих стилістичних функцій, оказіональні новотвори, що функціонують у постмодерних текстах, також виявляють здатність образно описувати зображуване, тобто виконують дескриптивну функцію. Деякі з них виступають засобами метафоричного змалювання дійсності: *Довкола снували привітні тіні розбуджених людей-комах (2, с. 55); його кроки віддаляються таємничими коридорами школи-риби (13, с. 9); неба зимового залізобетонносірого (12, с. 13); І венозно-ліловим тлом того всього – думка про Даня (9, с. 12–13); дрібно-вітряний дощ (14, с. 15).* Найбільш метафоричне звучання мають прикметникові оказіональні композити, які урізноманітнюють лексичний фон художнього мовлення, наприклад: *шкіру має золотаво-шоколадно-шовкову (1, с. 124); сновидно-видючі вірші (5, с. 52); З далеких гір долинають солодкотривожні пахоці (1, с. 120); дивочуйний запах (5, с. 149); кривавовинні сліди (6, с. 12).* Ясна річ, подібні метафоризовані елементи

більш властиві поетичному мовленню, тому в текстах прози, зокрема постмодерної, вони мають обмежене коло використання.

Як семантично місткі одиниці, okazіоналізми надають можливість згорнути окремі деталі опису в однослівне найменування, що забезпечує синтаксичну компактність і раціональність побудови тексту. На окрему увагу в цьому аспекті, а також у плані семантичної та експресивної наповнюваності заслуговують складні okazіоналізми – композити, юкстапозити та одиниці, побудовані шляхом злиття в одне найменування різноманітних словосполучень та речень (так звані зразки “компресивної номінації” [2, с. 238]), наприклад: *третій-безликий-невиразний* (8, с. 79); *хлопець-з-метро* (12, с. 136); *жертва Шляхобога* (12, с. 33); *космотантричний секс-інструктор* (12, с. 79); *злокривалазлива, горе-свято* (9, с. 34); *Невдовзі або невцьомужитті* (9, с. 27); *люди-після-роботи* (14, с. 141); *водо-кровотеча* (7, с. 31); *тарганята-курортники* (7, с. 118); *стрибун-невдаха* (1, с. 63); *газетяр-пролаза* (1, с. 82). За спостереженнями Ж. Колоїз, сутність складних okazіональних лексем полягає в тому, що вони зменшують кількісний обсяг матеріальної форми вираження певної інформації без шкоди для її змісту. “Продуктування складних okazіональних номем, – зазначає дослідниця, – відповідає тенденції мовної економії, пов’язується з прагненням адресанта звести до мінімуму обсяг комунікативної номінації, наповнивши її максимумом змісту” [2, с. 238]. Зазвичай значення складних okazіоналізмів легко встановлюється через семантику їх структурних компонентів, наприклад: *кольоровоподієвий сон* (7, с. 42) – кольоровий сон, у якому відбуваються якісь події; *хлібно-винна маса* (6, с. 19) – маса, утворена з хліба й вина; *єльцин-матрешки* (1, с. 71) – сувеніри у вигляді матрешок із намальованим портретом Б. Єльцина; *гербомайки* (12, с. 62); – майки з зображенням герба; *каламутно-помаранчеві ліхтарі* (12, с. 56) – ліхтарі з оранжевим тьмяним світлом.

Однак значення деяких складних okazіоналізмів важко встановлюється навіть у контексті (тут слід погодитися з Р. Тюріною в тому, що з погляду гармонізації спілкування наявність okazіоналізмів – явище, яке певною мірою ускладнює декодування тексту [5, с. 65]); передовсім це стосується тих неолексем, при творенні яких відбулося порушення семантичної або стилістичної поєднуваності компонентів. У результаті такого порушення народжується слово з яскравим, незвичним семантичним наповненням та значним зарядом експресії, наприклад: *до нових територій досвіду-відмирання* (14, с. 38); *вчора-сьогодні, сьогодні-завтра, вчора-завтра* (14, с. 169); *холодно-пекуче поцілувала тебе у вуста* (8, с. 95); *Воля – це маленька-доросла-дівчинка-жінка-наречена* (7, с. 35); *чи якийсь янгол-секретар оббирає земні послання при апараті* (5, с. 37); *У гір немає зрадливих кольорів-опіків* (9, с. 57). Наведені приклади доводять, що okazіональні композити та юкстапозити здатні виступати в ролі

експресивних та компактних за структурою відповідників описових зворотів або окремих речень.

У плані стилістичного використання привертає увагу також градація okazіональних лексичних одиниць, ужитих паралельно з узуальними: *Бо прізвище UA обіцяло новації, популяризації, реструктуризації, реприватизації, стабілізації, акції, дотації, нотації, інновації, протикриміналізації, детінізації, антидебілізації, тюрмізації, рукомиїнікозації, транзакції, а по всьому – овації! Овації!* (10, с. 71). У цьому прикладі слова з абсолютно різним лексичним значенням, але співзвучним закінченням ніби створюють ряд контекстуальних синонімів, що посилює стилістичний ефект і породжує експресію на синтаксичному рівні. Загалом такий стилістичний прийом, суть якого полягає в нагромадженні однорідних членів речення й, відповідно, асоціативних рядів, повністю відповідає принципу гри, що є однією з характерних ознак постмодерністських творів. Удаючись до зумисно “несерйозної”, часом навіть безглуздої гри, і нерідко саме гри словами, “постмодерніст підкреслює ненормальність, протиприродність панівного в реальності стибу життя” [3, с. 3].

Отже, у текстах української постмодерної прози okazіональні утворення виконують ряд стилістичних функцій. Деякі okazіональні лексеми мають слабе експресивне забарвлення, оскільки виконують номінативну функцію, або ж являють собою експресивні еквіваленти до наявних у мові номінацій, виконуючи цим номінативно-експресивну функцію. Та більшість okazіональних новотворів (близько 90% проаналізованих прикладів), які функціонують у постмодерних текстах, виконує власне стилістичні функції, передусім оцінну та дескриптивну. Яскрава семантична наповненість okazіоналізмів надає можливість згорнути окремі деталі опису в однослівне найменування і забезпечує таким чином синтаксичну компактність та раціональність побудови тексту; насамперед це стосується складних неолексем, побудованих за принципом “компресивної номінації” (комполітів, юкстаполітів та слів, утворених злиттям в одне найменування словосполучень або речень). Ряд okazіональних лексем, маючи виразне гумористичне забарвлення, підкреслює комізм зображуваних ситуацій або посилює ігровий характер розповіді.

Література

1. Енциклопедія постмодернізму [за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; пер. з англ. В. Шовкун]. – К. : Основи, 2003. – 503 с.
2. Колоїз Ж. В. Українська okazіональна деривація: [монографія] / Жанна Василівна Колоїз. – Київ : Акцент, 2007. – 311 с.
3. Пахаренко В. Постмодернізм у дзеркалі літературознавства / В. Пахаренко // Всесв. л-ра в сер. навч. закл. України. – 2002. – № 5–6. – С. 3–6.
4. Сучасний тлумачний словник української мови / за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Харків : ВД “Школа”, 2008. – 1008 с.

5. Тюрина Р. Я. Прагматика окказионализмов в лирике Н. Гумилева / Р. Я. Тюрина // Коммуникативно-прагматические аспекты слова в художественном тексте. – Томск, 2000. – С. 65–70.
6. Харчук Р. Б. – Сучасна українська проза: Постмодерний період : [навч. посібн.] / Роксана Борисівна Харчук. – К. : Академія, 2008. – 248 с.

Джерела

1. Андрухович Ю. Дванадцять обручів / Юрій Андрухович. – К. : Критика, 2003. – 317 с.
2. Бриних М. Електронний пластилін: [повість] / Михайло Бриних. – К. : Факт, 2007. – 244 с.
3. Винничук Ю. Мальва Ланда / Юрій Винничук. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2003. – 540 с.
4. Жолдак Б. Гальманах / Богдан Жолдак. – К. : Факт, 2007. – 248 с.
5. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу : [роман] / Оксана Забужко. – [9-е вид.]. – К. : Факт, 2007. – 176 с.
6. Іздрик Ю. Острів Крк та інші історії : [повість, новели, автокоментар] / Юрій Іздрик. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1998. – 120 с.
7. Іздрик Ю. Подвійний Леон / Юрій Іздрик. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 204 с.
8. Ірванець О. Рівне / Ровно (стіна) : [нібито роман] / Олександр Ірванець. – Львів : Кальварія, 2002. – 189 с.
9. Карпа І. 50 хвилин трави : [новели] / Ірена Карпа. – Львів : Кальварія, 2006. – 238 с.
10. Матіос М. Містер і місіс Ю-Ко в країні укрів. Mr. & Ms. U-Co in country UA / Марія Матіос. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2006. – 136 с.
11. Пиркало С. Не думай про червоне : [роман не для молодшого шкільного віку] / Світлана Пиркало. – [2-е вид.]. – К. : Факт, 2006. – 360 с.
12. Поваліяєва С. Екзгумація міста : [новели] / Світлана Поваліяєва. – Львів : Кальварія, 2006. – 160 с.
13. Ушкалов С. БЖД : [crazynovel] / Сашко Ушкалов. – [2-е вид.]. – К. : Факт, 2008. – 240 с.
14. Прохасько Т. Лексикон / Тарас Прохасько. – Львів : Кальварія, 2004. – 187 с.

Стаття надійшла до редакції 26.10.2010 р.

УДК.811.161.2*373

Г. П. Клімчук

ПОЛОНІЗМИ В ПУБЛІЦИСТИЦІ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Клімчук Г. П. Полонізми в публіцистиці М. Грушевського.

У статті йде мова про полонізми, засвідчені в публіцистичній спадщині М. Грушевського; аналізуються їхні словотвірні, лексичні та семантичні різновиди. Здійснено спробу систематизувати лексику польського походження з урахуванням структурних, семантичних і функціональних особливостей; з'ясовано стилістичний статус відповідних запозичень у сучасному літературному вжитку.

Ключові слова: запозичення, словотвірні, лексичні й семантичні полонізми, західноукраїнська мовно-літературна традиція, мовна норма.

Климчук Г. П. Полонизми в публицистике М. Грушевського.

В статье рассматриваются полонизмы, представленные в публицистике М. Грушевського; анализируются их словообразовательные, лексические, семантические разновидности. Сделана попытка систематизировать лексику польского происхождения с учетом структурных, семантических и функциональных особенностей; определен стилистический статус соответствующих заимствований в современном литературном употреблении.

Ключевые слова: заимствование, словообразовательные, лексические и семантические полонизмы, западно-украинская традиция литературного языка, языковая норма.

Klimchuk G. P. The Polonisms in the Hrushevsky's publicism.

The Polonisms found in the Hrushevsky's publicistic heritage are determined in the article; their word building, lexical and semantic types are also analyzed here. The author tries to systematize the vocabulary of the Polish origin taking into consideration their structural, semantic and functional peculiarities; the stylistic status of the appropriate borrowings in the modern literary usage is also clarified in this article.

Key words: borrowings, structural, lexical and semantic Polonisms, Western Ukrainian linguistic-literary tradition, language norm.

Історія контактів української й польської мов на різних хронологічних етапах їх розвитку і становлення як літературних національних мов традиційно приваблює дослідників багатоаспектністю проблематики, у якій поєдналися взаємно невіддільні чинники культурно-історичного, соціально-психологічного та суто лінгвістичного характеру [14, с. 22]. До висвітлення українсько-польських мовних взаємин долучалися багато видатних учених-мовознавців, зокрема П. Житецький, О. Потебня, І. Огієнко, К. Нітш, Л. Булаховський, В. Виноградов, В. Русанівський та ін. Проте, незважаючи на посилений науковий інтерес до окресленого питання, виявлення польського мовного впливу все ще залишається «одним із актуальних завдань сучасної української лінгвістики, оскільки пов'язане з такими загальнометодологічними проблемами, як функціонально-стилістичний розвиток української мови в кінці XIX – на початку XX ст., становлення її літературної норми» [14, с. 28].

Мета нашої розвідки полягає в тому, аби систематизувати лексику польського походження, засвідчену публицистикою авторитетного представника українського національно-культурного відродження початку XX ст. М. Грушевського, виявити структурні, семантичні, функціональні особливості полонізмів та з'ясувати їх стилістичний статус у сучасній літературній мові.

Наявність у мовній практиці М. Грушевського значної кількості запозичень із польської мови почасти пояснюється фактами біографії автора, батько якого деякий час учителював у греко-католицькій гімназії міста Холм (нині Хелм на території Польщі), де й народився публицист. Однак вирішальним чинником, що спричинив високу частотність польських мовних засобів у статтях М. Грушевського, стала його тривала професійна

діяльність на теренах Західної України, а зокрема у Львові, де впродовж XIX й аж до початку XX ст. «відбувався своєрідний соціальний кругообіг полонізмів (насамперед лексичних та фразеологічних одиниць із галузей адміністрування, освіти, судочинства правових та особистих стосунків, предметів побуту, промислового виробництва), які паралельно вживалися представниками освічених верств польської та української громадськості» [14, с. 25]. За спостереженнями Л. Ткач, польські лексеми входили в мовленнєве середовище тогочасної інтелігенції як «необхідний номінативний мінімум, у разі ж номінативної надлишковості відбувалася їх стилістична спеціалізація» [14, с. 28].

Зауважимо, що в лінгвістиці під «полонізмами» загалом прийнято розуміти слова, їх окремі значення чи вислови, запозичені з польської мови або утворені за її зразком [17, с. 503]. Проте варто наголосити, що лексикологи по-різному трактують зміст цієї лінгвістичної дефініції. Так, скажімо, М. Онишкевич, Р. Ріхгарт, Н. Рудковська, М. Худаш, Д. Шелудько зараховують до розряду полонізмів чужоземні словесні засоби, для яких етимологічним джерелом виступають латинська, німецька, французька чи інші європейські мови, а польська є лише посередницею; натомість Р. Смаль-Стоцький, Л. Ткач, І. Черкез усі лінгвооддиниці, перейняті з інших мов через польську, вважають, відповідно, німецькими, латинськими, французькими запозиченнями в українській мові. На наш погляд, більш аргументованим є другий підхід, а відтак полонізмами ми номінуємо запозичення безпосередньо польського походження, що етимологічно пов'язані з польською мовою.

За структурно-семантичними особливостями польськомовні елементи, засвідчені в публіцистичному доробку М. Грушевського, об'єднуються у три групи: словотвірні, лексичні й семантичні.

Під словотвірними полонізмами розглядаємо похідні утворення, у будові яких міститься спільна для польської та української мов у зв'язку з їх генетичною спорідненістю коренева складова, а нормативні для українського вжитку афіксальні морфеми субститууються співвідносними польськими еквівалентами. Кількісно найбільш представленими в опрацьованому матеріалі є іменникові одиниці, у структурі яких збережено притаманне польській мові суфіксальне (рідше – префіксально-суфіксальне) оформлення. Абсолютними синонімами до таких дериватів у сучасному узусі виступають слова того самого кореня, проте з відмінними афіксальними формантами.

Із погляду семантики словотвірні полонізми, що мають спільне частиномовне значення предметності, можна диференціювати на дві підгрупи:

1) номени на означення абстрактних понять: *Можність вести високу політику була страчена українською суспільністю* [2, с. 240], де *можність* – пол. *możliwość* – суч. укр. «можливість»; *Коли ж російське правительство не годно здобутися на культурніші мотиви, то для чого ж з тих самих*

мотивів, з яких попускає литвинам, не зглянеться також і на Україну? Чи, може, тут менше **небезпеченство**? [2, с. 257], де **небезпеченство** – пол. *niebezpieczeństwo* – суч. укр. «небезпека»;

2) експресивно-оцінні номени осіб за характером їх соціальної чи професійної діяльності: ...*ся дрібна шкільна історія, роздута педагогами-кар'єровичами, раптом набрала кислого гумору в наших політичних кругах...* [3, с. 258], де **кар'єрович** – пол. *karierowicz* – суч. укр. «кар'єрист»; *Обставини і натиск старшини <...> змусили його (Мазепу – Г. К.) в останній хвилі перекинутися з московського служальця в оборонця української свободи «од того московського тиранського іга»* [3, с. 201], де **служалець** – пол. *slużalec* – суч. укр. «слуга, прислужник, лакей».

Із наведених словотвірних полонізмів у «Словнику української мови» (далі – СУМ) відтворені лише іменник **можність** (пор.: *можність*, *заст.* – абстр. ім. до *можний*; *можний*, *заст.* – 1) могутній, сильний; 2) заможний; 3) діал. можливий [13, IV, с. 779]) та субстантив **безпеченство**, на базі якого й було спродуковано дериват **небезпеченство** (пор.: *безпеченство*, *зах.* – безпека [13, I, с. 25]), причому обидві з окреслених лексем подаються як такі, що використовуються поза межами літературної норми. Однак, незважаючи на це, можна з високою вірогідністю припускати, що кожне з проілюстрованих похідних слів належало до активного вжитку в тогочасному наддністрянському мовленнєвому середовищі, позаяк усі вони знайшли відображення у практиці української лексикографії кінця XIX – першої чверті XX ст. (пор.: **можність** – Macht «потужність», Möglichkeit «можливість» [7, I, с. 449]; **возможность** – змога, спромога, спроможність, можливість, **можність**, зможність, мога, знага, спосіб [9, с. 133]; **небезпеченьство** – Gefahr «небезпека» [7, I, с. 501]; **опасность** – небезпека, небезпечність, **небезпеченство**, непевність, опас [9, с. 1793]; **карієрович** – людина, що дбає лише о добре становище [10, с. 148]; **карьерист** – кар'єрист, (гал.) **кар'єрович** [9, с. 702]; **служалець** – слуга [7, II, с. 885]).

Фіксуємо в політичному дискурсі М. Грушевського й чимало дієслівних одиниць, що постали за аналогією до польської мови. Так, згідно з твердженням Л. Ткач, наслідки українсько-польської словотвірної інтерференції кінця XIX – початку XX ст. простежуються «в будові дієслів та похідних від них іменників, які містять у складі основи префікс **у-**, що становить частину конфікса, за допомогою якого дієслова такого типу утворювалися від основ іменників та прикметників (часто з початковим **не-**)» [15, с. 346]. Більшість таких словотвірних полонізмів увійшла до активного лексикону українців і подається СУМ без будь-яких обмежувальних ремарок, наприклад: *Ніяке знесення цензурної заборони не усуне сього нового митного кордону, навпаки – він ударемнить значіння самого цензурного дозволу* [2, с. 347], де **ударемнити** – «звести нанівець, змарнувати» (пор.: **ударемнити** – зробити даремним, марним [13, X, с. 386]);

На оповіщення наше, кого ми встигли обіслати в днях 21–27 червня, були ласкаві зложити або зголосили свої датки на приватну учительську семінарію в Коломиї, аби **уможливити** її отворення <...> отсі п[ани] т[овариші]... [3, с. 492], де **уможливити** – «зробити можливим, здійсненним» (пор.: **уможливити** – робити можливим, забезпечувати можливість здійснення чого-небудь [13, X, с. 445]). Про конструювання наведених дієслівних засобів у досліджуваній період свідчить відсутність їх у реєстрі «Малорусько-німецького словаря» (далі – МНС) та «Словаря української мови» (далі – СУМГ), а також виданий у 20-х роках ХХ ст. «Український стилістичний словник» І. Огієнка (далі – УСС), у якому слова **ударемнювати** й **унеможливити** (<**уможливити**>) кваліфікуються як новотвори, спродуковані «на польський взір» (пор.: **ударемнювати** – «г. з п. udaremniać; на В. У. – робити даремним, не допускати, перешкоджати» [8, с. 417]; **унеможливити** – «новотвір на польський взір (пор. uniebieszczać, uniewinniać), ліпше – зробити неможливим» [8, с. 421]). З огляду на це М. Грушевського цілком справедливо можна вважати популяризатором залучення проілюстрованих репрезентантів процесуальної ознаки в загальноукраїнську мовно-літературну практику.

Аналізований фактичний матеріал виявляє й чималу кількість фонетично адаптованих до законів української орфоєпії лексичних полонізмів, тобто лінгвоодиниць, що постали на власне польському ґрунті й унаслідок лексичної інтерференції перенесені в українську мову. Із-поміж цієї категорії запозичень найвищою відтворюваністю вирізняється лексико-граматичний розряд іменників, які, відповідно до їх лексико-семантичних характеристик, сегментуємо в такі тематичні поля:

І. Лексика на означення понять із царини офіційно-ділового життя та урядування. Польськомовні елементи окресленого лексико-семантичного поля на кінець ХІХ ст. виступали невід'ємною складовою передусім західноукраїнської мовної традиції. І це цілком закономірно, адже польська мова, маючи на той час на теренах Галичини статус «краєвої», формально була панівною в усіх сферах державного життя й активно побутувала в царині адміністративного управління, державної служби та урядування. До найчастотніших репрезентантів цього різновиду лексичних полонізмів належить термін **справоздання**, що походить із пол. **sprawozdanie** «звіт; доповідь» і функціонує в опрацьованих текстах зі значенням «звіт», наприклад: *І не робив її потайки, аби укритися перед ухом і оком Виділу, а одверто на підставі ухвал Виділу, інформуючи Виділ про все, пильнуючи, аби нові підприємства на Україні (книгарні) виказувалися перед Виділом рахунками і справозданнями, сам наглядав їх і домагався контролю Виділу на місці* [4, с. 188]. На сучасному етапі розвитку української літературної мови польське запозичення **справоздання** відійшло до пасивного фонду лексики і трактується СУМ як *застаріле* (пор.: **справоздання**, *заст.* – звіт [13, ІХ, с. 594–595]).

Виразну офіційно-ділову спеціалізацію в публіцистичному доробку М. Грушевського демонструють номени польського походження **виділ** (< пол. *wydział*) та **заряд** (< пол. *zarząd*). Кожен із цих словесних засобів використовується автором із кількома, щонайменше двома, значеннями, наприклад: *Загальні збори будуть заповнятися членами головного Виділу, почесними членами, прибраними тим же гол[овним] Виділом (<...>) та членами виділів філіальних, оскільки сі будуть дійсно їздити на збори* [4, с. 84], де **Виділ** – «головне правління громадського товариства «Просвіта»; **виділ** – «відділення, філіал»; *На богословськiм виділі отворено вже в р. 1848 катедру пасторальної теології з руською викладовою мовою, а в 1849 р. розпочато також викладати догмати на руській мові...* [2, с. 162], де **виділ** – «факультет»; *Всякі жертви просимо адресувати до Наукового товариства імені Шевченка, в заряді котрого стоїть Академічний дім* [2, с. 278], де **заряд** – «управління»; *Утримати при тім широкі маси в такій пасивній енергії, аби вона з усею силою ставилася до голосувань на кандидатів, визначених центральними партійними зарядами, дуже нелегко в наших обставинах* [3, с. 319], де **заряд** – «керівництво». Подібним спектром лексико-семантичних відтінків відповідні лексеми характеризуються й у польській мові (пор.: пол. *wydział* – 1) відділ; 2) факультет; 3) відділення [11, с. 362]; пол. *zarząd* – 1) управління; 2) адміністрація, керівництво [11, с. 381]). У спеціальних лексикографічних працях аналізовані полонізми подаються як омонімічні кореляти до питомих українських слів (пор.: **виділ¹**, *юр.* – виділення майна або частини майна на користь тієї чи іншої особи; **виділ²**, *діал., заст.* – відділ [13, I, с. 388]; **заряд¹** – 1) певна кількість вибухової речовини, яка міститься у патроні, снаряді, міні; 2) бойовий патрон, снаряд; 3) *фіз.* кількість електрики, наявної в якому-небудь тілі; 4) *перен.* запас сильних почуттів, якостей і т. ін.; **заряд²**, *діал.* – управління, керівництво [13, III, с. 299]) та супроводжуються обмежувальним маркуванням *діал.* Привертає увагу те, що семантична структура польської лексеми **виділ** у СУМ висвітлена лише частково: із притаманних цьому запозиченню в наддністрянській книжній традиції значень «відділ», «відділення», «рада; правління громадського товариства» та «факультет» (пор.: **виділ** – 1) відділ, відділення – як частина установи; 2) рада, правління громадського товариства, обране на загальних зборах, до якого належали голова заступник голови, писар, скарбник і господар [16, с. 48]) названа розвідка відображає лише семантичний компонент «відділ».

II. Лексика на означення загальних абстрактних понять. Більшість репрезентантів відповідного тематичного поля кваліфікується СУМ як *застаріле*, наприклад: *Наші політичні представники досі не зайнялися енергійно сею справою; річ нашої суспільності при кожній нагоді класти їм на серце сю справу – «аж до skutku»!* [4, с. 59], де **скуток** (< пол. *skutek*) – «дія, наслідок» (пор.: **скуток**, *заст.* – наслідок, результат [13, IX, с. 338]);

В реальних умовах устрою цих країв ставить воно (товариство – Г. К.) завдання суспільній та політичній роботі своїй суспільності, як загальну мету виставляючи **розвій** всієї повноти національного життя [3, с. 28], де **розвій** (< пол. *rozwyj*) – «розвиток» (пор.: **розвій**¹, *заст.* – 1) розвиток; 2) розпускання (дерев); 3) розквіт (сил) [13, VIII, с. 635]). На належність полонізму **скуток** до пласту архаїчної лексики вказує його представленість у тлумачній частині «Лексикону словенороського», де за цим словом закріплене значення «дія, діяльність», наприклад: **Дѣло: оучинокъ, справа, робота, скѣтокъ** [6, с. 34]. Щодо субстантива **розвій**, то його поява в загальноукраїнському вжитку, вірогідно, пов'язана з другою половиною XIX ст., позаяк понятійний зміст, що віддзеркалює цей лексичний засіб, був украй необхідним для словесного вираження нових реалій, які постали в житті українського народу саме в період національного ренесансу. Підтверджують слушність відповідної гіпотези й тогочасні науково-публіцистичні твори, де неодноразово порушується проблема доцільності й умотивованості засвоєння окресленого чужоземного елемента українською мовною практикою. У сучасній історичній царині та літературному узусі загалом відбувається активний процес відновлення загальностильового вживання іменника **розвій**, що тривалий час перебував на периферії словникового складу української мови з позначкою *заст.*

Водночас трапляються серед польськомовних лексем на означення абстрактних понять і такі, що не знайшли відображення в академічних словниках, напр.: *Позволю собі справити деякі недокладності з дебатів на сім засіданні* [4, с. 38], де **недокладність** (< пол. *niedokładność*) – «неточність». Проте наявність проілюстрованої мовної одиниці в реєстрі МНС (пор.: **недокладність** – die Ungenauigkeit «неточність» [7, I, с. 508]) дозволяє говорити про її розповсюдженість на зламі XIX і XX ст. у галицькому говірковому середовищі.

III. Лексика на означення понять із царини освіти та медицини. Полонізми цього тематичного поля фіксуємо переважно в науково-популярних нарисах і почасти в публіцистичних статтях культурологічного змісту, напр.: *Поодиноким краям, що становлять етнографічну, політичну або географічну цілісність, за виїмком України поки що, мають бути присвячені окремі книжечки, <...> приблизно такі: Білорусь і Литва, Великоросія, Польща, <...> Австралія і Полінезія, Північний і Полудневий бігун (полюс)* [4, с. 284], де **Полудневий бігун** (< пол. *Południowy biegun*) – «Південний полюс»; *В грудні минулого року вислало воно (НТШ – Г. К.) меморіал до міністерства, де вичислило як найбільше й найближче потрібні такі катедри: на філософії – по одній катедрі класичної філології, математики й природничих наук <...> на медицині – катедру **положництва**, з огляду на потреби львівської школи повитух...* [2, с. 184], де **положництво** (< пол. *położnictwo*) – «акушерство». Як доводять мовленнєві ситуації, польські запозичення такого виду

виконують у публіцистичному доробку М. Грушевського передусім номінативну та дефінітивну функції і позбавлені будь-яких стилістичних конотацій. Апеляція до проілюстрованих термінів, які в тогочасному науковому дискурсі мали традиційні нормативні відповідники, очевидно, була продиктована тенденцією до «очищення» вузькоспеціалізованих наукових терміносистем від спільних із російською мовою інтернаціональних лексичних засобів (пор.: рос. *полюс* < лат. *polus* < грец. *polos* – «вісь»; рос. *акушерство* < франц. *accoucheur* < *accoucher* – «народжувати») та настановою формувати українську термінологію на власне слов'янському ґрунті. У радянський період аналізовані словесні елементи зазнали пасивізації й відійшли за межі лексичної системи української літературної мови.

IV. Лексика на означення понять зі сфери видавничої діяльності. Найбільшою частотністю серед зазначеного різновиду запозичень із польської мови вирізняється слово *наклад*, що походить від пол. *nakład* – 1) тираж, наклад; 2) капіталовкладення [11, с. 183], і функціонує в досліджуваному фактичному матеріалі з двома значеннями – «тираж» та «кошти», наприклад: *Зайшла тільки одна помилка – в рахунку видань Т[оварист]ва за 1907–1908 рр. (в «Хроніці») вставлено рахунок цілого накладу, 2000 прим., хоч в дійсності Т[оварист]во заплатило лише за своїх 600, на що є рахунок, як сказано* [4, с. 195], де *наклад* – «тираж, видання»; *Чи і скільки інтратне було для самого проф. Гр[ушевського] видання власним накладом тих томів «Історії», про се не можемо знати, як не можуть знати про се автори брошури* [4, с. 194], де *наклад* – «кошти автора, інвестовані у видавництво власної книги». Аналогічні семантичні характеристики відповідного мовного засобу демонструє і МНС (пор.: *наклад* – 1) Aufwand «надмірні витрати; збитки», Ausgabe «видатки»; 2) Verlag «видавництво», Auflage «видання, тираж» [7, I, с. 479-480]), у якому спостерігаємо ототожнення в одній матеріальній оболонці *наклад* семантичних компонентів двох слів, подібних за планом вираження, проте різних за походженням, – питомого українського і запозиченого польського. У новітніх лексикографічних джерелах відзначаємо розмежування української й польської лексем і представлення їх у реєстрі слів як семантично нерівнозначних омонімів (пор.: *наклад*¹, розм. – те саме, що *збиток*; *наклад*², діал. – видання, тираж // утримання, кошти [13, V, с. 103]; *наклад*¹, розм. – те саме, що *збиток*; *наклад*², зах. – видання; тираж // утримання, кошти [1, с. 565]). Наведені словникові статті вказують і на процес нейтралізації в нинішній загальнолітературній нормі діалектного забарвлення полонізму *наклад* та переорієнтацію маркування цього субстантива з *діалектного* на *західний*, що, безперечно, говорить про його міграцію з периферії до центру лексичної системи в сучасному українському узусі.

V. Лексика на означення понять повсякденно-побутової сфери. Іменникові компоненти зазначеного лексико-семантичного поля

характеризуються низькою відтворюваністю в опрацьованому матеріалі, що пояснюється насамперед жанровою специфікою публіцистичної творчості М. Грушевського, у якій майже відсутні статті на побутову тематику. Обмежена кількість польських запозичень щоденно-побутового характеру могла бути зумовлена ще й свідомою настановою автора, адже загальновідомо, що українська народнорозмовна мова досліджуваного періоду оперувала потужним репертуаром власних лексичних одиниць для номінації тих чи тих предметів повсякденного вжитку, а тому відповідна категорія полонізмів слугує виключно для висвітлення реалій щоденно-побутового життя тогочасної інтелігенції, наприклад: *В останніх днях відставлено один із замовлених для музею **габльотів** і я встиг упорядкувати колекції археологічні...* [3, с. 485], де **габльот** (< пол. *gablot*) – «вітрина; стенд». Деінде на окреслені словесні засоби натрапляємо в інформаційних замітках київської доби, що змальовують повсякденний побут гуцулів, напр.: *Шкода, що малюнок не кольоровий – побачили б, що **штани** темно-червоні, а свитка темна, або навпаки – свитка червоного сукна, а **сподні** темні* [4, с. 373], де **сподні** (< пол. *spodnie*) – «штани». Із проілюстрованого текстового фрагмента видно, що вживання адресантом лексичного полонізму **сподні** мотивується ще й необхідністю уникнення тавтології, позаяк у препозитивній частині реченнєвої конструкції наявний лексико-семантичний дублет цього запозичення – український еквівалент **штани**.

Сучасна лексикографічна практика не відображає субстантивів **габльот** та **сподні**. Однак, якщо іменник **габльот** і справді не фіксується жодним із україномовних довідників аналізованого періоду, то полонізм **сподні** є невід'ємною складовою більшості лексикографічних видань кінця XIX – початку XX ст. (пор.: **сподні**, *pl.* – Weinkleider «штани», *pl.* [7, II, с. 905]; **сподні**, **сподень** – «г. з п. *spodnie*; на В. У. не вжив., тут штани, панталони» [8, с. 378]). Як відповідник до російського **брюки** подає слово **сподні** з позначкою *галицьке* й «Російсько-український академічний словник» А. Кримського та С. Єфремова, напр.: **брюки** – штани, ногавки (гал.), **сподні** (*гал.*), галанці [9, с. 62].

Варто відзначити, що СУМ уносить до реєстру подібну за планом вираження до полонізму **сподні** лексему **спідні** (пор.: **спідні** – підштанки, кальсони [13, IX, с. 525]), проте порівняльний аналіз семантичної структури цих мовних засобів засвідчує нетотожність їх планів змісту, бо кожен із них номінує різні предмети одягу. Це дає підстави стверджувати, що названа праця, яка на сьогодні є найповнішим тлумачним словником української мови, укладалася лише на основі СУМГ й без урахування лексичної бази інших авторитетних джерел української лексикографії кінця XIX – першої третини XX ст.

VI. Експресивно-оцінна лексика на означення осіб за їх соціальним статусом та моральними характеристиками. Політичний дискурс

М. Грушевського демонструє також низку стилістично маркованих полонізмів, що виступають експресивно-оцінними найменуваннями окремих осіб чи верств суспільства. Із діячності погляду деякі з них належать до архаїчних шарів української лексики, наприклад: *Рухається десь громада, переводить вибори, скидає старостинських заушників, вибирає добрих громадян до управи...* [2, с. 145], де *заушник* (<пол. *zausznik*) – «прислужник, приспішник». Схожий семантичний зміст і негативно-оцінне забарвлення аналізованої мовної одиниці фіксує й тлумачна частина «Лексикону славенороського» (напр.: **ШЕПОТНИКЪ: ВЪМОВЦА, <...> ЗАШНИКЪ** [6, с. 158]), що, безперечно, указує на належність цього запозичення до староукраїнської лексичної спадщини. Однак, незважаючи на давню традицію функціонування, полонізм *заушник* не знайшов відображення у спеціальних словниках і опинився за межами сучасної літературної мови.

Окрему і досить громіздку групу лексичних запозичень польської етимології в публіцистичному доробку М. Грушевського становлять адаптовані до фонетичних і морфологічних норм української мови репрезентанти процесуальної (рідше – непроцесуальної) ознаки. Виявлені нами польськомовні одиниці окресленого лексико-граматичного класу слів загалом співвідносяться з офіційно-діловою, юридично-правовою, інтелектуальною сферою діяльності людини, напр.: *застановитися* – «задуматися, замислитися»: *Син московського аристократа Івана Яковлева, але син нешлюбний, хоч і вихований як рідний, Герцен <...> рано мусив **застановитися** над неформальностями того життя, яке його оточувало...* [3, с. 434] (пор.: пол. *zastanawiać się* – обмірковувати, замислитися; *застановлятися*, діал. – задумуватися [13, III, с. 328]); *правуватися* – «судитися»; «сперечатися, доводячи свою правоту»: *А чи не були ми свідками, як недавно **правувалися** про Холмищину з націоналістами російські поступовці, забуваючи про потреби й інтереси місцевої української людності?* [3, с. 439] (пор.: пол. *prawować się* – провадити судовий процес; сперечатися; *правуватися*, діал. – судитися, сперечатися з ким-небудь, доводячи свою правоту [13, VII, с. 510]); *тичитися* – «стосуватися»: *Культурою зветься все, що **тичиться** освіти і просвіченого життя: наука, письменство...* [4, с. 385] (пор.: пол. *tyczyć się* – стосуватися; *co się tyczy* – що стосується; *тичитися* – стосуватися [16, с. 354]).

Наведені дієслівні засоби не знайшли об'єктивного висвітлення в СУМ: вони або взагалі не внесені до реєстрової частини, або ж супроводжуються обмежувальною ремаркою *діал.* Крім того, названа лексикографічна праця не відображає притаманних цим польськомовним елементам функціональних і семантико-стилістичних характеристик, оскільки ілюстративним матеріалом до них слугують лише фрагменти з текстів художньої літератури (І. Франка, Л. Мартовича, Л. Українки, О. Кобилянської, П. Мирного й інших письменників), що не відтворюють

офіційно-ділової та юридично-правової специфіки відповідних запозичень. Можна припустити, що саме ця обставина призвела до вилучення зазначених лексем із активного словника сучасної української мови, адже, як переконують останні розвідки з історичної лексикології, на зламі XIX і XX ст. такі дієслова були органічними компонентами галицько-буковинської книжної традиції [див. 211; 212].

Крім словотвірних і лексичних полонізмів, аналізований матеріал виявляє численні приклади запозичення окремих значень слів, поява яких була наслідком семантичної інтерференції, спричиненої впливом на українську мову польської. Зауважимо, що семантичною інтерференцією (або семантичними інклінаціями) учені називають розширення значення слова мови-рецептора за зразком співвідносного корелята мови-моделі [5, с. 122], тому під семантичними полонізмами у пропонованому дослідженні розглядаємо окремі (часто переносні) значення в семантичній структурі лексем української мови, що постали за аналогією до польських відповідників – як семантичні кальки з польської мови.

У суспільно-політичній спадщині М. Грушевського випадки семантичного копіювання польських прототипів насамперед спостерігаються в лінгвоодинацях слов'янського лексичного фонду, адже, як відомо, інтерференція найчастіше відбувається в генетично близьких мовах, коли схожість матеріальної оболонки етимологічно споріднених слів зумовлює «вирівнювання» їх планів змісту. Репрезентантами цього різновиду семантичних полонізмів здебільшого виступають віддієслівні іменники, наприклад: **виклад** – «лекція»: *Вибрано Костомарова професором в Петербурзькiм унiверситетi, сила людей ходила на його виклади* [4, с. 307] (пор.: пол. **wyklad** – лекція; **виклад** – 1) письмова чи усна розповідь, опис, передача яких-небудь фактів, матеріалів і т. ін.; 2) стиль, манера розповіді, опису; 3) *dial.* лекція [13, I, с. 406]); **вкладка** – «матеріальний внесок»: *Не забракне, певно, й нових вкладок і легатів на сю в високій мірі симпатичну ціль, коли вона буде переведена в життя* [2, с. 243] (пор.: пол. **wkladka** – матеріальний внесок; **вкладка** – die Einlage «внесок; вставка, устілка; вкладка», die Beitrag «внесок, пожертва» [7, I, с. 110]); **опуст** – «знижка, уцінка»: *Видання випускалися дорого, давалися комісіонерам з великим опустом...* [3, с. 108] (пор.: пол. **opust** – знижка, уцінка; **опуст** – 1) Nachlass «знижка»; 2) Verfall «занепад»; Verwahrlosung «запустіння»; 3) Schleuse «шлюз» [7, I, с. 574]; **опуст**, *dial.* – шлюз [13, V, с. 735]; **опуст** – 1) *dial.* шлюз; 2) *зах.* здешевлення товару [1, с. 678]).

Частотними в дописах М. Грушевського є також приклади появи нових значень у субстантивах неслов'янського (передусім класичного) походження, що належать до спільного для української й польської мов інтернаціонального фонду лексики, наприклад: **інавгурація** – «урочисте відкриття виставки»: *Крім місцевих виборів, мала відбутися вистава господарської худоби дня 20; я не бачив її, <...> усунення місцевих русинів*

відбирало у мене охоту брати участь в офіційній її **інавгурації** [2, с. 245] (пор.: пол. *inauguracja* – 1) урочисте відкриття (сезону, навчального року і т. ін.); 2) *заст.* урочистий вступ на посаду; суч. укр. **інавгурація** [< лат. *inaugurare* – посвячувати] – урочиста церемонія введення на посаду глави держави або посвячення в сан [12, с. 463]); **меморіал** – «доповідна записка»: *Особливо Наукове товариство ім. Шевченка в своїм останнім меморіалі дуже сильно вказувало на необчислимі шкоди, які терпить від цього не тільки наше наукове життя, але й культурні інтереси всієї Галицької Русі, всього краю* [4, с. 39] (пор.: пол. *memorial* – доповідна записка; суч. укр. **меморіал** [< лат. *mēmōria* – пам'ять] – 1) *архит.* скульптурний комплекс, що увічнеє пам'ять про кого-небудь; 2) спортивні змагання, присвячені пам'яті видатних спортсменів [12, с. 630]).

Аналіз змісту продемонстрованих мовленнєвих ситуацій свідчить, що семантичні полонізми в публіцистиці М. Грушевського переважно обслуговують офіційно-ділову й культурно-інтелектуальну сфери суспільного життя та виступають своєрідним «номінативним мінімумом» для відображення нових явищ позамовної дійсності. У сучасній мовно-літературній традиції відповідні значення занепали: вони або взагалі не відтворюються СУМ, або ж супроводжуються ремарками *заст.*, *розм.* чи *діал.*, що не завжди об'єктивно віддзеркалює їх стилістичний потенціал у мовленні української інтелігенції на зламі ХІХ і ХХ ст.

Отже, запозичення польської етимології становлять специфічну рису публіцистичної манери М. Грушевського. Відповідні засоби використовуються автором передусім для збагачення функціональних можливостей української мови в царині освіти, науки, юриспруденції, урядування, адміністрування, фінансово-економічних відносин, офіційного-ділового та культурно-інтелектуального життя.

Залучення польськомовних елементів пояснюється ще й опозитивною тенденцією до російської мови, намаганням відійти від спільної з нею інтернаціональної лексичної бази й формувати українську термінологію на слов'янському ґрунті.

Загалом зафіксовані нами словотвірні, лексичні та семантичні полонізми репрезентують західноукраїнську мовленнєву практику кінця ХІХ – початку ХХ ст. Багато з них при виробленні єдиної літературної мови влилися в загальноукраїнський лексикон, однак чимало серед цих лінгвоодиниць є й таких, що взагалі не представлені СУМ. У сучасному комунікативному просторі спостерігаємо помітну активізацію деяких полонізмів (*наклад*, *розвій* тощо), однак відповідна проблема потребує спеціального дослідження.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
2. Грушевський М. Твори : у 50 т. / Михайло Грушевський / ред. : П. Сохань

- (голов. ред.) та ін. – Л. : Світ, 2002. – Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – 592 с.
3. Грушевський М. Твори : у 50-и т. / Михайло Грушевський / ред. : П. Сохань (голов. ред.) та ін. – Л. : Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–914)». – 704 с.
  4. Грушевський М. Твори : у 50-и т. / Михайло Грушевський / ред. : П. Сохань (голов. ред.) та ін. – Л. : Світ, 2005. – Т. 3 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – 792 с.
  5. Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти : Проблеми інтерлінгвістики / Юрій Олексійович Жлуктенко. – К. : Вид-во Київ-го ун-ту, 1966. – 135 с.
  6. Лексіконъ славенорѡсскій и именъ Тлъкованіе / [авт.-уклад. Памво Беринда ; підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука]. – К. : Наукова думка, 1961. – 272 с.
  7. Малорусько-німецький словар : у 2-х т. / [авт.-уклад. Є. Желехівський, С. Недільський]. – Львів, 1886. – Т. I. – 589 с. ; Т. II. – 1117 с.
  8. Огієнко І. Український стилістичний словник : Підручна книжка для вивчення української літературної мови / Іван Огієнко. – [2-е вид.]. – Вінніпег ; Канада, 1978. – 477 с.
  9. Російсько-український академічний словник (1924–1933) [Електронний ресурс] / гол. редактори А. Кримський, С. Єфремов. – К. : Видавництво «К.І.С.», 2007. – 2544 с. – Режим доступу до словника : http://www.ru.org.ua/html/krym_details.html.
  10. Словар чужих слів (12.000 слів чужого походження в українській мові) / [зібрані др. Зенон Кузеля і Микола Чайковський ; зредаг. др. Зенон Кузеля]. – Чернівці, 1910. – 368 с.
  11. Словник : Польсько-український. Українсько-польський / [уклад. Анна Маленька і Збігнев Ландовські]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 848 с.
  12. Словник іншомовних слів / [Пустовіт Л. О., Скопенко О. І., Сюта Г. М. та ін.] ; за ред. Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 2000. – 1017 с.
  13. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. I. – 799 с. ; 1971. – Т. II. – 550 с. ; 1972. – Т. III. – 744 с. ; 1973. – Т. IV. – 840 с. ; 1974. – Т. V. – 840 с. ; 1975. – Т. VI. – 832 с. ; 1976. – Т. VII. – 723 с. ; 1977. – Т. VIII. – 927 с. ; 1978. – Т. IX. – 916 с. ; 1979. – Т. X. – 658 с. ; 1980. – Т. XI. – 699 с.
  14. Ткач Л. О. Вплив польської мови на українську літературну мову Буковини кінця XIX – початку XX ст. (зовнішні чинники) / Л. О. Ткач // Мовознавство. – 2000. – № 6. – С. 22–29.
  15. Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. : [монографія] / Людмила Ткач. – Чернівці : Книги – XXI, 2007. – Частина 2 : Джерела і соціокультурні чинники розвитку. – 704 с.
  16. Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. / Людмила Ткач. – Чернівці : Рута, 2000. – Частина 1 : Матеріали до словника. – 408 с.
  17. Українська мова : [енциклопедія] / ред. : В. М. Русанівський (співголова) та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2010 р.

ПОВТОР ЯК ХУДОЖНІЙ ЗАСІБ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ КАЗЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Крашеніннікова Т. В. Повтор як художній засіб в українській літературній казці ХІХ століття.

У статті розглянуто повтор як художній засіб. Узагальнено наукові дослідження з цього питання. Звернуто увагу на класифікацію повторів в українському мовознавстві та подано види повторів у літературних казках. Наукову цінність становлять приклади, що підтверджують авторську індивідуальність на використання повторів у текстах на один сюжет.

Ключові слова: повтор, види повторів, літературна казка.

Крашеніннікова Т. В. Повтор как художественный приём в украинской литературной сказке XIX века.

В статье рассмотрено повтор как художественный приём. Обобщено научные исследования по этому вопросу. Обращено внимание на классификацию повторов в украинском языкознании и подано виды повторов в литературных сказках. Научную ценность имеют примеры, которые подтверждают авторскую индивидуальность при использовании повторов в текстах на один сюжет.

Ключевые слова: повтор, виды повторов, литературная сказка.

Krasheninnikova T. V. Repetition as artistic approach in Ukrainian fairy-tale of the 19th century.

At the present article the repetition was studied. The scientific studies were summarized. The classification of repetitions in Ukrainian linguistics was paid attention to. The types of repetitions in Ukrainian literary tales were presented as well. The scientific value is devoted to examples, author's individual approach in using repetitions in texts of one plot.

Key words: repetitions, types of repetitions, literary fairy-tale.

В українському мовознавстві повтор досліджували О. Потебня (головне та творче завдання повтору полягає не в нагромадженні елементів змісту, а в художній їх організації) [6, с. 552], І. Білодід (основна стилістична функція повтору – це художнє увиразнення мови, зміцнення її експресивно-зображальних властивостей) [9]. В. Суханова дотримується поглядів І. Білодіда [8, с. 63], А. Коваль розглядає повтор як стилістичну фігуру, що утворюється через нагромадження певних мовних елементів у межах одного висловлення; виділяє синонімічні та парні повтори [3], О. Тараненко досліджує класифікацію повторів [10, с. 507–508], С. Єрмоленко, І. Ковтунова, К. Кукушкіна, В. Чабаненко, І. Чернухіна вивчають повтор як синтаксичний засіб, а Л. Пришляк визначає його як синтаксичну конструкцію з повторенням елементів семантичної структури речення або цілого речення з тотожним, близьким чи відмінним лексико-семантичним наповненням зі збереженням або зміною позиції відносно інших елементів тексту [7, с. 5]. І. Кочан розглядає повтор як багаторазове відтворення різних лінгвістичних одиниць: фонем, морфем, лексем, слів, словосполучень, речень [4, с. 37].

Повтор у казкових текстах був об'єктом вивчення у працях Т. Жук (лексичний та синтаксичний повтор в українських народних казках) [1, с. 5], В. Масальського (ритмічні повтори в казці «Хо» М. Коцюбинського) [5], Я. Закревської (повтори в казках І. Франка) [2, с. 256–269].

Метою статті є дослідження особливостей повтору як художнього засобу в літературній казці ХІХ століття.

В українській мовознавчій науці активно аналізується використання повторів у художній літературі. Виділяють такі їх види: *звукові, морфемні, лексичні* (синонімічні, антонімічні, тотожні, парні), *синтаксичні* (сполучникові, безсполучникові), *композиційні* (анафора, епіфора, багатосполучниковість) та *номінативно-експресивні*.

Дотримуючись класифікацій повторів О. Тараненка та І. Кочан, виділяємо такі повтори на мовному рівні: морфемні, граматичні (іменникові, прикметникові, дієслівні, займенникові, прислівникові), синтаксичні та композиційні, зараховуючи багатосполучниковість до синтаксичних повторів, а не до композиційних, як це заявлено в деяких наукових працях.

Повтор як морфемний засіб зафіксований переважно: 1) у спільнокоренових дієсловах: *Ще більш виростав той хлопчик, то він кращав та лучав, і оце він **ріс-ріс** і **виріс*** (1, с. 5); 2) прикметниках: *Був собі раз у Галичині староста, та й **острий-преострий!*** (20, с. 231); 3) одночасно в кількох частинах мови: *І багато, багато ще дечого додавало **сму**тку **сму**тному чоловікові. **Сму**тний чоловік те бачив і ще дуже **сму**тився* (10, с. 203); 4) в однокоренових словах, що вирізняються суфіксами: ***Любий, любенький, любесечкий братику!*** (1, с. 65).

Повтор як граматичний засіб письменники використовували задля відображення хвилюючих моментів у житті людини, її емоційного стану і може бути виражений у казкових текстах іменником, що підкреслює: 1) тривалість природного явища: *Ні теплого проміння, ні гарної квітки, ні веселої пташки, одно тобі – **дощ, дощ, дощ**, дрібний, густий, холодний* (3, с. 100); 2) велику кількість предметів природи: *Веселе літо настає, в гаях снують пташки, скрізь визирають із трави **квітки, квітки й квітки*** (2, с. 13); 3) наявність міфічних істот: *Наговорили їй нашібоваті баби про якихось **мавок**, а вона раз у раз про них, і в сні лише **мавки та мавки!*** (18, с. 257).

Прикметникові повтори у літературних казках передають душевний стан персонажів. Вони можуть бути двокомпонентні: ***Бідна, бідна** Домаха, як згадаю я про неї, **неначе й тепер бачу, як вона було сидить доли та співа цю пісню*** (5, с. 218), та трикомпонентні: ***Гіркий, гіркий, гіркий** такий дуже!* (1, с. 110), ***Бідна, бідна, бідна!** – приговорює він. – **На, моя маленька, на, на, на!*** (19, с. 396).

Серед займенникових повторів нашу увагу привернули означальні двокомпонентні та багатоконпонентні варіанти передачі інформації. Вони

є засобом підкреслення емоційного смислового моменту. Те саме слово, повторюючись у різних контекстах, набуває кожного разу іншого відтінку значення; при цьому основне значення слова увиразнюється, у слові начебто відроджується його емоційність, його драматична напруженість: *Усе зеленіло, усе пахло, усе співало, усе щебетало, лиш одна стара качка ні співала та ні щебетала, бо сиділа собі на яйцях та й виводила молоді каченята* (16, с. 218); та вказівні трикомпонентні: *Смільчака такого, такого красеня, такого розумниці, як цей хлопчик удався, пошукати по цілім широкім і великім світі* (1, с. 4).

Найбільш поширеним у казкових творах є повтор дієслів доконаного та недоконаного виду. Дієслова минулого часу можуть позначати: 1) процесуальну дію: *Як пішов, так і пішов* (9, с. 219); 2) зорове та слухове сприйняття: *Бачив, бачив, такого бачив!* (9, с. 237), *Галя слухала-слухала-слухала, й пізенько вони розсталися* (1, с. 89); 3) процеси мислення: *Думав, думав та й заснув: змучився по лісі блукати* (11, с. 349); 4) внутрішній стан людини: *Коли оце ж знов засумував Кармель. Засумував та й засумував* (1, с. 14).

Дієслівні повторювальні поєднання фіксують: 1) довготривалість дії: *Там же в замку ждали, ждали та і годі вже сказали, глядь, аж – ось Іван іде, в поводку її веде* (7, с. 260), *Ох, били ж мене; били, били, били, що ні сісти, ні лягти не можна* (4, с. 172); 2) завершеність дії в минулому: *А Осел плив, плив, поки не доплив щасливо до берега* (21, с. 79); 3) повтор предикативної синтаксеми: *Мав, правда, свою муровану хату, мав кузню, мав город і поле, мав усе, що йому було потрібно, лиш тяжко було забути за свого добродія, короля Данила* (11, с. 94).

Дієслова теперішнього часу при повторі теж передають: 1) тривалу або постійну дію: *Волоче Яким та й волоче* (11, с. 252); 2) дії, що збігаються з моментом мовлення: *Вигадуйте, вигадуйте, то таки візьме вас Хо в торбу* (14, с. 179), *Знаю, знаю, не хвались!* (7, с. 255), 3) дії, що є властивостями особи: *Ви помиляєтесь, і він помиляється також* (21, с. 171); 4) емоційний стан людини: *А жінка сидить та плаче, плаче, що чоловік покинув!* (9, с. 224). У казковому тексті поширені дієслівні повтори, які означають рух, переміщення сушею, по воді тощо: *Їдуть, їдуть, врешті бачать – три дороги розійшлися* (12, с. 312), *От ідуть вони та ідуть і вже далеко одійшли од берега* (8, с. 54), *Пливають вони, пливають, ба вже Вовк і Лисичка здорово поголодніли* (21, с. 78).

У літературних казках письменники досить часто використовують дієслівні повтори у формі наказового способу: 1) 2 особи однини: *Ти, сестричко, не журились, не журились, веселенько усміхнись, усміхнись!* (3, с. 243), *Дівчина тобі руки й ноги зв'яже, – втікай сам! втікай! А мене приходь визволяти! Втікай!* (1, с. 108); 2) 1 особи множини: *Ходімо, то й ходімо* (21, с. 77).

Поширеними є повтори, виражені формою майбутнього часу дієслів: 1) доконаного виду: *Та було як **почне**, як **почне** кричать на вулиці, аж коло серця холоде* (5, с. 217); 2) недоконаного виду синтетичної форми: *А перепелиця: я **заспіваю**, я **заспіваю**, я **заспіваю*** (11, с. 351), *Ой, **зможу**, мамуню, **зможу**, не бійтеся, – говорить Гандзя, повеселівши* (18, с. 253).

Для літературних казкових творів ХІХ століття характерні певні структурні особливості прислівникових повторів. Більш ніж дворазове повторення мовної одиниці називають терміном «мультиплікація». При наявності відповідної інтонації і контексту ці повтори можуть створювати враження пришвидшеного мовлення, навіть своєрідної скоромовки. Це яскраво виражено у творах Марка Вовчка: 1) двокомпонентні: ***Пізно! Пізно!*** (1, с. 28); 2) трикомпонентні: *Дарма Галя насторожає ушко і **довго-довго-довгенько** слуха й прислуха – усе тихо й темно, – й, при слухаючи, Галя сама зітхає* (1, с. 67); 3) чотирикомпонентні: *Натомившись вже стояти, Галя сіла, та чобіт не зняла і заснула в чоботях, прибираючись на другий день **рано-рано-рано-ранесенько** йти далеко-далеко-далеченько гуляти* (1, с. 56).

Якісно-означальні прислівники в казках вказують: 1) на якісну ознаку дії, стану або на спосіб їх вияву у повній формі: ***Швидше**, Добра Трояндо, **швидше!** – сказав Березень. – **Швидше**, моя люба дитино* (1, с. 125), *Та, замисливши отсе, **скверно, скверно** осміхнувся та до челяді й метнувся* (7, с. 249), або короткій формі: *Та **скоріш, скоріш** біжіте!* (12, с. 318), ... *що день в бога, що година у дні, Кармель усе **смутніш та смутніш**, а що за смуток такий, за ким і за чим – ніхто того не знає* (1, с. 5); 2) виражають міру або ступінь якості чи дії: *Щуки лепські та меженні, **трохи-трохи** не саженні поміж ними були де* (7, с. 243), ***Тричі** сонечко ховалось, **тричі**, ясне, і вмивалось, ось зіходе учетверте, кінь біжить золотошерстий* (7, с. 197).

За допомогою обставинних прислівників виражаються значення: 1) способу дії: *Метелик летить все **ближче, ближче** до згубливого світла* (13, с. 16), *Натомившись вже стояти, Галя сіла, та чобіт не зняла і заснула в чоботях, прибираючись на другий день **рано-рано-рано-ранесенько** йти **далеко-далеко-далеченько** гуляти* (1, с. 56); 2) час дії: *О, **давно, давно-давненько!*** (1, с. 108), ***Довго** та й **довго** ще Лис озирався; якби йому тоді гирю зітнути, мала б вона, як здається, шпунути просто між кури, та вже обізвався з серцем Барсук* (7, с. 300).

Письменники в казках як додаткові мовні засоби активно використовують службові частини мови (сполучник, частка). За допомогою такої стилістичної фігури, як полісиндетон, у казкових текстах досягається уповільнення розповіді, більше розчленування, а водночас посилення відчуття зв'язку між словами чи групами слів, з'єднаних сполучниками. Отже, зафіксовано поєднання єднальними сполучниками і, й однорідних членів речення: 1) виражених іменниками: *Живо де все те й*

поділось – *і свинота розлетілась, і зміївни, і двірець, і лихий той цар-отець* (7, с. 270); 2) виражених прикметниками: *Вся розпатлана, і боса, і брудна, і кривоноса, в роті чорні зуби два, руки, мов та грязь, сідії, а голосить, мов сова* (22, с. 231); 3) виражених дієсловами: *Таки так і сиплють, так і сиплють!* (4, с. 224). Повторювальний єднальний сполучник *ні...ні* вжито в казках перед компонентами синтаксичних конструкцій: *А вона дивиться на мене, ні слова не вимове, ні з міста не стане* (5, 219), *Ні теплого проміння, ні гарної квітки, ні веселої пташки, одно тобі – дощ, дощ, дощ, дрібний, густий, холодний* (3, с. 100). Варіантом до зазначеного сполучника є *ані...ані*, який вживається в казкових текстах перед іменниками: *Мені барон **ані** брат, **ані** сват* (24, с. 294), *Ідуть так не день, не три дні вже у саквах самі злидні, **ані** хліба ні крихтини, **ані** солі порошини!* (7, с. 185), іноді в поєднанні з прийменником: *Для такого старі роки стаються упирами, що не дають спати **ані** в ліжку, **ані** в труні по смерті* (19, с. 70). Протиставний сполучник *але* в ролі частки підкреслює розгубленість мовця: *Але... але... пане прокураторе, – пробулькотів він* (21, с. 169). Розділові відношення в складносурядному реченні виражені сполучником *чи то...чи*: ***Чи то** я краду, грабую, **чи** вбиваю, **чи** мордюю, **чи** святе беру на сміх?* (22, с. 375). Цей сполучник в українській мові вказує на чергування дій, фактів, подій, послідовну їх зміну, несумісність тощо.

Серед службових частин мови зафіксовано повтори часток *ні, ось*. Частка *ні* вживається на початку речення для вираження заперечення співрозмовникові, для застереження від будь-якої дії: ***Ні, ні**, я тебе не пущу* (20, с. 237). Вказівна частка *ось* з повторенням використовується при описах для зосередження уваги на певних фактах, на послідовність їх перебігу в часі: *Силка ж з своїми **ось-ось** набігає, наглуу смерть йому все обіцяє* (7, с. 284).

В українських літературних казках повторювальну функцію виконують вигуки: 1) емоційні, що складаються з повторення голосного і наступного нескладового звуків: ***Ай, ай, ай!** – скрикнув Вовк* (21, с. 78), ***Ой-ой-ой, рятуй, Базильку, моя тітка вмре за хвильку!*** (22, с. 361); 2) вигуків, що виражають волевиявлення, спонування до якоїсь дії: *Ех, **цить, старий, цить**, ти перший туди ж, небораче!* (23, с. 94), ***Но, но**, чалий, но, швидше!* (11, с. 252).

Поширеними є звуконаслідувальні слова. У казках вони відтворюють звукові сигнали тварин: ***Ме-ке-ке!*** (3, с. 252). Виступають у реченні переважно в ролі присудка: *Голка все **блись, блись*** (14, с. 469), *«Вирвавсь! Вирвавсь!» – закричали люди, врозтіч поскакали, а Бурмило **трух-трух-трух!*** (22, с. 319).

У літературних казках XIX століття зафіксовано такі приклади синтаксичного повтору: 1) у формі звертання у препозиції з окличною інтонацією: ***Царице, царице!** Тобі щось дома годиться: а що – мені не казати, а тобі треба о колисочку дбати* (16, с. 158); 2) у формі звертання

підсилений вигуком або звуконаслідувальним словом: а) у препозиції: **Ой мамо-голубко, якби ви устали та дочку єдину тепер доглядали. Ой мамо-голубко, почуйте, як плачу, хоч голос подайте, хоч хай вас побачу!..** (2, с. 168); б) у постпозиції: **Гандзю, куку! Гандзю, куку!** (18, с. 256); 3) поширене звертання, виражене поєднанням іменника із займенником: **Стени мої, стени мої!** (8, с. 54).

Композиційні повтори проявляються в казкових текстах у формі анафори (повторення того самого слова або кількох слів на початку кількох рядків у творі), яка відзначається великим багатством форми і задовольняє різноманітні стилістичні потреби художнього мовлення, вирізняється конкретними семантико-стилістичними відтінками вислову думки і почуття. Оскільки анафора виступає важливим засобом виразності в художньому тексті, а завдяки анафоричному повтору збільшується семантичний обсяг мовних одиниць, то вона служить основою різноманітних образних уявлень, підсилює емоційне сприйняття твору, зокрема й казкового: **Вовк неситий, Вовк зажертий! Вовк усе є гідний смерти, Вовка бий, де лиш найдеши! – А що Вовк той голодує, жінку й діточок годує, Се байдуже всім!** (22, с. 349), **Хай їй цур, такій облозі! Хай їй цур, самій тій славі! Хай їй цур, тій перемозі!..** (12, с. 313).

Епіфора як стилістичний засіб, що полягає в повторенні однакових виразів, слів чи звукових сполучень у кінці віршованих рядків чи строф задля посилення виразності поетичної мови, у літературних казках є непродуктивною і зафіксована лише у творах І. Франка: **Ой я собі садівник, садівник, в моім саду лабазник, лабазник, між лабазом стежка бита; чи то хлопець, чи то дід моім садом вільно йдїть, – від дївчат жадаю мита** (17, с. 510).

Важливу композиційну роль у казках відіграє анепіфора (кільцевий повтор), яка використовується досить широко: **О горе, горе, і паки реку: горе!** (4, с. 143), **Засїдка, засїдка! – пішов голос поміж звірами. – Обережно, бо засїдка** (25, с. 47). Кільце строфи – це не обов'язково відокремлений, обрамлюючий рядок; він може бути синтаксичним складником речення: **Сходїться, сходїть! Готовий обїд, Ковбаска та й кишка, Ще й пражсена гишка. Сходїться, сходїть! Готовий обїд** (15, с. 167).

Експресивна сила риторичного питання – ствердження, висловленого у формі питання – ґрунтується на властивій питальним реченням інтонації очікування відповіді, інтонації, покликаний привернути увагу читача: **Смерть! Смерть! А що таке смерть? А де вона, та смерть?** (3, с. 150).

Крім звичайних, художню палїтру творів увиразнюють повтори синонімічні – нагнітання в тексті близькозначних слів або висловів. Такий повтор (синонімічний) дозволяє авторові повторювати думку, не повторюючи засобів її вираження, дає можливість змінювати форму висловлення думки, надаючи казкам емоційно-експресивного забарвлення: **Та й став думати, думати та гадати, гадати та тужити** (1, с. 15), **Ну ж, кажи, ну ж, кажи, говори! Може, треба до нори, до нори?** (3, с. 219).

Подібно до народних, у літературних казках, використовувався як стилістичний прийом повтор простих речень – розповідних, питальних, спонукальних, емоційно-окличних. Вони ілюструють переважно повторюваність певних подій, ситуацій, висловів та звуків: *Он там... Он там... Он там... Ой, та й страшне ж! Ой, та й люте ж!* (25, с. 78), *Вовк в криниці! Вовк в криниці! За лошата і ягниці відплатім йому тепер!* (22, с. 391), *Що таке? Що таке?* – скрикнув молодий козак, прокинувшись, може, трохи і злякавшись, і потрушуючи двері. – *Відчиніть-бо! Що таке?* (1, с. 118).

Для народних казок характерними є повтори речень 3, 7 і 12 разів. У текстах авторських казок зафіксовані подібні повтори речень лише по 3 рази. Це елемент традиційної числової символіки як відголоску міфологічних уявлень про число як магічну величину, здатну впливати на здоров'я і життя людини або істоти: *Кабане, Кабане, куди йдеш?* (3 рази) (25, с. 24, 25), *Смутний і невеселий сидів у світлиці на лавці конотопський пан сотник Микита Уласович Забр'юха* (3 рази) (4, с. 136, 141, 147).

Крім цього, письменники ХІХ століття ввели повтори речень у казках 2, 4, 5 та 6 разів. Цей прийом здебільшого допомагав їм підкреслити початок нового епізоду: *Туре, Туре, Лихої натури, На Купала зі скали виходиш, Всякої паши много шкодиш. Але хто уб'є тя з лука, Буде жити, як той дука: Бо Дажбог є світа і сонечка пан, Платить за заслугу, що хоче хто сам* (2 рази) [25, с. 479], *Ой помалу-малу, вівчарику грай, Та не врази мого серденька вкрай... Мене сестри з світу згубили, Під кущем у лісі мене положили, У холодній ямі мене поховали, Ще й ногами землю зверху притоптали* (2 рази; далі замість «вівчарику» слова батечку, матусенько, сестронько, вітре) [12, с. 17], *Чому, чому не хочеш мене?* (4 рази) [16, с. 230–231], *...ріпка сидить у землі, як пень* (5 разів) [36, с. 2–4], *Коржику, коржику! Я тебе з'їм* (6 разів) [19, с. 248].

Серед цих речень спостерігаємо й такі, які повторюються парами, тобто один вислів починає якусь дію, а інший завершує: *Млинчик, млинчик, ну охочо! Змели мені, що я хочу. Змели мені зараз (то і то). Млинчик, млинчик, ну же стій, Бо так хоче мельник твій!* (15, с. 483).

На прикладі казки про козу-дерезу простежується авторський підхід до тексту Оленою Пчілкою та Дніпровою Чайною. Авторки доводять, що один і той же фрагмент сюжету можна подати по-різному, навіть використовуючи елементи стилю народної казки: *«Кози мої любі, кози мої милі! Чи ви пили чи ви їли?» – А кози йому одказують: «Ні, дідусю, не пили, не їли! Бігли через місточок, Ухопили кленовий листочок, бігли через гребельку, ухопили водиці крапельку. Тільки пили і їли!»* (4 рази) (9, с. 213), *Козю моя люба! Козю моя мила! Чи пила ти, Чи ти їла?* (3 рази) (3, с. 237, 238); *Я, коза-дереза, півбока луплена, за три копи куплена, тупу-тупу ногами, сколю тебе рогами, лапками затопчу, ручками загребу, Хвостиком замету, гам тебе – з'їм!* (4 рази) (9, с. 215), *Я Коза-дереза, Півбока луплена, За три*

копи куплена, Тупу-тупу ногами, Сколю тебе рогами, Хвостиком замету, Ніжками затопчу, Тут тобі й смерть (3, с. 240, 242, 244, 248).

Отже, більшість повторів у казкових творах використано письменниками задля того, аби акцентувати увагу на душевному стані персонажа, указати на миттєвість або тривалість дії. Вони служать активним художнім засобом для вираження відповідного смислу. Крім того, повтори синтаксичних структур орнаментують прийоми зачину й кінця літературної казки.

Література

1. Жук Т. В. Лексичний та синтаксичний повтор в українській народній творчості (на матеріалі українських народних казок): автореферат...кандидата філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова / Т. В. Жук. – К., 2005. – 18 с.
2. Закревська Я. В. Из спостережень над мовою казок Івана Франк / Я. В. Закревська // Дослідження творчості Івана Франка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – С.256–269.
3. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови : [підручник] / А. П. Коваль. – К.: Вища школа, 1987. – 352 с.
4. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту: [навч. посібн.] / І. М. Кочан. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К.: Знання, 2008. – 423 с.
5. Масальський В. І. Мова і стиль творів М. Коцюбинського / В. І. Масальський. – К., 1965.
6. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М., 1958. – 320 с.
7. Пришляк Л. Б. Повтор як засіб експресивного синтаксису поетичного мовлення 60-х років ХХ століття: автореферат...кандидата філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Донецький національний університет / Л. Б. Пришляк. – Донецьк, 2002. – 20 с.
8. Суханова В. Ф. До питання про архітектоніку художнього твору / В. Ф. Суханова // Українське мовознавство, 1975. – Вип. 3. – С. 63–68.
9. Сучасна українська літературна мова. Стилiстика / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – К: Наукова думка, 1973. – 587 с.
10. Тараненко О. О. Повтор / О. О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – С.459.

Джерела

1. Вовчок Марко. Казки / Упоряд. і прим. В. О. Дорошкевича та І. Т. Купріянова – К.: Веселка, 1988. – 383 с.
2. Грінченко Б. Казки. – К., 1990.
3. Дніпрова Чайка. Проводи Сніговика-Снігуровича / Дніпрова Чайка. – К., 1993.
4. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Твори: у 2-х томах / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – Т.1. – К.: Дніпро, 1978.
5. Кернеренко Г. Правдива казка // Г. Кернеренко. Твори. Менти натхнення. – Гуляйполе: Друкарня Н. Лібмана, 1910. – С.211–221.
6. Кобринська Н. Рожа // Н. Кобринська. Вибрані твори. – К., 1958. – С.225–235.
7. Манжура І. Вибрані твори / І. Манжура. – К., 1961.
8. Нечуй-Левицький І. Запорожці / І. Нечуй-Левицький. – К., 1994.

9. Пчілка О. Годі, діточки, вам спати! / Олена Пчілка. – К.: Веселка, 1991.
10. Самійленко В. Казка про смутного чоловіка / В. Самійленко // В. Самійленко. Твори. – К., 1990. – С.202–205.
11. Срібна книга казок. Українські літературні казки. – К., 1992.
12. Українка Леся. Давня казка // Леся Українка. Твори: у 2-х томах. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1986. – С.301–322.
13. Українка Леся. Метелик // Леся Українка. Зібрання творів: у 12-ти томах. – Т. 7. – К., 1976.
14. Українська літературна казка / Упор.-ред. В. Полковенко. – К., 2001.
15. Федькович Ю. Бідолашко / Ю. Федькович // Ю. Федькович. На день добрий. – К., 1969.
16. Федькович Ю. Твори: у 2-х томах / Ю. Федькович. – К., 1960. – Т.2.
17. Франко І. Гримить / І. Франко. – К.: Радянська школа, 1986.
18. Франко І. Зібрання творів: у 20-ти томах / І. Франко. – Т.1. – К., 1955.
19. Франко І. Зібрання творів: у 20-ти томах / І. Франко. – Т.2. – К., 1950.
20. Франко І. Зібрання творів: у 20-ти томах / І. Франко. – Т.3. – К. 1950.
21. Франко І. Зібрання творів: у 20-ти томах / І. Франко. – Т.4. – К., 1951.
22. Франко І. Зібрання творів: у 20-ти томах / І. Франко. – Т.12. – К., 1953.
23. Франко І. Зібрання творів: у 20-ти томах / І. Франко. – Т.13. – К., 1954.
24. Франко І. Зібрання творів: у 50-ти томах / І. Франко. – Т.18. – К., 1978.
25. Франко І. Коли ще звірі говорили/ І. Франко. – К., 1976.
26. Франко І. Ріпка / І. Франко // Дивосвіт. – 1997. – №9–10. – С.2–4.

Стаття надійшла до редакції 21.10.2010 р.

УДК 811.111'373

Т. С. Майструк

БЕЗПІДСТАВНІСТЬ УЖИВАННЯ АНГЛІЗМІВ РІЗНИХ СЕМАНТИЧНИХ ГРУП У ТЕКСТАХ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

Майструк Т. С. Безпідставність уживання англійзмів різних семантичних груп у текстах публіцистичного стилю.

У статті розкрито функціонування деяких англійських запозичень, які мають негативний вплив на лексичну систему української мови. Доведено ілюстративно, що під час добору англомовної лексики автори публіцистичних текстів керуються в основному мовною модою, ігноруючи орфографічні норми української мови.

Ключові слова: англійські запозичення, публіцистичний стиль, негативний вплив, орфографічні норми.

Майструк Т. С. Неосновательное использование англизмов разных семантических групп в текстах публицистического стиля.

В статье раскрывается функционирование некоторых английских заимствований, которые имеют негативное влияние на лексическую систему украинского языка. Иллюстративно доказывается, что во время подбора англоязычной лексики авторы публицистических текстов руководствуются в основном языковой модой, игнорируя орфографические нормы украинского языка.

Ключевые слова: английские заимствования, публицистический стиль, негативное влияние, орфографические нормы.

Maystruk T.S. The groundlessness usage of the English borrowings of different semantic types in the publicistic texts.

The functioning of some English borrowings which have negative influence on the lexical system of the Ukrainian language is determined in the article. It is also proved that the authors of the publicistic texts while selecting the English borrowings are followed by linguistic fashion and they ignore some orthographic norms of the Ukrainian language.

Key words: English borrowings, publicistic style, negative influence, orthographic norms.

Незважаючи на те, що в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. лінгвістичні розвідки вітчизняних та зарубіжних мовознавців (С. Рижикової, О. Дьолог, О. Стишова, Л. Кислюк, М. Каранської, І. Фаріон, Н. Попової та ін.) були спрямовані на різнобічне вивчення аспектів англійських запозичень, поза увагою залишалася специфіка функціонування, тобто роль англізмів в українській мові. Важливим є дослідження безпідставного вживання англомовної лексики, що демонструє їх негативний вплив на лексичну систему мови-реципієнта.

Доцільним видається аналіз особливостей функціонування англійських запозичень у текстах публіцистичного стилю, адже саме вони найактивніше реагують на мовні інновації і є своєрідними провідниками англізмів у мову. Крім того, публіцистичні тексти є яскравими виразниками вживання великої кількості англійських запозичень, які можна назвати зайвими, адже їх використання не є мовною необхідністю, а, навпаки, створює перешкоди в розумінні текстів.

Причини недоречного вживання таких англізмів можуть бути різні: використання англійської лексики в тій сфері, якій вони не властиві; неправильне розуміння семантики англізмів; наполегливе залучення в публіцистичні тексти тих англомовних запозичень, які мають питомі відповідники або раніше запозичені лексеми; додавання до англійських коренів тих питомих афіксів, які стають причиною переходу цих слів до розряду стилістично зниженої лексики.

Спершу вважаємо за потрібне розглянути англізми семантичної групи „Спорт”, які не є частотними в публіцистичних текстах, і в основному служать для називання нових реалій, що не мають однослівних українських назв (наприклад, *біатлон* – змішаний вид змагання з двоборства, що поєднує лижну гонку зі стрільбою, *смейш* – удар по м'ячу, що летить над головою, *лайнсмен* – відповідальна особа в спортивних іграх, яка слідкує за тим, щоб м'яч не виходив за межі поля [5]), однак існують у цій групі деякі англізми, яких, на наш погляд, слід було б уникати або замінити питомими одиницями.

Так, часом у текстах неспортивної тематики (наприклад, суспільної) важко визначити значення таких англізмів: *Знову хочуть велосипед, мотоцикл і той таки скутер, новий дріль, пальто й портмоне, і знову бензопилку, вудку, трактор, окуляри та слуховий апарат, фільтр для води, і, нарешті, „всього потрохи* (ДТ, № 49, 27.12–16.01.09).

Англiзм *скутер* в англiйській мові має кілька значень: 1) легкий двоколiсний транспортний засiб iз вiдкритим мотором, у якому водiй сидить зверху над мотором, тримаючи ноги разом на нижнiй дощцi; мотоцикл iз маленькими колесами; 2) дитячий транспортний засiб iз довгою ручкою для керування та пiдставкою для нiг, розташованою на двох колесах; призначений для того, щоб однiєю ногою стояти на пiдставцi, а iншою вiдштовхуватися вiд землi [5, с. 1519]. За другим значенням англiзм *скутер* можна ототожнити з лексемою *самокат*. В українській мові це запозичення також має два значення, однак одне з них суттєво вiдрiзняється вiд англiйського прототипу: 1) швидкохiдне спортивне судно – невеликий глiсер iз пiдвiсним мотором; 2) невеликий самокат, зазвичай з алюмiнiєвого сплаву, на маленьких колiщатках, який легко пакується в спеціальну сумку [2, с. 500].

Як вiдомо, одним iз призначень англiзмiв в українській мові є розмежування подiбних за семантикою понять (наприклад, *посередник*, *рiелтер*), задля цього запозичується в основному лише одне зi значень полiсемантичного англiзму. Лексему *скутер* запозичено з усіма її значеннями, до того ж виникло нове поняття, якому дали назву, спираючись на вже наявну запозичену лексему з усталеним набором значень. Такий пiдхiд, на наш погляд, є недоречним, адже може стати перешкодою в розумiннi тексту, яскравим прикладом чого є наведене речення, у якому важко визначити, про який саме вид скутера йдеться.

Отже, навіть якщо англiйське запозичення називає нове поняття, це не дає пiдстави остаточно стверджувати про його позитивний вплив на мову-реципiєнт, слiд зважати на тонкощi семантики англiзму та на його функцiї.

Наступний приклад засвiдчує вживання англiйського спортивного термiна, що має питомий вiдповiдник: *Окрiм „розминки” молодих режисерiв, якi роботою у стацiонарних театрах не розпаньканi, та гарного практичного тренiнгу студентiв, є у цьому своєрiдному блиц-фестивалi ще один величезний плюс... А тут ось такий дайджест для зацiкавлених: iди, дивися, роби висновки i складай своє уявлення про те, що там у них пишуть i як пишуть* (УМ, № 131, 17.07.04). *Тренiнг* тлумачиться у двох значеннях: 1) тренування, а також спеціальний тренувальний режим; 2) у кiнному спортi – система вправ для коней задля вироблення максимальної працездатностi та пiдготовки до випробувань [2, с. 547]. У цьому разi спортивний термiн у сферi культури сприймається як чужорiдний елемент, його можна замiнити рiзними українськими лексемами: заняття, навчання, пiдготовка i, врештi-решт, тренування. Крiм того, у зазначеному прикладi наявне ще одне англiйське запозичення *дайджест*: 1) перiодичне видання, яке передруковує, переважно в скороченому виглядi, матерiали з iнших видань; 2) масове видання, яке мiстить короткий адаптований виклад творiв художньої лiтератури [2, с. 158]. У цьому контекстi воно розумiється нами як огляд лiтератури.

На нашу думку, немає потреби залучати багатозначні англізми в ті сфери, яким вони не властиві, особливо якщо їх можна замінити питомим відповідником. Такі приклади засвідчують лише псевдонауковість автора.

Подібними є англізми семантичної групи „Культура”, адже лиш частина з них заповнює лакуни в мові-реципієнті, усі інші мають питомі відповідники (*імідж – образ, раут – званий вечір, трилер – фільм жахів, екшн – видовище*). Наведемо приклад: **Перфоменс**, який відбувся днями неподалік від Володимирської гірки, видався дуже симпатичним і важливим для розуміння того, що відбувається (ДН, № 106, 15.06.00). Англо-український словник за редакцією Ю. Жлуктенка подає таке визначення слова *перфоменс (performance)*: 1) виконання; 2) вистава [1, с. 235]. В англійській мові воно має більш конкретне значення: 1) інсценування або презентація вистави, концерту чи інших форм розваг; 2) дія або процес виконання або завершення роботи, завдання, функції [5, с. 1264]. Отже, семантична модифікація, яка простежується в поданому прикладі, пов'язана з генералізацією значення англійського запозичення. Уживаючи цей англізм, автор намагався продемонструвати власну освіченість, однак, на наш погляд, ця лексема є зайвою, оскільки йшлося про національну виставу. Недоречним є опис українських культурних реалій засобами англійської мови.

Безперечно, найбільше в текстах публіцистичного стилю англійських запозичень, що належать до семантичної групи „Суспільство”, однак не завжди їх уживання можна назвати виправданим. Наприклад: **1. Дуже хотілося б „Регіонам” мати свого віце-прем'єра з аграрних питань (у тандемі із „Солідарністю” вони готові клопотатися за нинішнього сільгоспміністра Івана Кириленка)...** (ДТ, № 20, 26.05 – 1.06.01); **2. І викрадення дітей тепер не що інше, як кіднепінг. А суспільство наше переймає все це з неймовірною швидкістю** (ДН, № 120, 8.07.05).

У першому прикладі фіксуємо англізм *тандем*, що має кілька прямих значень: 1) послідовне розташування однакових машин або їхніх частин в агрегаті на одній геометричній осі, лінії; 2) велосипед із двома ведучими механізмами й двома сидлами, розташованими одне за одним [2, с. 524]. Набуваючи переносного значення, поданий англізм почав уживатися в текстах різної тематики, переважно політичної. У переносному значенні англізм *тандем* тлумачиться як 1) пара, дует; 2) єдність, союз, співдружність кого-, чого-небудь [2, с. 524]. У цьому разі замість нього цілком можна було б використати український відповідник *єдність*.

Друге речення презентує вживання англійського неологізму *кіднепінг*, який в українській мові був неправильно інтерпретований. Серед мовців поширилася хибна думка про те, що він тлумачиться як викрадення переважно дітей (людей) задля одержання грошей, насильницького виконання якихось вимог [2, с. 287], оскільки вважається, що цей англізм складається із двох лексем: *kid* та *napping*. Така думка є неправомірною,

адже *kid*, дійсно, перекладається малюк, дитина, однак *napping* – дрімання [1, с. 212]. Насправді ж англiзм *kidnapping* походить від *kidnap* (*kidnap*) – 1) викрадення; 2) злочин, який полягає у викраденні кого-небудь заради викупу [5, с. 922]. Отже, правомірно розуміти це англійське запозичення не лише як викрадення дітей, а людей взагалі. Хоч на наш погляд, воно є зайвим в українській мові, адже має питомий відповідник.

Невиправданим (через багатозначність чи непрозорість семантики) є також уживання в текстах публіцистичного стилю англiзмів інших семантичних груп, що трапляються переважно в текстах суспільної тематики. Наприклад: 1. *Спочатку був принт зі злою собакою. Потім уже собаки з'явилися на одязі, і, врешті-решт, на подіумі, – розповідає дизайнер про історію появи колекції* (ДН, № 48, 15.03.08); 2. *Аби не дати згодувати залишки мого здорового глузду, я поспішив вимкнути телевізор і наклеїти на екран стикер із написом „Нехай замовкне навіки!* (ДТ, № 5, 9-15.02.08); 3. *...Це, власне, було б усе, якби, повернувшись до Києва, я не побачив зразки тутешньої януковичівської агітації. Приміром, банери «тому що» з самозадоволеною ти..., перепрошую, обличчям. Або не довідався про те, як у Полтаві подібні банери терміново міняли, оскільки тамтешні штабісти прем'єр-міністра й кандидата в президенти не знають, яким на вигляд є... прапор України* (НС, 9.08.04).

Англiзми *print* та *стикер* за семантикою можна віднести до семантичної групи „Канцелярське приладдя”. Оксфордський словник подає такі значення слова *print* (*print*): 1) процес виробництва книжок, газет, журналів, особливо у великих кількостях, що включає відображення тексту, малюнків та креслень на папері; 2) нанесення кольорових малюнків, викрійок на поверхню тканини чи одягу; 3) роздрукована картина чи малюнок, копія якого була зроблена шляхом фотографування оригіналу; або фотографія, роздрукована на папері з негативу; 4) шматок тканини з декоративними кольоровими малюнками [5, с. 625]. Очевидно, у цьому прикладі англiзм *print* ужитий у третьому значенні, тобто фотографія, що найбільше підходить для цього контексту. Такі приклади засвідчують псевдонауковість оповідача. Хоч автор тексту міг замінити це слово задля того, щоб зробити текст доступнішим.

Англiзм *стикер*, наявний у другому прикладі, не зареєстрований у словниках іншомовних слів. Його можна замінити питомою лексемою *наклейка*, адже *стик* (*stick*) перекладається „клеїти” [1, с. 300], і, відповідно, *стикер* (*sticker*) – це *наклейка* (за допомогою суфікса *-er* в англійській мові від дієслів утворюються іменники на позначення осіб або предметів). В англійській мові *стикер* тлумачиться як липка етикетка чи ярлик, зазвичай надруковані або намальовані [5, с. 1663].

Банер є багатозначним англiзмом: 1) довгий шматок матерії зі слоганом або знаком, який чіпляють у публічних місцях або несуть на демонстраціях чи процесіях; 2) реклама, що з'являється у верхній частині

веб-сторінки [5, с. 128]. В українській мові цей англiзм уживається переважно в першому значенні й має два питомі синонімічні відповідники – стяг та прапор [1, с. 35]. Отже, немає потреби в запозиченні цієї лексеми, адже вона лише ускладнює розуміння тексту.

Надання переваги англiзмам у публіцистичних текстах свідчить про намагання їх авторів слідувати мовній моді: *1. ...щоб не було на вулицях заторів, треба будувати підземні паркінги...* (ДН, № 48, 15.03.08). Незважаючи на те, що англiзм *паркінг* у мові-донорі визначають як розміщення транспортного засобу у відповідному місці на певний проміжок часу [5, с. 1258], цілком правомірно було б замість нього вживати питому лексему *стоянка*, адже в українській мові він теж означає місце стоянки автотранспорту [ССІС 2007, с. 329] або постійну автостоянку [3, с. 519]. Однак у досліджених нами публіцистичних текстах жодного разу не фігурувала питома лексема *стоянка*, тобто відбувається поступове її витіснення. На наш погляд, необхідно паралельно використовувати ці два поняття як синоніми з метою уникнення постійних повторень.

Також не є окрасою мовлення публіцистики англiзовні вкраплення, часте використання яких може спричинити лише поступову втрату національної самобутності. Наприклад: *1. Ще один модний look: бандажна міні-сукня, поверх якої одягнений об'ємний „чоловічий” піджак у стилі 90-х* (ДТ, № 11, 20–26.03.10); *2. Наступний must have – речі у стилі мілітарі: хакі, камуфляж, піджаки з погонами, великі кишені* (ДТ, № 11, 20-26.03.10). Так, одним зі значень англійського запозичення *look* є вигляд, зовнішність [1, с. 199]; *must have* є стійким словосполученням, яке тлумачиться як щось, що необхідно придбати, досягти [6, с. 213]. Такі вкраплення спотворюють мовлення української періодики, роблять тексти недоступними для розуміння широкому колу читачів.

Варто також звернути увагу на складні запозичення, утворені шляхом основокладання, адже тут йдеться про запозичення цілої словотвірної моделі. Наприклад: *Тепер таку відповідальність вирішило взяти на себе івент-агентство „Рубікон”, яке має чималий досвід організації масових свят у Києві та регіонах* (УМ, № 175, 23.09.06); *...Світлану Тегін розуміють українські модники і хвалить наша фешн-преса* (ДН, № 48, 15.03.08). *Івент (event)* перекладається як подія, випадок [1, с. 120], тому в першому випадку цілком зрозумілішим було б агентство подій, ніж *івент-агентство*. У другому реченні слово *преса* є запозиченням із французької мови, *фешн (fashion)* тлумачиться як 1) спосіб, манера, стиль; 2) мода, фасон [1, с. 127], значить, *фешн-преса* – це модна преса. Отже, англiзм *фешн* називає вже існуюче поняття й може використовуватися як синонім до французького запозичення *мода*.

Два останніх приклади засвідчують явище запозичення не лише слова, а й словотвірної моделі, оскільки в англійській мові значна кількість

лексем не має морфологічних показників частиномовної приналежності: багато іменників і прикметників, прикметників і дієслів, іменників і дієслів є омонімами (повними або омоформами): *drink* (пити, напій), *walk* (прогулянка, іти на прогулянку), *kiss* (поцілунок, цілувати), *clean* (чистий, чистити, прибирати), *stone* (камінь, побити камінням). При прямому поєднанні слів означення стоїть перед означуваним словом, а в англійській мові частиномовна належність ужитого слова виявляється в контексті й залежить від поєднання слів: *stone wall* (кам'яна стіна) – *wall stone* (стінний камінь). У випадку з англізмами *фешн-преса* та *івент-агентство* ми запозичуємо подібну модель творення словосполучень з означальним значенням. Замість питомої формули „відносний прикметник + іменник” ми використовуємо англійську модель, де перше вжите слово за морфемною структурою не відрізняється від іменника, але має загальнокатегоріальне значення прикметника. Отже, запозичені лексеми *фешн* та *івент* функціонують і як іменники, і як прикметники, не змінюючи морфемної структури.

Недоліком уживання англійської лексики в публіцистичних текстах є також різний правопис тих самих англізмів, що пояснюється незнанням «прогресивними» журналістами орфографічних норм української мови (недотримання правила «9», подвоєння приголосних у загальних назвах згідно з чинним правописом російської мови, написання слів разом / окремо / через дефіс тощо). Останнім часом це питання стало досить проблемним, адже швидке надходження англізмів, віддаленість граматичних систем української та англійської мов перешкоджають регулюванню правил написання іноземних слів у мові-реципієнті. Автори публіцистичних текстів досить активно залучають у мовлення англізми із різним написанням, важливу роль у цьому разі відіграє традиція наслідування, коли одні журналісти копіюють своїх попередників, не бажаючи звертатися до «Українського правопису». У результаті цього неправильно графічно представлені англійські запозичення потрапляють у мовний обіг, їх написання та вимова закріплюються в системі мови-реципієнта як кліше, що розхитує мовну норму. Ця риса є характерною й для текстів інформаційного стилю. Найпоширенішими є такі англізми як *секонд-хенд* (*секонд, second-hand, second*), *рейтинг* (*рейтинг*), *біг-борд* (*біг-борд, біг борд, бігборд*), *скіммер* (*скімер*). Наприклад: *Чим ближче до виборів, тим активніше український Інтернет заповнюють політичні рейтинги* (НС, 2.03.06); *Потенційні інвестори дуже уважно аналізують рейтинги країн* (НС, 19.01.06); *Якщо поррахувати вартість цих бігбордів, то вона сягає як мінімум кілька виборчих фондів кандидата Віктора Януковича. Але питання в іншому. Ми пробували у тому чи іншому обласному центрі орендувати хоча б один біг-борд для нашої реклами* (НС, 26.08.04); *Рекламу державного центру зайнятості бачили, здається, всі. Як не на біг-бордах, то бодай по телевізору* (НС 8.09.04).

„Новий Оксфордський словник” дає змогу констатувати, що в англійській мові *секонд-хенд* (*second-hand*) пишеться через дефіс, *біг борд* – окремо [5], до того ж в останньому випадку повинна вживатися літера *r*, адже в англійській мові відсутній глотковий *z*, у слові *рейтинг* (*rating*) остання літера в англійській мові не читається, однак за правилами транслітерації в українській на її місці повинна стояти літера *r*.

Отже, зважаючи на безпідставність уживання деяких англізмів, особливо в текстах публіцистичного стилю, та на відсутність традицій їх написання, доцільною видається заміна таких лексем питомими відповідниками, звернення до «Українського правопису» і створення чіткої системи добору й фільтрації англомовних запозичень.

Література

1. Англо-український, українсько-англійський словник / [уклад. Н. М. Биховець, І. І. Борисенко, Г. О. Герасименко та ін.] / За ред. Ю. О. Жлуктечка. – К. : ВЦ Академія, 1997. – 696 с.
2. Бабик С. П. Словник іншомовних слів : тлумачення, словотворення та слововживання / С. П. Бабик, Г. М. Сюта; за ред. С. Я. Єрмоленко. – Х. : Фоліо, 2006. – 623 с.
3. Сучасний словник іншомовних слів : Близько 20 тис. слів і словосполучень / [уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 789 с. – (Словники України).
4. Сучасний словник іншомовних слів / [авт.-уклад. О. П. Семотюк]. – Харків : Ранок, 2007. – 464 с.
5. The new Oxford American dictionary. – 2nd ed. p. cm. by Erin McKean. 1. English language – United States – Dictionaries. 2. Americanisms – Dictionaries. PE 1628. N429 2005. – 2051 p.
6. Webster's dictionary. – 2nd ed. published by Geddes and Grosset, David Dale House : New Lenark ML11 9DJ. – Scotland, 2002. – 948 p.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

ДН – Щоденна всеукраїнська газета „День”.

ДТ – Незалежне видання України „Дзеркало тижня”.

НС – Загальнополітичний тижневик „Народне слово”.

УМ – Щоденна інформаційно-політична газета „Україна молода”.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2010 р.

УДК 811.161.2'38

Т. В. Мелкумова

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ АНТИПОФОРИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ МОВЛЕННІ

Мелкумова Т. В. Функціональне призначення антипофори в інформаційному мовленні.

У статті розкрито комунікативно-прагматичні функції антипофори (риторичної фігури – запитання й відповідь). З'ясовуються особливості та доречність використання антипофори у власне інформаційних і коментарних текстах.

Ключові слова: антипофора, комунікативно-прагматичні функції, власне інформаційний текст, коментарне мовлення.

Мелкумова Т. В. Функциональное назначение антипофоры в информационной речи.

В статье раскрываются коммуникативно-прагматические функции антипофоры (риторической фигуры – вопрос и ответ). Выявляются особенности и уместность использования антипофоры собственно информационных и комментарных текстах.

Ключевые слова: антипофора, коммуникативно-прагматические функции, собственно информационный текст, комментарная речь.

Melkumova T. V. The functional purpose of the antipophora in the information speech.

The article presents the communicative-pragmatic functions of the antipophora (the rhetorical figure – the question and the answer). The peculiarities and appropriation of the usage of antipophora in the information texts proper and the texts based on the commentaries are also determined here.

Key words: antipophora, communicative-pragmatic functions, information texts proper, speech based on the commentaries.

Антипофора (запитання й відповідь, вопросно-ответный ход – *рос.*) є однією з риторичних фігур. Риторичні фігури – це особлива група стилістичних фігур, виразність яких заснована на їхньому умовно-діалогічному характері. Основними риторичними фігурами, окрім антипофори, є заперечення, звертання, питання, ствердження, вигук, оклик.

Антипофора діалогізує монологічне мовлення, перетворює адресата на співрозмовника мовця, активізує його увагу. Діалогізація оживлює та увиразнює розповідь [4]. О. Д. Пономарів зазначає, що фігура «питання й відповідь» використовується для загострення уваги на певному понятті [5, с. 241]. Сегментуючи мовлення, пише Н. М. Івакіна, ця риторична фігура надає мовленню експресивності, відтінку безпосередності [2, с. 145]. Антипофора, на переконання О. П. Сковородникова, полегшує й активізує сприйняття мовлення слухачем і, надаючи текстові розмовності, допомагає встановити більш тісний контакт з адресатом [6, с. 83].

Попри свою поширеність у всіх функціональних стилях, антипофора є мало дослідженою сучасним мовознавством риторичною фігурою. Більшість посібників із риторики, літературознавства, стилістичного синтаксису неправомірно уникають тлумачення антипофори, яка є частим засобом увиразнення мовлення будь-якого функціонального призначення.

Ті науковці, що звертаються до характеристики антипофори, відзначають значну роль цієї риторичної фігури в організації судових промов (юридичне мовлення) [2]. Для судового мовлення діалогізація є його внутрішньою якістю, пов'язаною з його функціональним призначенням – переконанням. Юристи вважають фігуру «запитання й відповідь» одним з основних засобів діалогізації, яка є ознакою судового красномовства [3, с. 20–29].

Дослідження використання антипофори у творчості майстрів художнього слова обмежене поодинокими працями, при цьому антипофора розглядається стисло на тлі інших риторичних фігур або засобів

діалогізації монологічного мовлення [1; 7]. Попри значний потенціал антипофори в увиразненні мовлення, відсутні присвячені лише цій риторичній фігурі дослідження, а також цілком відсутні відомості про використання антипофори в інформаційному, публіцистичному, розмовно-побутовому мовленні.

У нашій статті ми розглянемо використання антипофори в інформаційному мовленні. За мету приймаємо визначити комунікативно-прагматичні функції цієї риторичної фігури. Спробуємо з'ясувати особливості та доречність використання антипофори у власне інформаційних (ІПС) і коментарних (КПС) текстах.

Антипофора є потужним засобом впливу на свідомість адресата. Ця риторична фігура здатна виконувати будь-яку комунікативно-прагматичну функцію, зокрема волюнтативну: *Держава повинна регулювати ці питання, ці проблеми? Звичайно, повинна* [З. 23.12.2004] [КПС] – виділені предикати дії є виразниками директивного наказового інтенціонального значення наведеного мовленнєвого контексту. Антипофора увиразнюється ампліфікованими додатками (*питання, проблеми*) у питальній частині.

Синтаксична організація антипофори передбачає наявність, як правило, двох речень, різних за метою висловлювання. Це сприяє поліфункціональності стилістичної фігури – протягом нетривалого мовленнєвого уривка реалізуються кілька комунікативно-прагматичних функцій, посилюється прагматичний вплив мовлення: (1) *А коли останній кидок [цін] був?* (2) *День у день збігається з приватизацією «Криворіжсталі».* (3) *А чому?* (4) *Тому що вона на другий день підняла ціни на відпускний метал на 600 гривень за тонну* [З. 23.12.2004] [КПС]. Перша пара «запитання-відповідь» (1; 2) реалізує власне репрезентативну функцію (пресупозиція: *останній кидок ціни був у день приватизації «Криворіжсталі»*). Питання (3) виконує апелятивну функцію, запрошуючи адресата до роздумів, а відповідь (4) має експозитивне значення «пояснення повідомлення».

Власне репрезентативну, апелятивну та експозитивну функцію антипофори реалізує в такому контексті: (1) *Що ж маємо сьогодні?* (2) *Страшенний рейвах «нагорі» з вимогами здійснити реформу судової системи.* (3) *Не потрібно бути оракулом, щоб зрозуміти, задля чого це робиться.* (4) *Задля того, аби всіх без винятку служителів Феміди зробити кишеньковими* [УМ. 14.08.2003] [КПС]. Апелятивну функцію реалізують речення (1, 3). Власне репрезентативну функцію виконує речення-відповідь (2), а також речення (3) (пресупозиція: *зрозуміло, задля чого це робиться*). Експозитивну функцію реалізує речення (4).

У межах однієї надфразної єдності антипофора може реалізувати, наприклад, апелятивну, репрезентативну та оцінну функції: *Та чому, власне, потрібен закон про реприватизацію? Тому що чинний закон україноганий* [УМ. 14.08.2003] [КПС]. Ці ж функції реалізуються у такому

контексті: (1) *Ви думаєте, наприклад, грати роль телеведучого легше?* (2) *Зовсім ні, але я стараюсь робити це щиро й професійно* [ВП. 09.04.2009] [КПС]. Інтерпеляція (*Ви думаєте*) апелює до адресата, як і питання (1) загалом; мовець посилює увагу адресата до теми розмови. Репрезентативну функцію в реченні (2) реалізує головним чином його друга предикативна частина (мовець повідомляє: *я стараюсь грати роль ведучого щиро й професійно*). Проте й перша предикативна частина містить повідомлення із заперечувальною семантикою (*ні, роль ведучого грати не легко*). Ампліфіковані обставини ступеня якості (*щиро й професійно*) позитивно оцінюють власний досвід мовця в ролі телеведучого, сприяючи реалізації оцінної функції в реченні-відповіді (2).

Антипофора може мати таку схему функціонального навантаження: питання реалізує апелятивну функцію, відповідь – власне репрезентативну, наприклад: *Де були в цей час державна акціонерна компанія «Хліб України» і Антимонопольний комітет? Бозна. Відомо лише одне: у ситуацію вони не втрутилися* [УМ. 01.08.2003] [КПС].

Антипофора може сприяти виконанню висловлюванням експресивної та стверджувальної функцій: (1) *Цікаво, а чи не виникало подібних поривів у наших міністрів?* (2) *Мабуть, ні* [УМ. 12.08.2003] [КПС]. Питальне речення (1) реалізує експресивну функцію, оскільки мовець констатує свою зацікавленість. Відповідь (2) виконує стверджувальну функцію (*ні, не виникало*). Подібним чином реалізуються експресивна та стверджувальна функції в такому прикладі антипофори: *Чи можливо було всі їх [42 питання] обговорити і вирішити належним чином? Звичайно, ні* [СС.Ч. 11.03.2005] [КПС].

Антипофора може виконувати актуалізаційну функцію. Прагматична мета «нагадування», що досягається використанням цієї фігури, посилюється анафоричним зачином питань (*пам'ятаєте*): (1) *Пам'ятаєте, хто і як приймав цей закон?* (2) *Його провів Олександр Мороз.* (3) *А пам'ятаєте, чому цей закон прийняли?* (4) *Тому що прийшли вкрасти ваші голоси!* [ВП. 01.10.2009] [КПС]. Речення-відповідь (4) у цьому риторичному діалозі мовця є водночас реалізацією двох функцій – експозитивної (пояснення повідомленого раніше) та оцінної (наміри політиків – злочинні).

В антипофорі можуть бути реалізовані апелятивна, експресивна, репрезентативна та експозитивна функції: (1) *Хіба ж можливо наплювати на волевиявлення десятків тисяч виборців і викинути їхні голоси на смітник?* (2) *Виявляється, можливо – якщо ці голоси належать опозиційному кандидату...* [ВЗ. 11.11.2004] [ПС]. Апелятивну функцію виконує питання (1), оскільки мовець прагне залучити читачів до діалогу, і неважливо, що відповідь не може бути ним почута, головне – аби спонукати адресатів до роздумів. Ампліфіковані дієслівні частини (*наплювати, викинути*) складеного головного члена допомагають мовцю

виразити свій подив та обурення. Еліптична перша предикативна частина у відповіді (2) реалізує стверджувальну функцію (*так, можливо наплювати на волевиявлення, можливо викинути голоси*). Друга предикативна частина речення (2) виконує експозитивну функцію, пояснюючи, чому ж можливо так вчинити із волевиявленням виборців (*якщо голоси належать опозиційному кандидату*). Усічення надає читачам можливості поміркувати, спробувати віднайти власну відповідь, відчути свої емоції, можливо, відмінні від тих, що їх відчуває автор.

Вдалим вираженням оцінки в межах стилістичної фігури антипофори є реалізація оцінки не в частині-відповіді, а в питальній частині: (1) *Марення психічно хворої людини?* (2) *Ні, читачу, це – російська фантастика – опус такого собі Григорія Савицького під назвою «Поле бою – Україна. Зламаний тризуб»* [УМ. 28.02.2009] [ПКС]. У відповіді (2) експлікується повідомлюване значення: *ні, це не марення; це твір російського фантаста <...>* (власне репрезентативна функція).

Антипофора часто взаємодіє з іншими стилістичними засобами, зокрема синтаксичними. Як наслідок – виразне та потужне в комунікативно-прагматичному аспекті мовлення. Наприклад, насичений стилістичними фігурами такий текстовий уривок: (1) *Ви повірили, що заплатять гроші?* (2) *Так само, як повірили про тисячу гривень Ощадбанку?* (3) *Повірили?* (4) *Повірили!* (5) *Повірили, що цукор буде 4 гривні?* (6) *І що?* [ВП. 01.10.2009] [КПС]. Антипофора (3, 4), ампліфіковані риторичні питання, посилюваний повтор (*повірили? так само, як повірили?*), багаторазовий лексичний повтор (*повірили – 5 разів*) передусім сприяють реалізації експресивної функції (передача обурення та подиву мовця), а також посилювальної функції (переконаність мовця в тому, що народ більшою частиною повірив). Речення (1, 2, 4, 5) виконують стверджувальну функцію (наприклад (1): *Так, повірили, що заплатять гроші*). Риторичне питання (6) апелює до адресатів, пропонує зробити висновки, проаналізувати наслідки довірливості (апелятивна функція).

Взаємодіючи, антипофора та ампліфіковані риторичні питання реалізують експресивну та репрезентативну функції: (1) *А що ж Тузла?* (2) *Як заявив заступник голови адміністрації російського президента С. Приходько, «такої проблеми в російсько-українських відносинах не існує».* (3) *Так?* (4) *І давно?* (5) *А Президент України теж так вважає?* [ДТ. 27.12.2003] [КПС]. Речення-відповідь (2) виконує репрезентативну функцію, переслідує прагматичну мету повідомити адресатам про точку зору діяча. Риторичні питання (3, 4, 5) виражають подив мовця, його недовіру заяві, зробленій заступником голови адміністрації, сумнів, цікавість (чи обізнаний Президент з такою позицією російської сторони), тобто виконують експресивну функцію.

Отже, завдяки своїй побудові щонайменше з двох речень антипофора сприяє увиразненню інформаційного мовлення та посиленню його

комунікативно-прагматичного функціонального впливу. Комунікативно-прагматичними функціями, що їх може реалізувати антипофора, є такі: власне репрезентативна, волюнтативна, апелятивна, експозитивна, оцінна, стверджувальна, експресивна, актуалізаційна, посилювальна. Виразність надфразної єдності, що містить антипофору, посилюється при взаємодії цієї риторичної фігури з іншими стилістичними засобами, зокрема синтаксичними (ампліфікацією, повтором, риторичним питанням тощо). Насичене стилістичними фігурами мовлення здатне до поліфункціональності, оскільки в межах одного мовленнєвого контексту реалізуються кілька комунікативно-прагматичних функцій.

Антипофора частіше увиразнює коментарні тексти, ніж власне інформаційні. Це пояснюється різною прагматичною метою текстів згаданих різновидів. Використання антипофори при коментуванні є прагматично виправданим, оскільки коментарний текст покликаний не лише повідомити, а й роз'яснити інформацію, актуалізувати, надати оцінку тощо. Антипофора у власне інформаційних текстах, які повинні інформувати реципієнтів про події, може бути використана задля полегшення сприйняття мовлення адресатами, що є важливою передумовою затримки уваги читачів на подальшій інформації. Дослідження антипофори в мовленні сучасних мас-медіа відкриває перспективи в поглибленні знань про тексти різного функціонального призначення.

Література

1. Гнатишина И. И. Внутренняя структура монолога (на материале произведений У. Шекспира): автореф. дис. ... канд. филолог. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Ирина Игоревна Гнатишина. – Санкт-Петербург, 2009. – 14 с.
2. Ивакина Н. Н. Основы судебного красноречия (риторика для юристов) : [учеб. пособие] / Надежда Николаевна Ивакина. – [2-е изд., перераб. и доп.] – М. : Юристъ, 2006. – 455 с.
3. Лазарева В. А. Теория судебной речи : учеб. пособие / Валентина Александровна Лазарева. – Самара : Самарский университет, 2001. – 122. с.
4. Плещенко Т. П. Стилистика и культуры речи : учеб. пособие [для студентов филолог. специальностей высших учеб. заведений] / Т. П. Плещенко, Н. В. Федотова, Р. Г. Чечет; [ред. – проф. П. П. Шуба]. – Мн. : «ТетраСистемс», 2001. – 544 с.
5. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови: підручник / Олександр Данилович Пономарів. – [3-тє вид., перероб. і доповн.]. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.
6. Сковородников А. П. Вопросно-ответный ход / Олександр Петрович Сковородников // Энциклопедический словарь-справочник. Выразительные средства русского языка и речевые ошибки и недочеты: справочное издание / [ред. – А. П. Сковородников]. – [2-е изд.] – М. : Флинта: Наука, 2009. – С. 83–85.
7. Соколова В. Художня функція риторичних фігур у поезії В. Свідзінського / Вікторія Соколова. – Слово і Час. – 2007. – № 11 (563). – С. 13–18.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

ВЗ – «Високий замок» – щоденна суспільно-політична газета

ВП – «Вісті Придніпров'я» – обласна газета

ДТ – «Дзеркало тижня» – міжнародний громадсько-політичний тижневик

З – «Зоря» – Народна газета Дніпропетровщини

СС.Ч – «Свобода слова. Час 2000» – щотижневий буковинський часопис

УМ – «Україна молода» – щоденна інформаційно-політична газета

Стаття надійшла до редакції 13.09.2010 р.

УДК 811.161.2373.7

І. В. Онищенко

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕРИФРАЗИ
ЯК ЗАСОБУ ВИРАЖЕННЯ ОЦІННОСТІ
В СУЧАСНИХ ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕКСТАХ**

Онищенко І. В. Особливості функціонування перифрази як засобу вираження оцінності в сучасних публіцистичних та інформаційних текстах.

У статті визначено стилістичні функції перифрази в публіцистичних та інформаційних текстах; досліджено особливості функціонування перифрастичних зворотів як засобу вираження оцінності в різних жанрах публіцистичного та інформаційного стилів.

Ключові слова: перифраза, перифрастичний зворот, перифраза-заголовок, оцінка, оцінна функція, оцінний засіб, публіцистичний текст, інформаційний текст.

Онищенко И. В. Особенности функционирования перифразы как средства выражения оценочности в современных публицистических и информационных текстах.

В статье определены стилистические функции перифразы в публицистических и информационных текстах; исследованы особенности функционирования перифрастических оборотов как средства выражения оценочности в различных жанрах публицистического и информационного стилей.

Ключевые слова: перифраза, перифрастических оборот, перифраза-заголовок, оценка, оценочная функция, оценочное средство, публицистический текст, информационный текст.

Onishchenko I. V Features periphrasis functioning as an expression otsinnosti in modern journalistic and informational texts.

The article defines the stylistic features periphrasis in journalistic and informational texts; The functioning of periphrastic phrases as an expression otsinnosti publicist in different genres and styles of information and newspaper headlines.

Key words: periphrasis, periphrasal construction, periphrasis-head line, evaluation, evaluation function, evaluation mean, publicistic text, informative text.

У сучасній теорії та методології мовознавства функціональний підхід до дослідження мовних фактів набуває особливої актуальності у зв'язку зі зверненням лінгвістики до вивчення мови в її реальному функціонуванні, що зумовлює комплексний підхід до аналізу мовних явищ, коли кожна

окрема одиниця мови, постаючи складником цілісної системи, досліджується з погляду виконуваних нею функцій. Така тенденція пояснюється тим, що увага лінгвістів останнім часом зосереджується на вивченні мови як засобу спілкування і на проблемі взаємодії мови і дійсності.

Повноцінне функціонування сучасних засобів масової комунікації в Україні, як і в усьому світі, сьогодні уже неможливе без оцінювання подій політичного, економічного, культурного життя суспільства та належного аргументування цих оцінок. Саме тому, на наш погляд, видається вельми актуальною проблема аналізу особливостей реалізації засобів вираження оцінки в публіцистичному та інформаційному стилях.

Оцінка – це функціонально-семантична категорія, що спирається у своїй семантиці на аксіологічну константу, являє собою сукупність різнорівневих мовних одиниць з оцінним значенням, які виражають позитивне чи негативне ставлення мовця до змісту мовлення, реалізуючи силу впливу, спрямовану на досягнення комунікативно-прагматичного завдання [4, с. 5]. Оцінне ставлення до реальної дійсності є унікальною антропоцентричною формою світосприйняття, що зумовлено особливостями фізичного й психічного складу людини, раціональним, творчим характером її мислення.

Одним з ефективних засобів оцінного вираження думки, оновлення та збагачення образних ресурсів засобів публіцистики й інформації є перифраза. Мовні розвідки вітчизняних та зарубіжних учених були спрямовані на різнобічне вивчення аспектів перифрази: визначення лінгвістичного статусу перифрази в системі номінативних і стилістичних засобів мови (Ш. Баллі, В. Виноградов, Д. Вовчок, І. Гальперін, Л. Жулинська, І. Кобилянський, О. Кожин, Г. Моложай, Л. Синельникова, А. Юрченко та ін.); структурно-граматичні особливості перифраз (В. Григор'єв, М. Коломієць, П. Колосов, М. Пилинський, О. Пономарів, Є. Регушевський А. Свашенко, Н. Сологуб, О. Юрченко та ін.); особливості функціонування перифрастичних зворотів у текстах певного функціонального призначення (Г. Євсєєва, С. Комарова, Я. Макарова, М. Пилинський, Г. Солганик, І. Соколова, Г. Томіліна та ін.). Незважаючи на пильну увагу до перифрази як мовної категорії, проблема аналізу перифрастичних зворотів як засобу вираження оцінності в сучасних публіцистичних та інформаційних текстах потребує детального вивчення.

Мета нашої статті полягає у з'ясуванні особливостей функціонування перифрази як засобу оцінного висловлення думки в публіцистичних та інформаційних текстах.

Джерельною базою дослідження послужили інформаційні матеріали та публіцистичні тексти українських газет, журналів, телепередач («День», «Наше місто», «Обрій ПІБ», «Репортер», «Свідок», «Спорт», «Спортклуб», «Спортрепортер», «Товариш», «Україна молода», «Українська правда», «Факти», «Час спорту» та ін.) за останні десять років.

Публіцистичний та інформаційний різновиди мовлення – це окремі стилі, яким притаманні специфічні мовностилістичні й комунікативно-прагматичні особливості. Публіцистичні тексти призначені впливати на свідомість читача, переконувати його, виявляти авторське ставлення до явищ і подій навколишньої дійсності, що зумовлює наявність великої кількості оцінних засобів. Для текстів інформаційного стилю – продукту колективної творчості – притаманний аналітико-узагальнювальний тип викладу інформації, що зумовлює перевагу мовних засобів без індивідуального забарвлення з імплікованою оцінною або інтелектуальною експресивністю [4, с. 10].

Задля максимального впливу на свідомість адресата автори публіцистичних та інформаційних текстів звертаються до зображальних засобів мови, що створюються при вживанні слів і виразів в образно-переносному смислі. Вторинні номінації надають суспільно-політичним та масово-інформаційним текстам образності, експресивності, емоційності, свіжості, оригінальності.

Перифраза є ефективним засобом конденсації думки та вираження безпосереднього ставлення журналіста до змісту висловлювання. Прийом перифразування має давню історію вживання в художньо-поетичному мовленні, однак поступово перифрастичні звороти досить активно стали використовуватися в публіцистичних та інформаційних матеріалах. Яскраві метафоричні образи надають текстам досліджуваних стилів жвавості, своєрідності, роблять їх цікавими для адресата, дозволяють якнайточніше передати думку, певні почуття, авторське бачення світу.

У сучасному мовознавстві перифраза кваліфікується як описове образно-переносне найменування, що має метафоричний або метонімічний характер і несе в собі певну емоційну оцінку [5, с. 435]. Як правило, в основі перифрастичних зворотів лежить підкреслення якоїсь характерної риси, яскравої видільної ознаки особи, явища, предмета, що сприяє їх легкому розумінню й розшифровці. Важливу роль тут відіграє й контекст, який також допомагає розкрити зміст висловленого.

Г.Євсєєва вважає, що основним призначенням перифрази як стилістичного прийому є посилення виразності тексту, дієвості вислову. Останнє, на думку дослідниці, найчастіше розв'язується за допомогою конотативного компонента, який доповнює основний зміст описового виразу, що утворює перифразу. Перифрастична конотація, як зауважує Г.Євсєєва, може носити різноманітний характер: образний, оцінний, емоційно-експресивний [3, с. 16].

Образно відображаючи події та явища об'єктивної реальності, героїв цих подій та явищ, автори публіцистичних та інформаційних текстів активно використовують перифрази на позначення відомих осіб сучасності. Тут можна навіть говорити про створення іміджу. При цьому ракурс сприйняття зміщений, акцентуються лише певні сторони об'єкта.

Імідж, не даючи повної характеристики особи чи явища, фіксує лише окремо взяті риси і якості, які легко сприймаються, не вимагаючи великих розумових зусиль одержувача інформації.

У текстах публіцистичного стилю функціонує велика кількість перифраз на позначення імен відомих політичних та громадських діячів, представників різних сфер суспільного життя: *великий Дон*, *«професор»* (Віктор Янукович), *газова леді*, *газова принцеса*, *леді Ю*, *українська Жанна Д'Арк*, *жінка з косою* (Юлія Тимошенко), *червоний генерал*, *лідер комуністів* (Петро Симоненко), *колотопська відьма* (Наталія Вітренко), *шоколадний король*, *шоколадний заєць* (Петро Порошенко), *кидалов*, *«головний підрахуй»* (Сергій Ківалов), *кремлівський владика*, *російський очільник* (Володимир Путін), *людина в кепці*, *головний москвич*, *московський колобок* (Юрій Лужков), *сталевий ВВП*, *всемогутній де-факто лідер Росії* (Володимир Путін), *залізна леді* (Маргарет Тетчер), *архітектор перебудови* (Михайло Горбачов) та ін. В основі цих найменувань лежить характер діяльності особи, її посада, належність до певної політичної партії.

Автори публіцистичних текстів, використовуючи прийом перефразування, орієнтуються на різних адресатів, звертаються до їхніх знань і досвіду, оскільки прагнуть зацікавити своїм матеріалом. Наприклад: *Колишня «газова принцеса» довела, що у нашому суспільстві гроші та технології здатні вершити чудеса* (Україна молода. – 2006. – № 247); *За даними з її штабу, леді Ю дуже «образилася» на те, що наступили на горло її пісні, і тепер остаточно вирішила йти в президенти* (Україна молода. – 2008. – № 118); *Чого тільки заслуговують висловлювання «червоного генерала» про жертв Голодомору* (Україна молода. – 2006. – № 238); *Російський очільник, до того ж прилетів до Києва на півтори години пізніше запланованого* (Україна молода. – 2006. – № 238); *Не слухається кремлівського владика і все тут...* (День. – 2007. – № 31); *Англійське королівство не бачило таких реформ з часів «залізної леді»* (Наше місто. – 10.06.2000); *Після відставки «людину в кепці» призначили деканом факультету управління великими містами московського Міжнародного університету* (Україна молода. – 2010. – № 197); *Українські журналісти одразу ж кинулися випитувати у російських колег деталі про стан здоров'я Володимира Володимировича, намагаючись з'ясувати, хто ж насмілився пошкодити обличчя всемогутнього де-факто лідера Росії* (Україна молода. – 2010. – № 202); *При цьому «сталевий ВВП» назвав нашого віце-прем'єра «колегою і гарним товаришем»* (Україна молода. – 2010. – № 186).

Отже, відбиваючи прагнення соціуму передати цілісність сприймання, ці перифрази заповнюють лакуни в номінативній системі мови, означаючи те, що одним словом висловити думку важко, а передача довгим описовим зворотом веде до втрати експресивності, динамічності й лаконічності.

У текстах інформаційного стилю журналістами активно використовуються перифрази на позначення імен відомих представників шоу-бізнесу: *примадонна російської естради* (Алла Пугачова), *король поп-музики, поп-король, найдорожчий покійник* (Майкл Джексон), *король рок-н-ролу* (Елвіс Преслі), *королева поп-музики* (Мадонна), *поп-принцеса* (Брітні Спірс), *чорна пантера* (Наомі Кемпбел), *красуня* (Джулія Робертс) та ін. Перифрази даної групи допомагають більш повно передати читачу об'єкт опису, виразніше показати оцінне ставлення автора до його роду діяльності. Наприклад: *Але навіть такої фантастично великої суми недостатньо для покриття боргів покійного «поп-короля», які на час смерті артиста в червні минулого року становили 500 мільйонів доларів* (Україна молода. – 2010. – № 201); *Іронія долі: до смерті «найдорожчий покійник» перебував на межі банкрутства, і на серію концертів у Лондоні, виснажливі репетиції перед якими фактично загнали його в могилу, погодився винятково з метою уникнути фінансового краху.* (Україна молода. – 2010. – № 201); *Пізніше особистий лікар музиканта зізнався в суді, що за три останні роки прописав королю рок-н-ролу 19000 доз снодійних, заспокійливих і стимуляторів* (Кореспондент. – 08.01.2010); *Королева поп-музики народилася в день смерті короля рок-н-ролу* (Факти. – 16.08.2010.); *Поп-принцесу завжди тягнуло на поганих хлопців* (Огляд преси. – 06.09.2010). Отже, ЗМІ переважно використовують перифрази для увиразнення, вироблення власного, неповторного стилю, надання матеріалам експресивності, емоційності, динамічності.

Перифрастичні звороти в системі мовних засобів інформаційного стилю виконують не лише нормативну, економно-стилістичну, узагальнено-типізуючу, але й експресивно-оцінну функцію. Так, перифраза у досліджуваних текстах – це не лише засіб логічного уточнення мовленого, а й засіб образної та експресивно-оцінної характеристики. Зібраний нами фактичний матеріал фіксує значну кількість перифрастичних зворотів на позначення імен відомих діячів спорту, зокрема футболістів та боксерів.

Так, за футболістом Пеле закріпилася назва *«король футболу»*, футболіста Уейна Руні журналісти називають *«Шреком»* (за схожість з однойменним мультиплікаційним героєм), Роналдо – *«Зубастиком»* (за зовнішнім виглядом), Леонеля Мессі – *«новим Марадонною»* (один з найбільш технічно обдарованих футболістів сучасності), Джона Террі – *«залізною людиною»* (найкращий захисник у сучасному футболі), Рауля Гонсалеса – *«мадридським ангелом»* (найкращий бомбардир футбольного клубу «Реал») та ін. Наприклад: *Король футболу впевнений, що бразильські футболісти Роналдо і Робінью вживають наркотики* (Час спорту. – 24.03.2009); *Тож Шрек, виходячи на грудневий матч із «Тиграми», горів бажанням якнайскорше поповнити власний бомбардирський рахунок* (Спорт. – 28.12.2009); *Однак після поїздки на карнавал в Ріо-де-Жанейро змінив свою думку: Щось подібне відчував «Зубастик» і напередодні фіналу чемпіонату світу-98 у Франції, у якому*

на полі він був лише своєю тінню і в якому бразильці були биті командою Зідана – 3:0 (Спорт. – 25.01.2010); **«Новий Марадонна»** приєднався до елітної групи володарів почесної нагороди найкращому гравцеві року в Європі від журналу *Onze Mondial* (Спортрепортер. – 21.11.2009).

В інформаційних текстах у великій кількості засвідчено перифрази на позначення імен відомих боксерів світу. Так, Віталія Кличка називають *Доктором Нокаутом, Доктором залізний кулак*, Володимира Кличка – *Доктором Сталевий молот*, Майка Тайсона – *Залізним Майком*, Семюеля Пітера – *Нігерійським жахом, Темношкірим жахом*, Бернарда Хопкінса – *Палачем*, Тоні Томпсона – *Тигром*, Миколу Валуєва – *Звірем зі Сходу* та ін. Наприклад: *Хуана Карлоса Гомеса у бою проти «Доктора Залізного Кулака» по-справжньому вистачило лише на чотири раунди, а далі перевага українського чемпіона стала беззаперечною* (Спортрепортер. – 24.03.2009); *У ніч на Великдень український боксер Володимир Кличко, якого називають «Доктор Сталевий Молот», повернув собі звання чемпіона світу за версією IBF у поєдинку проти американця Кріса Бьорда* (Обрій ПІБ. – 2006. – № 17); *На тому ж місці, в той же час, де очікували видовища за участю Кличка й Поветкіна, тепер мають зустрітися «Доктор Сталевий Молот» та «Нігерійський Жах»* (Україна молода. – 2010. – № 142); *А молодший брат і справді напрочуд упевнено розібрався з «Нігерійським Жахом»* (Україна молода. – 2010. – № 169); *Залізний Майк у грудні займеться переглядом перспективних боксерів, щоб відібрати декількох для подальшої серії боїв у місті Тянцін, де відвідає кілька поєдинків* (Українська правда. – 15.10.2010); *Нагадаємо, що перший бій між Джонсом і Палачем відбувся в 1993 році* (Час спорту. – 18.05.2009).

Появу перифрастичних зворотів провокують різноманітні події суспільно-політичного, економічного, культурного життя країни. Позитивне чи негативне ставлення до цих подій та людей, які беруть у них безпосередню участь, має значення для творення перифраз. Перифрази на позначення відомих осіб мають як позитивну характеристику (*золотий голос країни, король рок-н-ролу, королева подіуму, майстер шаблі, мегазірка естради* та ін.), так і негативну (*акула горілчаного бізнесу, мер-циркач, рудий тарган, агресивна соціалістка, мама російського криміналу, сірий кардинал секретаріату президента* та ін.). Наприклад: *Також у Ялті того ж дня «золотий голос Росії» дасть спільну з тутешнім мером Сергієм Брайком прес-конференцію* (Україна молода. – 2010. – № 208); *«Король рок-н-ролу» значно відстав від лідера, «заробивши» 60 мільйонів доларів* (Україна молода. – 2010. – № 201); *Дружина мера-циркача Олена Батурина купила будинок у Лондоні за 50 мільйонів фунтів стерлінгів* (Огляд преси. – 18.08.2008); *Так що з позитивним іміджем у «рудого таргана» не склалося ні в Україні, ні за її межами* (Огляд преси. – 13.07.2009).

Перифраза набуває особливої виразності й образності в тих випадках, коли до її складу вводяться слова-компоненти, що мають різне стиліове

забарвлення і належать до різних сфер спілкування людей. Чим віддаленіші ці сфери, тим контрастніші ці стилістичні колорити, тим яскравішою, вражаючою буде створена одиниця [2, с. 76], тому що «стилістичний ефект часто досягається завдяки порушенню законів логіки» [1, с. 22]. Ось деякі з перифрастичних зворотів такого типу, зафіксовані нами в досліджуваних текстах: *монастир за дротом* – тюрма, *лицар підпільного промислу* – продавець наркотиків, *мисливець за пляшкою* – п'яниця, *продавець смерті* – торговець зброєю та ін. Наприклад: *Вжитими заходами розшуку крадія було затримано, дещо із викраденого вже вилучено. На зловмисника чекає монастир за дротом* (Свідок. – 13.12.2005); *У лицаря підпільного промислу вилучено десять мілілітрів важкого наркотику „вінт”, який призначався на продаж* (Свідок. – 16.11.2005); *Близько 23 години мисливець за пляшкою проник у кіоск і виніс з нього ящик біленької* (Свідок. – 09.02.2006) та ін.

Уживання перифраз у публіцистичних та інформаційних текстах пояснюється бажанням адресанта підвищити експресивність висловлювання, образними засобами дати оцінку діяльності особистості, привернути увагу до події чи явища, підкреслити роль і значення конкретної людини. Це якнайкраще можна зробити через заголовок як текст презентативного спрямування. Короткий, стислий за обсягом, але не за змістовим навантаженням, заголовок статті з вторинною номінацією конкретних осіб може стати яскравим зразком оперативного реагування преси на актуальну подію. До того ж саме він може стати вирішальним фактором під час вибору повідомлення читачами.

Заголовок публіцистичного тексту насамперед виконує оцінну функцію. Він формує в реципієнта правильне ставлення до громадського життя й конкретних справ, актуалізує проблеми сучасності, що представляють інтерес для суспільства (політичні, економічні, філософські, моральні, питання культури й т. ін.), роблячи свій вплив на читача, заголовок не тільки орієнтує в подіях, але й прагне вплинути на думку читача. У підході до заголовків у їхньому відборі й оцінці завжди виявляється моральна позиція автора, що привносить у висловлення емоційний елемент.

У заголовках сучасних ЗМІ переважна більшість перифраз використовується на позначення відомих діячів політики, культури, спорту. Перифрази цієї групи допомагають схарактеризувати об'єкт, образно розкриваючи його специфічні, особливі ознаки. До того ж, у заголовках ці найменування чітко не називають героя повідомлення, а ніби «підштовхують» адресата до висновків на основі існуючих знань. Наприклад: *Тасмниці «газової принцеси»* (Українська правда. – 2009); *Тому що «професор»* (Українська правда. – 2004); *Шоколадний король побудував палац... не шоколадний* (Товариш. – 2007. – № 121); *Чергова перемога «Сталевого Молота»* (Обрій ПІБ. – 2006. – № 17); *Залізний Майк шукає роботу* (Волинь. – 2001. – № 1156) та ін.

Проведений аналіз показав, що для більшості українців будуть більш цікавими, зрозумілими і такими, що привертають увагу, вжиті в заголовках перифрази «газова леді», «професор», «шоколадний король», «Сталевий молот», «Залізний Майк», ніж словосполучення лідер БЮТ Юлія Тимошенко, лідер блоку «Партія регіонів» Віктор Янукович, Голова Ради НБУ Петро Порошенко, боксер Володимир Кличко, боксер Майк Тайсон. Використання перифраз, які слугують одним із критеріїв відбору тексту для прочитання, є досить дієвим засобом привернення уваги реципієнтів і посідає чільне місце серед стилістичних прийомів, що використовуються авторами. Оцінюючи ситуацію, заголовок формує в читача певне ставлення до описуваних подій та явищ. Він впливає на читача, переконує його через факти, представлені в заголовку, і через авторську оцінку цих фактів.

Отже, ефективним засобом вираження оцінного ставлення до подій і явищ навколишнього світу в публіцистичних та інформаційних текстах є перифраза. Оцінка, яку несе в собі перифраза, може мати позитивне, схвальне або негативне, іронічне значення. Унаслідок цього підвищується емоційність, динамічність, лаконічність повідомлення, виявляється ставлення автора до повідомлюваної інформації. Функціонування перифраз у досліджуваних текстах пов'язане з їхніми жанровими особливостями й комунікативно-прагматичними завданнями. Більш частотні перифрази в таких жанрах, як нарис, фейлетон, аналітична інформація, коментар; у жанрах хроніки, передової статті, замітки частотність використання перифраз низька, це здебільшого загальномовні описові звороти. Перифрази належать до ефективних засобів оновлення й збагачення лексики газети, журналу, телепередачі. Перифрастичні описові звороти роблять журналістський текст цікавим, дотепним, що полегшує сприймання матеріалу, його розуміння, дозволяє якнайточніше передати думку, певні почуття, авторське бачення світу, надати зображуваним подіям і явищам відповідної оцінки.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Торжество или подобие? / Нина Давыдовна Арутюнова // Проблемы структурной лингвистики. – М. : Наука, 1983. – С. 3–22.
2. Вакуров В. Н. Стилистика газетних жанров / Владимир Николаевич Вакуров. – М. : Высш. шк., 1978. – 183 с.
3. Євсєєва Г. П. Перифрази в мові сучасних газет (на матеріалі українських газет 80-90-х рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова ” / Євсєєва Галина Петрівна. – Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.
4. Онищенко І. В. Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Онищенко Ірина Володимирівна. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.
5. Українська мова : Енциклопедія / Редкол. В. М. Русанівський, О. О.Тараненко та ін. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – 740 с.

Стаття надійшла до редакції 04.10.2010 р.

ЛЕКСИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРИ ПЕРЕКЛАДІ АНГЛІЙСЬКИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕКСТІВ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Остроушко О. А. Лексичні трансформації при перекладі англійських інформаційних текстів українською мовою.

У статті визначено й описано основні лексичні перекладацькі трансформації, застосовувані при перекладі англійських інформаційних текстів українською мовою. Доведено, що спосіб перекладу лексичних елементів залежить від особливостей лексико-семантичних систем мов оригіналу й перекладу, функціональних і стилістичних характеристик слів, національно-культурних чинників.

Ключові слова: лексична трансформація, конкретизація значення, генералізація значення, смисловий розвиток, антонімічний переклад, додавання й вилучення слова, цілісне переосмислення.

Остроушко О. А. Лексические трансформации при переводе английских информационных текстов на украинский язык.

В статье определены и описаны основные лексические переводческие трансформации, которые используются при переводе английских информационных текстов на украинский язык. Доказывается, что способ перевода лексических элементов зависит от особенностей лексико-семантических систем языков оригинала и перевода, функциональных и стилистических характеристик слов, национально-культурных факторов.

Ключевые слова: лексическая трансформация, конкретизация значения, генерализация значения, смысловое развитие, антонимический перевод, добавление и удаление слова, целостное переосмысление.

Ostroushko O. A. Lexical transformations when translating English informative texts into Ukrainian.

The main lexical translation transformations used during translating English informative texts into Ukrainian are revealed and described. The author argues that a way of translating lexical elements depends on peculiarities of lexical-semantic systems of original and target languages, functional and stylistic features of words, national-cultural factors.

Key words: lexical transformation, concretization of meaning, generalization of meaning, sense development, antonymous translation, addition and removal of word, integral rethinking.

При перекладі інформаційних текстів виникає необхідність застосування лексичних перекладацьких трансформацій, під якими розуміють «закономірні заміни словникових відповідників у процесі перекладу» [4, с. 101], «різного роду зміни лексичних елементів мови оригіналу під час перекладу з метою адекватної передачі їх семантичних, стилістичних і прагматичних характеристик із врахуванням норм мови перекладу та мовленнєвих традицій культури мови перекладу» [3, с. 39]. Основними такими трансформаціями є конкретизація значень, генералізація значень, смисловий розвиток, антонімічний переклад, додавання й вилучення слова, цілісне переосмислення.

Лексичний елемент перекладається не окремо, а в сукупності його контекстуальних зв'язків і функціональних характеристик, що й демонструє, зокрема, переклад багатозначних слів. Знання словникових відповідників є необхідною, але недостатньою умовою адекватного перекладу лексики, оскільки контекст часто диктує необхідність відхилення від словникових відповідників. Звичайно, все багатоманіття контекстів не можна зафіксувати у словнику, навіть на рівні словосполучень. Тому одна з головних труднощів перекладу – необхідність знайти конкретне значення слова чи словосполучення, відсутнє в словнику, але єдино доречне в певному контексті. Важливим способом вибору контекстуального відповідника слова є перекладацька лексична трансформація конкретизації значення, що зумовлена розбіжностями у функціональних характеристиках словникових відповідників лексичних елементів оригіналу та традиціях мовлення [3, с. 39; 4, с. 101]. «Конкретизація значення – це лексична трансформація, внаслідок якої слово (термін) ширшої семантики в оригіналі замінюється словом (терміном) вузької семантики» [3, с. 39]. Наприклад: *It found depression was less common among parents whose children lived further away, compared to parents whose children lived locally. Depression was highest among parents of poorer families with all their children still living in the local area, the study showed* (DT, 01.07.09) – «З'ясовано, що депресія загалом менше властива тим батькам, чії діти живуть досить далеко, аніж тим, чії діти залишаються жити поруч. Дослідження виявило, що найвищий рівень депресії серед людей у бідних сім'ях, де всі діти проживають неподалік від батьків». Конкретизація значення, як це видно з наведеного прикладу, вимагає також низки граматичних трансформацій.

Зрозуміло, що цей спосіб перекладу частіше застосовують тоді, коли перекладаються слова із дуже широким значенням на кшталт *thing, matter, piece, affair, unit, claim, concern, fine, good, to be, to do, to get, to come* тощо [3, с. 40]: *The world's first synthetic brain could be built within 10 years, giving us an unprecedented insight into the nature of consciousness and our perception of reality* (Guardian (G), 23.07.09) – «Перший у світі синтетичний мозок міг би бути створений протягом десяти років, даючи нам безпрецедентну можливість осягнути сутність свідомості й нашого сприйняття дійсності»; *The Taliban have confirmed on their website that they are holding an American soldier the US military had earlier described as possibly being in enemy hands* (G, 06.07.09) – «Талібан на своєму веб-сайті підтвердив, що вони утримують у полоні американського солдата, якого раніше американські військові оголосили таким, що, можливо, перебуває в руках ворога»; *A GP and a six-year-old girl have died after contracting swine flu, taking the number of UK deaths linked to the virus to 17, officials announced today* (G, 13.07.09) – «Сьогодні офіційно оголошено, що від

свинячого грипу померли сімейний лікар і шестирічна дівчинка, що довело число померлих від вірусу в Об'єднаному Королівстві до сімнадцяти».

Генералізація значення слова – трансформація, протилежна за напрямком конкретизації. Унаслідок генералізації слово з вузьким значенням, що перекладається, замінюється в перекладі на слово із ширшим значенням, нерідко гіпонімом [3, с. 45]. При цьому слід бути обачним, щоб уникнути втрати точності інформації: А *grandmother survived 11 days at the bottom of a ravine after getting lost on a rambling holiday in the Spanish Pyrenees by sipping rain water and nibbling wild herbs* (DT, 09.07.09) – «Заблукавши під час прогулянки в Іспанських Піренеях, жінка провела 11 днів на дні ущелини, п'ючи лише дощову воду й харчуючись дикими рослинами». Англійське *grandmother*, як його українські відповідники *баба* або пестливе *бабуся*, означають передусім «мати батька або матері» [2; 6; 7]. Уживання цих лексем щодо жінки похилого віку (або в українській мові й щодо жінки взагалі) позначене відтінком розмовності. Стилістичні норми англійського інформаційного мовлення цілком припускають уживання розмовних елементів, але це не властиве українським інформаційним текстам, що й зумовлює в розглядуваному контексті застосування прийому генералізації. Інша англійська лексема – *survive* – українськими словниковими відповідниками має «пережити (сучасників тощо); витримати, перенести, пережити (щось); лишитися живим; продовжувати існувати; вціліти» [5]. Зрозуміло, що повідомлення інформує про *виживання* в умовах дикої природи, але українське *виживати* «залишатися живим, незважаючи на небезпеку, тяжке захворювання, скрутні умови існування і т. ін.» [2], як правило, поєднується з обставинами на позначення тривалого нечітко окресленого часового проміжку (*виживати всі ці роки, довгі місяці, увесь час* тощо). У наведеному ж уривку йдеться про точну кількість днів, що й зумовлює вживання слова з більш широким значенням. Ще дві англійські лексеми – *nibbling sipping* – у своєму лексичному значенні мають семи невеликої кількості: *nibble* – «take small quick bites: to take a series of small quick bites at something, or eat something in a series of small quick bites», *sip* – «drink slowly in very small amounts: to drink something slowly, taking only a small amount at a time» [7]. Ці слова перекладаються описово: *nibble* – відкушувати маленькими шматочками; *sip* – пити маленькими ковтками [5]. Можна дібрати й однослівні відповідники: так, значення «відокремлювати невеликі частинки чого-небудь, захоплюючи, здавлюючи зубами» має українське дієслово *кусати* [2], але воно не сполучається з іменниками *трава* або *рослина*, а саме про дикі рослини мовиться в тексті. Крім того, по-українськи *вкусити* чи *відкусити* що-небудь не значить його *з'їсти*. Значення «пити, перев. невеликими ковтками й видаючи при цьому характерні звуки» має українське слово *сьорбати* [2], але це розмовна лексема, вживання яких не бажане в інформаційному українському мовленні.

Як бачимо, застосування прийому генералізації зумовлюється різними стилістичними нормами англійської та української мов, відмінностями синтагматичної сполучуваності відповідників в обох мовах, а також розбіжностями в лексико-семантичних системах мов. Щодо останнього чинника, прикладом може бути й таке речення: *The toddler was strangled by the snake in the town of Oxford...* (DT, 01.07.09) – «Змія задушила дитину в містечку Оксфорд...». Англійське *toddler* означає «маленька дитина, яка вчиться ходити»: «young child: a young child who is learning to walk» [6; 7]. Українська мова не має лексеми, яка б називала дитину саме в цей період її розвитку.

Смисловий розвиток є таким прийомом контекстуальної заміни, коли в перекладі використовується слово, значення якого є логічним розвитком значення слова, що перекладається. Подібні відхилення від «букви» оригіналу іноді необхідні для досягнення адекватності перекладу, оскільки в мовах оригіналу й перекладу можуть діяти різні мовленнєві норми та існувати різні традиції мовлення [3, с. 28]. Звичайно, послуговуватися подібним прийомом слід дуже обачно, оскільки значний семантичний розвиток значення слова, що перекладається, може призвести до викривлення змісту оригіналу й порушення адекватності перекладу [3, с. 29]. Смисловий розвиток, так само як і інші види лексичних трансформацій, стосується не окремо взятого слова, а мінімум словосполучення, певної смислової групи. Логічно, що при подібній трансформації відбуватимуться й граматичні видозміни конструкцій. Найпоширеніші випадки смислового розвитку, за Я. Рецкером, вкладаються в схему причина → процес → наслідок. Відповідно, можуть бути такі його різновиди: 1) заміна процесу його причиною, 2) заміна процесу його наслідком, 3) заміна причини процесом, 4) заміна наслідку процесом, 5) заміна наслідку причиною, 6) заміна причини наслідком (під процесом мають на увазі виражену дієсловом-присудком дію чи стан) [4, с. 104–105]. Наприклад: *More than two-thirds of voters say the Scottish Parliament has achieved little or nothing in first decade of devolution, a new poll has revealed* (DT, 01.07.09) – «Нове соціологічне опитування виявило, що більш ніж дві третини виборців вважають, що Шотландський парламент не зробив майже нічого за десять років своєї роботи»; *Violators can also face up to three years in prison* (DT, 09.07.09) – «Порушникам загрожує до трьох років в'язниці» (можливий і варіант «позбавлення волі»).

Антонімічний переклад – перекладацька трансформація, що полягає в заміні форми слова або словосполучення на протилежну (позитивної – на негативну й навпаки). Зміст одиниці, котра перекладається, залишається в основному подібним. В. Карабан зауважує, що термін «антонімічний переклад» є неточним, оскільки слово, що перекладається, не замінюється на антонім у мові перекладу, а змінює лише форму на протилежну. Саме тому дослідник пропонує назвати цю трансформацію «формальною негативацією» [3, с. 30], якої засвідчено три види: 1) негативація – слово

або словосполучення без формально вираженої суфіксом або часткою заперечувальної семи замінюється в перекладі на слово з префіксом *не-* або словосполученням із часткою *не*; 2) позитивація – слово або словосполучення з формально вираженою заперечувальною семою замінюється в перекладі на слово або словосполучення, яке не містить формально вираженого негативного компонента; 3) анулювання двох наявних у реченні негативних семантичних компонентів. Наприклад: *Filming has **not been disrupted*** (Observer (Obs), 05.07.09) – «Зйомки фільму **тривають**»; *Schools, for instance, will only be closed if too many teachers are off sick to **keep classes going**...* (G, 07.07.09) – «Школи, наприклад, будуть закриватися тільки якщо більшість учителів через хворобу **не зможуть продовжувати проводити заняття**»; *Pilots on selected trans-oceanic routes are due to test the system... **as early as next year*** (G, 09.07.09) – «Пілоти на вибраних трансатлантичних маршрутах мають протестувати систему... **не раніше ніж на наступний рік**»; *Professor John Hills, from the London School of Economics, said health **inequalities** had not improved despite significant government attention* (G, 09.07.09) – «Професор Джон Хіллс із Лондонської школи економіки заявив, що ця **різниця** [ідеться про різну середню тривалість життя англійців, котрі проживають у різних частинах країни] не зникла навіть незважаючи на значну увагу з боку уряду».

Часто прийом формальної негативації застосовується при перекладі складних речень, що містять заперечувальну частку *not* і сполучник *until* або *unless*, наприклад: *NHS East of England said a swab test confirmed Day had also contracted the H1N1 virus, but the exact cause of death will remain **unknown until** the coroner's report* (G, 13.07.09) – «Державна служба охорони здоров'я східної частини Англії заявила, що аналіз підтвердив, що Дей був заражений вірусом H1N1, але точна причина смерті буде встановлена після розтину». При перекладі наведеного уривку мусимо застосувати також прийом смислового розвитку, що зумовлено вживанням в англійському реченні лексеми *coroner*, яка є словом-реалією: *коронер* – «у Великій Британії, США та деяких інших країнах – судовий слідчий, що провадить слідство у випадках підозрілої або наглої смерті, після чого передає справу до суду» [2]. Саме у звіті *коронера* зазначається причина смерті людини. В Україні висновки щодо причини підозрілої смерті робить бюро судово-медичної експертизи, але в мовленнєвій практиці не прийнято говорити про висновок чи звіт експертизи, натомість усталився вислів *після розтину*. Відповідно, маємо, за Я. Рецкером, заміну наслідку процесом.

Досить частотними при перекладі інформаційних текстів виявилися трансформації додавання й вилучення слів. Трансформація додавання полягає у введенні в переклад лексичних елементів, що відсутні в оригіналі, з метою правильної передачі смислу речення (оригіналу), що перекладається, та / або дотримання мовленнєвих і мовних норм, що існують у культурі мови перекладу [3, с. 48]. Відповідно, вилучення –

виправдане з мочки зору адекватності перекладу, передусім норм мови перекладу, усунення в тексті перекладу тих плеонастичних або тавтологічних лексичних елементів, які за нормами мови перекладу є частинами імпліцитного смислу тексту [3, с. 50]. Зрозуміло, що подібні трансформації вимагають від перекладача значної уваги, щоб у перекладі не було спотворено або зменшено обсяг оригінальної інформації. Зазначені прийоми зумовлені передусім розбіжностями лексико-семантичних систем обох мов, відсутністю однослівних відповідників. Інший важливий чинник, який визначає застосування додавання чи вилучення слів, – потреби контексту. У тому чи іншому контексті лексема може актуалізувати імпліцитні смисли, пов'язані з національно-культурними конотаціями, епідігматичними відношеннями між словами тощо. Це, зі свого боку, вимагає додаткового пояснення при перекладі.

Додавання слів у переважній більшості випадків диктується застосуванням описового перекладу [4, с. 114]: *Such systems allow elderly or **handicapped people** to interact with the world through signals from their brains, without having to give voice commands...* (DT, 01.07.09) – «Подібні системи дозволяють старим людям або **людям із фізичними чи розумовими вадами** взаємодіяти з навколишнім світом за допомогою сигналів мозку, не вдаючись до голосових команд...»; *According to the latest estimates of the India Meteorological Department, **rainfall** during this year's monsoon has so far been 43 per cent below the long-term **average*** (DT, 14.07.09) – «Згідно з останніми оцінками Індійського метеорологічного відомства, **кількість опадів** протягом цього річного мусону на цей час на 43 % нижча за звичайну **середню величину**».

Поява додаткових лексем також пов'язується з мовленнєвими нормами мови перекладу: *Tens of thousands of people are expected to lose their jobs **as a result of the law**, which was signed in 2006 by then-president Vladimir Putin* (DT, 01.07.09). Англійський вираз *as a result of* має словниковий український відповідник «унаслідок» [5], але реченнєвий контекст унеможливує подібний переклад: не можна втратити роботу «унаслідок закону», тому в українському перекладі варто сказати «унаслідок прийняття закону» або, краще, «після прийняття закону» чи «після того, як закон вступить у силу»: «Очікується, що десятки тисяч людей втратять роботу після того, як цей закон, підписаний у 2006 році тодішнім президентом Владіміром Путіним, вступить у силу».

Відсутність однослівного відповідника може зумовити необхідність цілісного переосмислення вислову: *The quake was followed by eight **aftershocks*** (DT, 09.07.09). Англійське *aftershock* означає «small earthquake: a small earthquake, usually one of several, that follows a larger one» [7], тобто незначний підземний поштовх після основного землетрусу [5]. Сказати українською, що «землетрус продовжився ще вісьмома невеликими поштовхами» буде синтаксичною та стилістичною помилкою,

тому необхідно переосмислити вислів: «Після основного поштовху сталося ще вісім слабких».

Вилучення слів у більшості випадків пов'язане з необхідністю уникнути тавтології чи плеоназму при перекладі: *Despite several attempts on her life, she carried on with her work until she was **shot dead** on her doorstep in Moscow* (G, 16.07.09) – «Незважаючи на кілька замахів на своє життя, вона продовжувала роботу, поки не була застрелена на порозі свого будинку в Москві»; *...a committee has unanimously rejected the plans to sounds of **cheering and applause*** (DT, 02.07.09) – «Комітет одностайно під схвальні вигуки відхилив проекти»; *Investigators are still uncertain why the Airbus A330 **fell from the sky** after taking off from Brazil* (DT, 09.07.09) – «Слідчі ще не можуть точно назвати причину падіння Аеробуса А-330 відразу після зльоту в Бразилії» (DT, 09.07.09).

Зрозуміло, що при перекладі випускаються службові слова, як-от артиклі, допоміжні дієслова, прийменники, що є природним результатом відмінностей граматичного ладу обох мов: *The virus **has** killed at least 163 people and infected 14,750 **across** Sri Lanka so far this year, more than double **the** cases in all **of** last year* (G, 07.07.09) – «Вірус убив щонайменше 163 людини й інфікував 14 750 у Шрі-Ланка протягом цього року, що більше ніж удвоє перевищує минулорічні випадки».

Цілісне переосмислення передбачає вираження смислу сказаного на одній мові засобами іншої, які не є ані словниковими, ані контекстуальними відповідниками окремих слів. Найширше застосування цей прийом отримує при перекладі різного роду стійких висловів (фразеологізмів, прислів'їв тощо). Така трансформація ставить перед перекладачем вимогу широкої та глибокої соціокультурної компетенції, глибоких знань культури й мови обох народів: *Instead, it brings together heads of the world's strongest economies at an annual summit for informal discussions of the most pressing global issues **with a view to** increasing international cooperation* (DT, 02.07.09) – «Натомість, вона [ідеться про Велику вісімку] збирає глав восьми найсильніших економічно держав на щорічний саміт для неформального обговорення нагальних глобальних проблем з **метою** посилення міжнародного співробітництва»; *The Church has been cooperating fully with the police and other agencies since the extent and seriousness of this matter **came to light*** (DT, 02.07.09) – «Церква співпрацює з поліцією та іншими агентствами, відтоді як **виявилися** міра й серйозність цієї справи»; *I'd always had it **in the back of my mind** that when the time was right I'd like to have a child* (DT, 14.07.09) – «У **глибині душі** в мене завжди була думка, що як прийде час, я би хотіла мати дитину»; *Players who **fell short** of Wimbledon glory* (G, 03.07.09) – «Гравці, котрі не досягли Уїмблдонського тріумфу». Так, англійський вислів to fall short (=to come short) означає «не вистачати, бракувати, поступатися в чомусь; не виправдати надій, сподівань, не досягти мети» [1, с. 230]. У замітці йдеться

про спортсменів, які так і не змогли перемогти на знаменитому Уїмблдонському турнірі. Це й зумовлює вибір контекстуального варіанта перекладу усталеного звороту.

Отже, при перекладі інформаційних текстів виникає необхідність застосування перекладацьких лексичних трансформацій. В опрацьованому матеріалі зафіксовано конкретизацію й генералізацію значень, смисловий розвиток, антонімічний переклад, додавання й вилучення слова, цілісне переосмислення. Це зумовлено головним чином розбіжностями в лексико-граматичних системах двох мов, відмінностями їхніх стилістичних норм, правил синтагматичної сполучуваності лексем.

Література

1. Англо-український фразеологічний словник / [уклад. К. Т. Баранцев]. – [3-тє вид., стер.]. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2006. – 1056 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. – Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2002. – 1736 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slovnuk.net/>
3. Карабан В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури. Ч. 2. Лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні труднощі / В'ячеслав Іванович Карабан. – Вінниця: Нова книга, 2001. – 303 с.
4. Рецкер Я. И. Пособие по переводу с английского языка на русский / Яков Иосифович Рецкер. – Ленинград: Просвещение (Ленинградское отделение), 1973. – 199 с.
5. АBBYU Lingvo Online Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словника: <http://lingvo.abbyyonline.com/>
6. Cambridge Advanced Learner's Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словника: <http://dictionary.cambridge.org/>
7. MSN. Encarta. Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словника: <http://encarta.msn.com/dictionary/>

Стаття надійшла до редакції 18.10.2010 р.

УДК 811.161.2'374

А. М. Поповський

ПІВДЕННО-СХІДНІ ГОВІРКОВІ РИСИ У ЗБІРЦІ ПОЕЗІЙ ІВАНА МАНЖУРИ «СТЕПОВІ ДУМИ ТА СПІВИ»

Поповський А. М. Південно-східні говіркові риси у збірці поезій Івана Манжури «Степові думи та співи».

У статті висвітлюються лексичні, фразеологічні, морфологічні та синтаксичні особливості південно-східних говірок, зафіксованих у поезіях Івана Манжури наприкінці ХІХ століття.

Ключові слова: жива народна мова, діалектна лексика; фонетичні, морфологічні, синтаксичні риси; мовно-літературна норма.

Поповский А. М. Южно-восточные черты говоров в сборнике поэзий Ивана Манжуры «Степовые думы и песни».

В статье раскрываются лексические, фразеологические, морфологические и синтаксические особенности южно-восточных говоров, которые зафиксированы в поэзиях Ивана Манжуры в конце XIX века.

Ключевые слова: живой народный язык, диалектная лексика; фонетические, морфологические, синтаксические особенности; литературная языковая норма.

Popovs'kiy A. M. South-Eastern dialect's features in the poetry collection of Ivan Manzhura "Stepp's thoughts and songs".

In the present article the lexical, phraseological, phonetical, morphological and syntactical peculiarities of South-Eastern dialects fixed in the poetry of Ivan Manzhura at the end of the 19 th century are described.

Key words: living folk language dialect lexics, phonetical, morphological, syntactical traits, language and literary norms.

Минулися вже ті часи, коли лінгвістична оцінка особливостей діалектної мови ґрунтувалася на протиставленні її літературній мові, коли першому засобу комунікації оголошувалася повна ліквідація. Чимало було втрачено для лінгвістичної науки цікавих народно-розмовних елементів (лексичних, фонетичних, морфолого-синтаксичних) у процесі усталення і кодифікації літературних норм. «Свою негативну роль зіграла й довготривала політика боротьби з усім тим українським, що з легкої руки деяких державних і культурних діячів прирівнювалася до націоналістичного ухилу, а народна мова за таких умов розвитку трактувалася як мужицька» [3, с. 3]. Настав час для глибокого проникнення в першооснови рідної мови, з'ясування особливостей розвитку різних структурних рівнів діалектів не тільки сьогодення, але й тих цінних джерел народної мови, яку зафіксували наші попередники в різножанровій спадщині. Особливу увагу варто привернути до лексичних рівнів діалектизмів у творах українських письменників різної величини як багатогранному й цікавому об'єкту дослідження. Діалектна лексика «вимагає неодмінної уваги ще й тому, що саме слово становить поєднання результатів розвитку цілих структурних рівнів – просодії, фонетики, морфеміки, а тому може служити індикатором цих змін» [2, с. 4].

Одним із невтомних дослідників живої народної мови Південної України другої половини XIX століття був Іван Манжура (01.XI.1851 – 15.V.1893). Багаторічна праця над збиранням та систематизацією найрізноманітніших видів усної народної творчості виробила в нього повагу й любов до повноцінного, мудрістю багатьох людських поколінь насиченого народного слова. Як досвідчений фольклорист він занотовує все нове з народних уст різних суспільних верств, а як поет відбирає для своїх поетичних творів найдовершеніші маловідомі слова і вводить їх в обіг загальнонародної мови, поповнюючи її словниковий склад.

Публікуватися Іван Манжура почав у 80-х роках на сторінках катеринославських газет і журналів (а згодом – і в галицьких виданнях) під псевдонімом Івана Калічки. Для масового читача видавав «метелики» – поетичні переспіви з деяких популярних казкових мотивів інших літератур. При активній допомозі й підтримці О. О. Потебні, який відіграв важливу роль у формуванні світогляду та спрямуванні поетичної музи, в 1889 році вийшла друком у Петербурзі перша і єдина поетична збірка Івана Манжури «Степові думи та співи», яка «назавжди увійшла до культурної скарбниці українського народу, посівши в ній помітне місце» [1, с. 6].

Особливості живого народного мовлення Середньої Наддніпрянщини, Слобожанщини, Степової України, його своєрідні звороти були для поета не лише одним із джерел індивідуальної мови, характеристики персонажів, відтворення місцевого колориту, воно не могло не захоплювати як спостережливого фольклориста і мовознавця. А тому достеменності фіксації мовного матеріалу, почутого безпосередньо з народних уст, широті й повноті його охоплення він надавав особливого значення. Про свідому орієнтацію поета на народну мову в її лексичному, граматичному багатстві та різноманітності синонімічних відтінків свідчить його лист до О. О. Потебні: «Вы ставите мне в укор провинциализмы, – писав І. Манжура, – но здесь была с моей стороны некоторая цель; именно: услыша новое слово, я заносил его в рассказ, чтобы оно не затерялось для всеобщего сведения» [3, с. 393]. Тут же поет наводить цілу низку характерних діалектних слів та виразів, подаючи їхнє тлумачення. Отже, не випадково поетичні твори Івана Манжури, зібрані ним етнографічні та фольклорні записи й досі є вагомими, іноді єдиним авторитетним джерелом для українських мовознавців-діалектологів, істориків мови, дослідників стилю різних літературних пам'яток.

Як відомо, л е к с и ч н і д і а л е к т и з м и охоплюють переважно сфери життя, пов'язані з побутом, родинними стосунками, виробничою діяльністю носіїв степових говорів. У поезії Івана Манжури це насамперед назви сільськогосподарських угідь, рослинного й тваринного світу, природних явищ тощо, які здавна побутують серед степовиків, як-от:

– *царина* «засіяне поле; посіви; лан»: *Шкода на царину й глянуть бувало: Рідна ріллею чорніла, Мов сарана до стебла попсувала, Так її суша спалила* (4, с. 66);

– *подім'я* «подвір'я, обійстя»: *Підійшов я до свого подім'я, – Щось гірке ізнов у серце уп'ялось; Те ж воно і та ж на їм будівля, Та нерідне вже над ним носилось щось* (4, с. 71);

– *нежер* «торішня трава»: *Степ, як дим той, розіслався Просторо, широко: Мов стерня та, понавкруги Скрізь, де гляне око, Сива нежер; тільки інде Нивка половіє Недорідня, шкода й праці! Спечена марніє* (4, с. 55);

– *товаряка* «худоба»: *Скрутно прийшлася година голодна: З осені хліб купували; Де товаряка, одежина годна, Все те на хліб позбувати* (4, с. 66);

– підзоряти «підглядати; наврочити, зурочити»: *Як заллеш – мов позабудеш, Пішов шкандибати; Зараз людей і підзорять, Та й ну дорікати* (4, с. 89);

– половіддя «повінь»: *І такий не один Повесні челядин Рвавсь, мов кінь застоялий з повіддя; Все збирався у путь, Тільки ждав, як спадуць Степовії річки з **половіддя*** (4, с. 93);

– путляти «сплутувати, пошкоджувати; приводити в непридатність будь-що»: *Із ревищем вихор на ниву наскочив, Не шкода йому її вроди: **Путля** колосочки, доценту толоче...А далі – он хмара заходе...* (4, с. 69);

– смага «спека; спрага»: *У тій куряві похило Стомлена ватага З заробітків чимчикує...Млявина та **смага** З ніг валяє небораків, Бідолах дорожніх...* (4, с. 55);

– тіпець «моріг, мурава; рослина *Festuca ovina*»: *Жайворінка озвавсь, Скрізь **тіпець** розіславсь, Немов килим, степом зелененьким* (4, с. 93);

– зздалегоди «зздалегідь»: *Тут ще ік тому мала дітвора... **Зздалегоди** тікай хоч з двора!* (4, с. 54);

– навдаку «завдяки, спроможно, у змозі»: ***Навдаку** тільки силюньці Та серденько моє збудить...* (4, с. 50).

Незначний прошарок у поетичній спадщині становлять етнографічні діалектизми, які ввійшли в систему загальнонародної лексики без змін як єдино можливі слова для передачі означуваних ними понять. З цього погляду вони нагадують просторіччя чи історизми. Серед них виділяємо назви страв, інструментів, занять тощо, наприклад:

– насушник «хліб як продукт харчування»: *Хіба тії побиватись Хорошої вдачі, Що **насушник** дістається Мені, як собаці* (4, с. 75);

– лучок «смичок»: *Стара скрипиця та **лучок**, Ще й невеличкий струн пучок Мені й zostались; все против На весіллях, що заробив* (4, с. 77);

– ремества «народні ремесла»: *Не страшно їм праці, було б біля чого Томити трудящії руки; У праці їх благо; **ремества** другого Хіба ще навчаться їх внуки* (4, с. 68);

– струмент «інструмент»: *А кравець нікчемний і собі за ним: «Пропадай ти, каже, – із шитвом своїм». Далі й мастер **струмент** в торбу ісклада... «Хай тобі з майстерством? Здоров'я шкода!»* (4, с. 77).

Порівняно вужча група живомовної степової лексики, що охоплює семантичні діалектизми. До них відносять слова загальнонародної мови, які в місцевих говорах відрізняються значенням і сферою вживання. Поза текстом вони звичайно не сприймаються як відхилення від загальнонародної норми. Це насамперед слова, що мають спільні значення із загальноновживаними, але відрізняються від них одним або кількома новими значеннями, наприклад:

– синенькі «назва грошей вартістю в 5 карбованців»; зхарчити «проїсти, нічого не залишивши із заробленого»: *По **синенькій**, дай-то Боже, Коли заробити, Та, вертаючись додому, Й те уже **зхарчити**; Дома ж гірша нужда кревна* (4, с. 56);

– *пайда* «приношення, дарунок; щастя, талан; удача»: *Йшла пайда козаку – Скоро став на знаку За лицарство своє він громаді; Незабаром з тим Козаки кошовим Його вибрали чесно на раді* (4, с. 92);

– *безбаши* «йти без мети, врозбрід»: *Вбога царина змарніла, Сіножаті пожари..... Череди он зачуміла, Бреде безбаши по горі* (4, с. 85);

– *датися у помку* «запам'ятатися, датися взнаки»: *Дасться у помку їм рік цей, зима: Ні буряка, ні капусти нема, Навіть немає мішечка картоплі; Льон не зійшов, погоріли коноплі* (4, с. 54);

– *зуспіти* «зустріти; встигнути; несподівано з'явитися»: *Пошукав би, може, чи не зуспів краю, Де сльози людської гіркої немає* (4, с. 49);

– *поновка* «молодий мед, який ще не визрів у сотах; медова взятка»: *Сумує старенький: в колодці, Дай боже, торішній медок Коли б то задержавсь у зиму! Поновки й на палець нема...* (4, с. 52).

У лексичній структурі поетичних зразків митця певне місце посідають своєрідні фразеологічні одиниці степового мовлення, як-от:

– «*Якої нетечі?*» – те саме, що «*Якого чорта?*» – уживається для вираження невдоволення: *Чого мені журитися? Якої нетечі?* (4, с. 75);

– *жаби весільної співають* «нездійсненність бажаного»: *Нехай живуть пароньками, Діток наживають; Мені жаби весільної В левадах співають* (4, с. 78);

– *протягнулися під лісою* «померти, замерзнути»: *Так чого ж тут журитися? Якого ще біса? Протягнуса ж десь, як пес той, В морози під лісою* (4, с. 78);

– *сім раз на день пусто* «те що й бити байдики; не мати ніяких підстав для пересудів»: «*Хвилозопію*» підпустять, «*Нравственность*» якусь-то...*А бодай їм, божевільним, Сім раз на день пусто!* (4, с. 89).

Фонетичні риси степових говірок у поетичних творах І. Манжури в основному відповідають сучасним мовно-літературним нормам. З особливостей місцевого мовлення наявні такі:

а) голосний [і] в іменникові *лілія* заступається [е]: *У пишних палатах якогось магната Розкішні лелії цвіли...* (4, с. 87);

б) вставний [ja] у дієприслівнику *почувши* та дієприкметнику *шумливий*: *Тільки вовки-сіроманці, Труп почувши уранці, У байраці вили тяжко...* (4, с. 86); *Несподівано ми із тобою колись Десь на бесіді стрілись шумлявій...* (4, с. 61);

в) відсутність [л] у прикметниковій формі слова *журавлині*: *І очима вже нас Козачина не раз Журавині ключі молоденький* (4, с. 93);

г) випадний [н] в іменнику *соняшник*: *Маки розкішні, колючий будяк, Ліпа пахуца, нагідки, Сояшник пишний, нікчемний будяк – Все їй іде на пожитки* (4, с. 62);

д) нетипове початкове [с] у прислівнику *зусіль* (літературна норма *зусюди*): *В хмарну годину не знає і відкіль Погань оця набереться; Тільки що бджілка додому сусіль, Враз на щура і наткнеться* (4, с. 63);

е) звукосполучення [чн] у деяких словах дисимілювалося в [шн]: *Тільки б родила, а ми не ліниві, Хлібець святий працювати. Змалку у йому кохатись привишні Темні ми сірії люде...* (4, с. 66).

Серед морфологічних ознак місцевого мовлення в поетичних творах І. Манжури широко використовуються такі:

а) дієслова І дієвідміни в 1-ій особі однини теперішнього часу мають форми без чергування [д], [т], [з], [с] з відповідними шиплячими (*ход'у, крут'у, воз'у, прос'у*): *Чого треба тобі?.. О, тебе я **прося** Не вражай мого серця, лукава, Бо і так через тебе у йому **нося** Я глибокую рану криваву* (4, с. 61); *Я із військом своїм **Налетю**, немов грім, Не забудете ви і до суду* (4, с. 91);

б) дієслова II дієвідміни в 3-ій особі однини теперішнього часу, якщо наголос падає не на закінчення здебільшого мають форми з втраченим кінцевим [т] і підрівняні під дієслівні форми I дієвідміни (*носе, просе, ходе*): *В кожнью квітку загляне вона (бджола – А. П.), Наче й утоми немає; **Носе** та й **носе**, і краю не зна, Людям та богові дбає* (4, с. 62–63); *Їм не хвата веселих тих Хвилин щасливих та святих, Коли, натішившись, дитина Біжить утомлена й в коліна Ховає личенько у неньки Та **просе** ласки...* (4, с. 70); *У білій плоскінній сорочці По пасіці **ходе** дідок ...* (4, с. 52); *Привіта мене і скеля, **Пораде** могила* (4, с. 73);

в) форма називного відмінка множини з флексією -е, -и іменників з сингулятивним суфіксом -ин- типу *сел'ане, л'уде*, з яких переважає перша:

*До села ось дочвалали, Сіли, спочивають; Оступили їх **селяне**, Приязно питають...* (4, с. 55); *Мов в золото, в краску убралась пшениця, І **люде** знов коси гострили* (4, с. 68);

г) іменники чоловічого роду *хлібороб, жайворонок* у називному відмінку однини мають закінчення: -а: *Жайворінка озавсь, Скрізь тіпець розіславсь* [4, с. 93]; *А чи пан я? а чи дука? А чи хлібороба?* (4, с. 75);

д) відповідно до префікса *від-* виступає *од-*: *«Походи по спеці ось за плугом сам, Я ж рукам трудовим **одпочивок** дам!»* (4, с. 84); *...Де нам щастя усміхнулось Та й навіки **одвернулось*** (4, с. 59), а до префікса *з-* виступає *із*: *Велике слово «рідна мати»! І горе дітям, котрим знати Його **із**малку не далось* (4, с. 70); *Спокусив його гріх Він **із**радив своїх, Передавсь у Стамбул до султана* (4, с. 92);

е) скорочені (усічені) форми 3-ої особи однини теперішнього часу на зразок *дума, зна, співа*: *Там кравець у голку нитку **задіва**, Поштрикує хутко, весело **співа*** (4, с. 84); *Привіта мене і скеля, Пораде могила* (4, с. 73);

є) на місці сучасного прислівника *навкруг* фіксується ускладнений *понавкруги*: *Понавкруги ж гуде Орда хижа та жде, Коли дасть на грабіжку він ясу* (4, с. 91), а прислівники *тільки, скільки* мають сталу форму *тільки, скільки*: *А може, ще стрінемось?.. Тільки ік чому!* (4, с. 65); *Скільки погине робітниць святих, Вимовить інколи страшно!* (4, с. 63).

Синтаксичні риси степового мовлення зафіксовані в конструкціях:

а) давального відмінка з прийменником **к** і його фонетичним варіантом **ік**: *Та й ті брови чорні Позлиняли к тому...*(4, с. 79); *Спи ж, козаче, тихо-тихо, Хай вітрець тебе вітає, Тиху пісеньку співає, Поки всіх к страшному суду Янгол божий не розбуде* (4, с. 86); *Любов ік людині, недолею стрітій Мені проказала, сумуючи, їх...* (4, с. 49); *Чим він у волость подушне заплаче? Чим перекриє безвехую хату? Тут ще ік тому мала дівтора...*(4, с. 54);

б) знахідного відмінка з прийменником **ув**: *І твоїй погляд дерзкий в моїх думках встає Зазира мені стільна ув очі* (4, с. 61);

в) давального відмінка з прийменником **об**: *Один дощик об Миколі Випав в ранню добу...*(4, с. 56);

г) орудного відмінка з прийменником **пред**: *З пасіки зникнуть (шури золоті – А. П.), немов кажани Никнуть пред сонечком раннім* (4, с. 63);

д) безприйменникового керування: *«Геть тікай отцевського порогу: Ти чужий тепер у рідній стороні»* (4, с. 72).

Отже, ґрунтовне опрацювання мовних особливостей поетичної збірки І. Манжури «Степові думи та співи» дало можливість виявити своєрідні лексичні, фразеологічні, фонетичні, морфологічні та синтаксичні риси степових говірок, зафіксованих наприкінці ХІХ ст. Такий фактичний матеріал конче потрібний для лексикографії, діалектології, історії української мови. Адже, як виявилось, поза увагою лінгвістів лишилися ще деякі живомовні явища, які не стали набуток лексикографічних праць, не залучені до наукового обігу. Більше того, результати дослідження стануть у нагоді для порівняльної характеристики живомовних динамічних процесів у південно-східних говірках протягом одного сторіччя.

Загалом ж своїм творчим доробком Іван Манжура зробив вагомий внесок у розвиток української літературно-національної мовної норми.

Література

1. Березовський І. П. Поетична творчість Івана Манжури / І. П. Березовський // Манжура І. І. Твори. – К. : Дніпро, 1980. – 325 с.
2. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1990. – 272 с.
3. Євтушок О. М. Про стан і деякі аспекти вивчення діалектної лексики / О. М. Євтушок // Українська мова і література в школі. – 1992. – № 2.
4. Манжура І. І. Твори / І. І. Манжура. – К. : Держлітвидав УРСР, 1961.

Стаття надійшла до редакції 21.10.2010 р.

ОСОБЛИВОСТІ ОПИСУ ТЕМПОРАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТІВ

Талаш І. О. Особливості опису темпоральної структури публіцистичних текстів.

У статті проаналізовані логіко-філософські погляди на поняття «час»; визначені екстралінгвістичні чинники, що впливають на організацію темпоральної структури текстів публіцистичного стилю.

Ключові слова: час, темпоральність, темпоральна структура тексту, публіцистичний стиль.

Талаш И. А. Особенности описания темпоральной структуры публицистических текстов.

В статье проанализированы логико-философские взгляды на понятие «время»; определены экстралингвистические факторы, влияющие на организацию темпоральной структуры текстов публицистического стиля.

Ключевые слова: время, темпоральность, темпоральная структура текста, публицистический стиль.

Talash I. O. Particularly of description temporal structure of publicistic texts.

The article analyzes logical and philosophic view of idea «time»; defined extra-linguistic condition, which influence at the organization of temporal structure texts of publicistic style.

Key words: time, temporal, temporal structure texts, publicistic style.

Сучасний етап розвитку функціональної стилістики характеризується переходом від статистичного опису специфічних для певної групи текстів мовних засобів, що відбираються з системи мови за принципами цільового призначення й частотності вживання, до виявлення їх мовленнєвої системності. У центрі уваги знаходяться проблеми впливу екстралінгвістичних чинників на мовленнєву систему стилю, а також з'ясування закономірностей функціонування мови в різних типізованих сферах спілкування.

Однією з найважливіших сфер сучасної суспільно-виробничої діяльності є масова комунікація, про що, зокрема, свідчить активний розвиток жанрово-стильових різновидів текстів, через які власне й реалізується спілкування. Провідним стилем у цій сфері є публіцистичний, основне призначення якого – служити розв'язанню суспільно-політичних питань, активно впливати на читачів, переконувати у справедливості певної ідеї, спонукати їх до творчої діяльності, пропагувати прогресивні ідеї, учення, знання, здоровий спосіб життя [11, с. 272]. Публіцистичне мовлення має впливати на переконання, поведінку читацької аудиторії, на оцінку фактів, подій, формувати громадську думку. Реалізація цих завдань зумовлює мобільність публіцистичного стилю, високий рівень чутливості до найменших змін у системі мовлення.

Загальноприйнятим є твердження про те, що кожен функціональний стиль мовлення, зокрема й публіцистичний, має характерну темпоральну організацію, яка може бути представлена у вигляді функціонально-семантичного поля (далі – ФСП) темпоральності. У мовознавстві є низка досліджень, у яких науковці намагаються проаналізувати темпоральну структуру тексту, з'ясувати співвідношення текстового, рецептивного й реального часів. Т. Матвеева відзначає складність темпоральної структури тексту, у якій реальний час поєднується з часом перцептивним, пов'язаним зі сприйняттям реальної дійсності [10, с. 30]. Г. Золотова також робить акцент на складності текстового часу й нетотожності його відповідній граматичній категорії. Дослідниця звертає увагу на те, що темпоральна сфера тексту формується автором, створеним ним текстом і відображеним у тексті світом [6]. Складність аналізу темпоральної структури публіцистичних текстів зумовлена також неоднозначним тлумаченням серед науковців самого поняття «реальний час».

Мета нашої статті – узагальнити різні підходи до логіко-філософського тлумачення поняття «час» та визначити екстралінгвістичні чинники, що впливають на темпоральну організацію публіцистичних текстів.

Логіко-філософське осмислення поняття «час» подане в працях М. Ахундова, А. Гулідова і Ю. Наберухіна, М. Дяченка і О. Частника, В. Жданова, С. Лазарева, В. Ольховського, К. Сімакова, Я. Стратій, С. Черепанова, Б. Юркова.

Більшість лінгвістичних досліджень присвячені висвітленню функціональних можливостей окремих компонентів ФСП темпоральності (С. Єрмоленко, Г. Золотова, Г. Їжакевич і В. Кононенко, С. Соколова і Н. Шумарова, З. Тураєва, Д. Шмельов та інших), й обмаль праць спрямовані на з'ясування особливостей часової організації текстів певного функціонального типу (Ю. Арешенков, А. Баранов, О. Бондар, Т. Матвеева, О. Москальська, О. Реферовська та інші).

Мовностилістичні й комунікативно-прагматичні особливості публіцистичного мовлення досліджувалися в працях Д. Баранника, А. Васильєвої, І. Гамрецького, А. Гвоздева, В. Грицини, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюха, Є. Журбіної, Н. Іпполітової, О. Кितिці, П. Коваленко, Л. Майданової, Л. Мацько, О. Пономарева, Г. Соганика та інших. Характеристика жанрової системи публіцистичного стилю висвітлена в працях Ю. Арешенкова, І. Арнольд, С. Равлюк, М. Фелера та інших.

В історії розвитку уявлень про час можна виокремити три основні напрямки: міфологічні уявлення; фізикалістичні уявлення нового часу; розвиток ідеї часу в теорії А. Енштейна та В. Вернадського.

Прадавні уявлення про час беруть початок у міфологічній свідомості, коли людина усвідомлює неповторність власного «Я», яке ідентифікує себе як дещо відмінне від оточуючого середовища і разом із тим як елемент цієї різноманітності. Саме тоді людина намагається структурувати

довкілля, знайти відповіді на питання про першопричину існування Всесвіту й себе в ньому. Більшість дослідників фольклору відзначає, що «...можна, очевидно, говорити про міфопоетичну модель пульсуючого простору, поєднану з циклічно-лінійною моделлю часу» [4, с. 74] як універсальну для уявлень давньої людини. Про це свідчить, зокрема, наявність календарної обрядовості в різних етносів, яка безпосередньо пов'язана з циклічністю протікання процесів у природі. Разом із тим, як справедливо зауважують науковці, будь-яка культура виробляє власну концепцію часу.

Розвиток природничих наук у період XVII – XVIII століть, відкриття у фізиці, зроблені І. Ньютоном, що органічно пов'язані з уявленнями давніх греків про час як міру руху, дають поштовх до активного дослідження об'єктивних закономірностей природи, вивчення не самого часу, а руху, зміни речей, тобто протікання матеріальних процесів у часі. Ці концептуальні положення дозволяють увести в науковий обіг поняття «стріли часу» і виокремити такі його характеристики, як-от: спрямованість (вектор часу спрямований з минулого в майбутнє), лінійність (наступність подій у часі), однорідність, незмінність, наявність абсолютного (астрономічного) й профанічного часу.

Із розвитком теорії відносності А. Енштейна, час почав розглядатися через призму особливості розподілу руху матерії в просторі, при цьому зазначалося, що різним видам рухової матерії відповідають якісно різні форми простору-часу. Час почав нерозривно пов'язуватися з простором.

Розвиваючи свою концепцію біосфери, В. Вернадський поряд із виявленням інваріантів у різних незворотних процесах постійно підкреслював специфічне для кожного з них виявлення часу. Це дозволило йому вперше в науковій і філософській літературі ввести поняття «різні типи часу» – фізичний, геохімічний, біологічний, геологічний, психофізичний, історичний, космічний. Науковець наполягав на тому, що в світі не існує зворотних процесів, а ілюзія зворотності, яку можна спостерігати на прикладі хімічних процесів, є виявленням симетричних систем. Адже речовина, повернена у вихідний стан, не є абсолютно тотожною тій, яка вступила в реакцію. Ці інваріанти, універсальні якості будь-яких незворотних процесів дозволили В.Вернадському емпірично встановити такі якості реального часу: незворотність (односпрямованість), беззначність (оскільки час не має вектора спрямування, то він завжди збільшується і ніколи не зменшується), анізотропність (неоднорідність, що зумовлено особливостями відкритих систем, здатних до саморозвитку).

На сучасному етапі розвитку науки більшість науковців схиляється до концепції часу, поданій у працях В. Вернадського, справедливо зазначаючи, що оскільки час не є предметом нашого сприйняття, то поки що не існує об'єктивних способів і засобів, щоб його виміряти. Однак є дослідники, які дотримуються фізикалістичного підходу до пояснення часу

як «іманентно властива системі структура її процесу» [9, с. 82]. Відповідно, суттєвими ознаками часу називають циклічність (ієрархічність) і спрямованість, наголошуючи на тому, що циклічність можна використати для створення «метрики часу».

На нашу думку, найбільш об'єктивними є положення, що обґрунтовуються в працях прибічників концепції В. Вернадського. Адже очевидним є той факт, що, з одного боку, час – феномен, який людина не здатна осягнути, а з іншого, – кожен має суб'єктивне відчуття часу. Як справедливо зауважує В. Жданов, «час як даність завжди переживається людиною, і в цьому сенсі він суб'єктивний... Переживання часу – це глибоко внутрішнє переживання. Воно базується на певному сприйнятті... може бути визначене як відчуття часу» [5, с. 153].

Часові відношення реальної дійсності передаються вербально за допомогою так званих темпоральних висловлювань, які можна виокремити за чіткою ознакою – потенційна локалізованість у часі. Указівка на часовий інтервал у темпоральних висловлюваннях відображає форму мислення, тому завжди містить ознаки суб'єктивності. На цьому наголошує, зокрема Г. Золотова, визначаючи темпоральну структуру тексту як співвідношення трьох часових планів – реального часу, який існує поза текстом; подієвого часу, що являє собою таксисний зв'язок усіх предикатів тексту в плані одночасності / послідовності, передування / слідування; перцептивного часу – просторово-темпоральної позиції автора тексту [6, с. 15].

Детермінованість часової структури тексту авторською позицією вимагає при описі його темпоральної структури враховувати історико-політичні й етнічно-культурні умови, у яких він створювався. Як зазначає С. Черепанов, «відповіді на питання про те, як і чому в нас виникають ті чи ті уявлення про реальність, треба шукати в особливостях антропосоціогенеза, моделюючи загальний перебіг еволюції, пов'язаний з виникненням абстрактного мислення й предметним освоєнням дійсності» [15, с. 26]. Так, зміна релігійних чи політичних формацій тягне за собою поступову зміну відчуття часу народом. У дохристиянський період сприйняття часу давніми було циклічним, про це свідчать, зокрема, міфи та легенди, а також ранні літописи, у яких час вимірювався «літами», тобто від одного літа до іншого. Поступово, після прийняття християнства, часовий цикл розгортається в лінію, і все частіше починають у писемних пам'ятках вести обчислення часу «від різдва Христового». Ці тенденції підсилюються формуванням у добу Середньовіччя другого виміру (який радикально відрізнявся від хліборобського, органічно пов'язаного з циклічним усвідомленням часу) українського етнонаціонального образу – козацтва. Це спричинило, як зазначає В. Кафарський, суттєву деформацію українського етнотипу [7, с. 319] і підсилило відчуття часу як процесу лінійного й незворотного.

В. Жданов, досліджуючи проблему часу в давньоєгипетському світі, також звертає увагу на зміну відчуття часу, що зумовлена зміною

політичних формацій [5]. У зв'язку з цим дослідники говорять про спрямованість соціальної спільноти в минуле (архаїзація суспільства, оберненість у минуле, пошана традицій і, як наслідок, консерватизм) чи спрямованість у майбутнє (захопленість науково-технічним прогресом, віра в краще майбутнє, творче переосмислення традицій).

Низка досліджень присвячена обґрунтуванню залежності відчуття часу від суспільно-економічних формацій. Зокрема, Я. Стратій пов'язує формування усвідомлення часу як лінійного й незворотного процесу не з історико-політичними чинниками, а зі зміною способу соціально-економічних відносин людей у суспільстві – розвиток і поступове ускладнення товаровиробництва й торгівлі. У суспільстві більшого значення надають індивідуальним здібностям, талановитості, зростає усвідомлення унікальності кожної особистості. За таких умов людина спрямовує зусилля на осягнення сенсу буття, прагне максимально використати свої здібності, через збагачення культури свого народу уникнути забуття. Суттєвою ознакою нового темпорального мислення було усвідомлення історичних дистанцій, що спричинило намагання вивільнитися від позачасового підходу до осмислення культури. Особливості відчуття часу соціумом і пов'язані з цим настрої не залежно від причини їх виникнення мобільно фіксують публіцистичні тексти в силу своєї стильової специфіки.

Неповторність системи мови взагалі і способів вираження часу зокрема зумовлюють також етнічні особливості світосприйняття, освоєння дійсності. Оскільки, як уже зазначалося, темпоральна структура висловлювання зумовлена формою мислення, а вона у свою чергу формується в процесі етногенезу, то відмінності семантико-граматичного вираження часових відношень будуть, очевидно, позначені національною специфікою. Наприклад, традиційне вимірювання часу за місячним (переважно східні етноси) чи солярним календарем, а також співвідношення семантичних відтінків темпоральності й лексико-граматичних способів їх вираження.

Варто зазначити, що формування етнічної спільноти також відбувається під впливом певних факторів, а саме: історичні умови; культурні фактори; природно-кліматичні фактори (зумовлюють характер провідної діяльності нації, що впливає на формування матеріальної й духовної культури нації, особливості її економічних зв'язків з іншими націями); соціально-політичні фактори; економічні фактори [2, с. 56–64].

Аналіз і зіставлення логіко-філософських підходів до розуміння поняття «час» і факторів розвитку етнічної спільноти дають змогу стверджувати, що в основу переважної більшості філософських концепцій часу покладено один із факторів формування етнічної спільноти. Разом із тим етнологи й етнопсихологи однакові у твердженні про те, що серед названих факторів формування етнічної спільноти жоден не може бути визначений як домінуючий, адже всі вони, з одного боку, самодостатні, а з

іншого, – взаємозалежні. З огляду на те, що формування відчуття часу відбувається паралельно з процесами етногенезу, на нашу думку, аналіз темпоральної структури публіцистичного тексту повинен бути спрямований передусім на виявлення специфіки відчуття часу соціумом у певний історичний період і відбуватися, відповідно, з урахуванням комплексу екстралінгвістичних чинників, що могли впливати на цю структуру.

Таким чином, під час опису темпоральної структури тексту необхідно враховувати не лише семантико-граматичні способи вираження часових відношень, а й зважати на історико-політичні й етнокультурні чинники, що впливають на формування системи мови. За таких умов опис темпоральної структури публіцистичних текстів може виявити актуальний стан розвитку мови, означити перспективи, а також діагностувати психоемоційний стан етнічної спільноти.

Література

1. Ахундов М. Д. Концепция пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы / Мурад Давидович Ахундов. – М. : Наука, 1982. – 221 с.
2. Баронин А. С. Этнопсихология : [учеб. пос.] / Анатолий Станиславович Баронин. – К. : МАУП, 2000. – 116 с.
3. Гулидов А. И. Существует ли «стрела времени»? / А. И. Гулидов, Ю. И. Наберухин // Философия науки. – 2003. – №2 (17). – С. 3–15.
4. Дяченко М. Простір і час фольклорних світів : пам'ять генерацій / М. Дяченко, О. Частник // Філософська думка. – 1999. – №1–2. – С. 64–79.
5. Жданов В. В. Проблемы времени в древнеегипетской мысли / В. В. Жданов // Вопр. философии. – 2003. – №2. – С. 152–160.
6. Золотова Г. А. Категория времени и вида с точки зрения текста / Г. А. Золотова // Вопр. языкознания. – 2002. – №3. – С. 8–29.
7. Кафарський В. І. Етнологія : [підручн.] / В. І. Кафарський, Б. П. Савчук. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 432 с.
8. Кохан Я. Часова тривалість з логічної точки зору / Я. Кохан // Філософська думка. – 2001. – №3. – С. 3–16.
9. Лазарев С. С. Понятие «время» и геологическая летопись земной коры / С. С. Лазарев // Вопр. философии. – 2002. – №1. – С. 77–89.
10. Матвеева Т. В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий: Синхронно-сопоставительный очерк / Т. В. Матвеева. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 172 с.
11. Мацько Л. І. Стилїстика української мови : [підручн.] / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.
12. Ольховський В. С. Простір і час / В. С. Ольховський // Пульсар. – 2001. – № 8. – С. 2–5.
13. Симаков К. В. Концепция реального времени-дления В. И. Вернадского / К. В. Симаков // Вопр. философии. – 2003. – №4. – С. 88–101.
14. Стратий Я. М. Проблемы натур-философии в философской мысли Украины XVII в. : [монография] / Ярослава Михайловна Стратий. – К. : Наукова думка, 1981. – 207с.
15. Черепанов С. К. К вопросу о номологическом обосновании стрелы времени / С. К. Черепанов // Философия науки. – 2000. – №1 (7). – С. 22–28.

Стаття надійшла до редакції 23.09.2010 р.

ПРАГМАТИКА СУЧАСНОГО РЕКЛАМНОГО ТЕКСТУ

Хоменко Г. Є. Прагматика сучасного рекламного тексту.

У статті порушено ряд питань, що стосуються сучасного рекламного тексту, зокрема його структурних та функційних особливостей. Розглянуто перлокутивний, прагматичний ефект висловлення. Проаналізовано психолінгвістичні чинники впливу, виражені засобами синтаксичного рівня мови.

Ключові слова: прагматика, рекламний текст, синтаксичні засоби мови.

Хоменко А. Е. Прагматика современного рекламного текста.

В статье поднимается ряд вопросов, связанных с современным рекламным текстом, раскрываются его структурные и функциональные особенности. Рассматривается перлокутивный, прагматический эффект высказывания. Анализируются психолингвистические факторы влияния, выраженные средствами синтаксического уровня языка.

Ключевые слова: прагматика, рекламный текст, синтаксические средства языка.

Khomenko H. Pragmatics of advertising text.

In the article the features of the advertising text on its structure and functions. Perlocutionary considered, pragmatic effect statements. Analyzed psycholinguistic factors influence expressed by means of syntactic level of language.

Key words: pragmatics, advertising text, syntactic means of language.

У наш час реклама стала невід'ємною частиною буття кожного індивіда, а рекламний простір являє собою безмежне поле для наукових досліджень.

У сучасній лінгвістиці велику увагу приділяють передусім жанрами реклами, з'ясуванню стилістичних, структурно-граматичних (композиційних) особливостей відповідних текстових зразків (Є. С. Кара-Мурза, Н. І. Клушина, Є. Є. Корнілова, Ю. О. Гордєєв, М. М. Кохтев, Л. В. Мінаєва, А. Ю. Морозова та ін). Узаємозв'язку тексту та зображення в рекламі присвячено дослідження В. В. Волкової, О. Л. Тульсанова.

Окреслена проблема неодноразово була предметом зацікавлення й у зарубіжному мовознавстві (К. Л. Бове, У. Ф. Аренса, Ч. Г. Сендідж, В. Фрайбургер, К. Ротцолл, Д. Ф. Енджела, Р. Д. Блеккуела, П. У. Мінарді та ін). Однак попри всі намагання подати вичерпний лінгвістичний аналіз рекламних текстів чимало проблем так і залишаються остаточно не розв'язаними. А це підтверджує перспективність дослідження окресленої проблеми.

Як відомо, звуковий комплекс «реклама» використовується для позначення таких двох різних сторін рекламного процесу, як-от: 1) реклами як сфери людської діяльності; 2) реклами як готового продукту. Звідси й закономірне витлумачення: «Реклама – це відгалуження масової комунікації, у руслі якої створюються і поширюються інформативно-образні, експресивно-сугестивні твори, адресовані групам людей задля того, аби спонукати їх до потрібних рекламодавцю виборів і вчинку» [2, с. 303].

Не викликає принципових заперечень те, що рекламна інформація може розглядатися в кількох площинах: як масова інформація, як економічний інструмент, як форма психологічного впливу, як масова культура або навіть мистецтво. Відповідно, центральним поняттям у вивченні реклами залежно від позицій дослідника може ставати інформація, товар, мотив чи образ. Наше дослідження передбачає розгляд реклами переважно в її психолінгвістичному аспекті, а саме через її вплив на споживача синтаксичними засобами мови.

Рекламний текст вирізняється насамперед такими характерними особливостями, як чіткість, лаконічність і динамічність. Крім того, його специфіку пов'язують із тим, що, по-перше, він містить інформацію про фізичну чи юридичну особу, товари, ідеї, послуги; по-друге, призначений для невизначеного кола осіб; по-третє, покликаний формувати або підтримувати інтерес до фізичних, юридичних осіб, товарів, ідей, послуг; по-четверте, сприяє реалізації товарів, ідей, послуг.

Рекламний текст є «прагматичним текстом» на тій підставі, що в ньому актуалізуються певні комунікативні стратегії. «Прагматика вивчає умови, при яких людина використовує мовні знаки» [1, с. 317], зорієнтована на розуміння умов адекватного вибору і вживання мовних одиниць задля досягнення кінцевої мети комунікації – вплинути на партнерів у процесі їх мовленнєвого акту. А рекламний текст, власне, і являє собою мовленнєвий акт, у якому представлені адресант, адресат та об'єкт повідомлення – висловлення.

Теорія мовленнєвих актів, як один з головних розділів лінгвістичної прагматики, пов'язана з ім'ям Дж. Остіна, який привернув увагу до того, що проголошення висловлювання може бути не тільки повідомленням інформації, а й дією (наприклад, прохання, порада, застереження). У рамках цієї теорії було запропоновано розмежування понять локуція (акт говоріння), іллокуція (здійснення якогось акту під час говоріння) і перлокуція (вплив на почуття, думки та дії інших осіб й отримання результату – навмисного чи ненавмисного) [1, с. 315].

При здійсненні мовленнєвого акту реалізуються одночасно дві дії: власне проголошення висловлювання (локутивний акт) та іллокутивний акт. Інакше кажучи, крім передачі повідомлення, відбувається реалізація комунікативного наміру мовця. А рекламне висловлювання передусім призначено для здійснення того чи того впливу на слухача, тобто має перлокутивний, або прагматичний ефект.

Отже, прагматика рекламного тексту покликана відповісти на питання, чому споживач, незважаючи на критичність мислення, сприймає рекламу, підкоряється їй. Розглянемо механізм впливу реклами, запропонований К. Стронгом у 1929 р., утілений у формулі реклами AIDA, яка складається з чотирьох елементів: *Attention* (увага); *Interest* (інтерес); *Desire* (бажання володіти товаром); *Action* (дія, купівля). Зауважимо, що нині ця формула

перетрансформувалася у структуру рекламного тексту: заголовок, основна частина, слоган та ехо-вислів.

Attention – здебільшого ключова фраза, представлена в заголовку. *Interest* – повідомлення, з якого споживач отримує інформацію про властивості товару, його переваги, унікальні, доступність, ефективність, засвідчене в основному рекламному тексті.

Desire – «навіювальна» частина рекламного тексту, утілена в слогані, мета якого – викликати бажання споживача придбати товар, послугу.

Action – висновкова частина рекламного тексту, маніфестована в реквізитах фірми (являє собою ехо-вислів). Автор цієї теорії відзначає, що задля повного досягнення ефекту недоцільно перебудовувати зазначений порядок елементів, щоб уникнути порушення задуму цілого повідомлення. Ми погоджуємося з означеною позицією науковця, оскільки завдяки такій послідовності компонентів рекламного тексту заголовок актуалізує увагу потенційного споживача, основна частина раціонально або ірраціонально аргументує переваги свого об'єкту, слоган акцентує свідомість людини на головній унікальній властивості, закликає придбати об'єкт реклами, ехо-вислів – дозволяє запам'ятати назву бренду.

О. С. Попова конкретизує прагматичну функцію реклами, акцентуючи на її стратегії: «...рекламна стратегія спрямована на зняття критичного сприйняття адресатом рекламного тексту та формування в нього позитивного емоційного настрою. При цьому читач розуміє, що реклама повинна продати йому товар, тобто він усвідомлює її мету, проте не стратегію, яка залишається непомітною <...> однак призначена в кінцевому результаті спонукати адресата до придбання рекламованого товару» [3, с. 281]. Позитивне емоційне тло створюється через вплив на свідомість людини, зокрема на свідому та несвідому її частини. Об'єкт впливу – мотиви особистості.

Американський психолог Ч. Ален виділив як основні такі біогенні та соціогенні мотиви:

– біогенні: апетитна їжа, затишне оточення, позбавлення від болю, сексуальне задоволення, благополуччя близьких, схвалення з боку суспільства, перевага над іншими, подолання перешкод, гра;

– соціогенні: краса і смак, охайність, розважливність, цікавість, надійність і гідність, економність і вигода, освіченість та інформативність, працездатність, здоров'я.

З-поміж названих мотивів, що знаходяться на периферії, слід виокремити ядро цього утворення: мотив самоактуалізації, який має ряд синонімів – мотив престижу, мотивації досягнення успіху, потреба в повазі, схвалення з боку суспільства; мотив збереження свого «Я». Поведінкові реакції людини на інформацію, що впливає на неї, переважно визначаються підсвідомою протидією проникненню в її внутрішній світ, руйнуванню її образу, «утрати обличчя».

Рекламисти враховують очевидний факт – мотивація і вчинки споживача рекламної інформації насамперед пов'язані з його усвідомленою й одночасно

неусвідомленою відповіддю на власне запитання: «Як те, що мені пропонують, допоможе мені чи вплине на інших, щоб мене сприймали так, як я хочу?» [4, с. 845]. Тому споживач завжди має потребу в товарах, що оцінюються позитивно поважними людьми, викликають замилювання і навіть заздрість. А відтак ефективна реклама ґрунтується на людському честолюбстві.

Переконливість рекламного тексту залежить від вдалого сполучення всіх складових його компонентів: зображення, звуку, образу, словесної тканини. Однак найсильніше впливають вербальні засоби переконання.

Нас цікавить синтаксичний, психологічний та структурно-семантичний аспекти рекламного тексту. Розглянемо на прикладах: *Студія стилю Terra-Viva запрошує на навчання. Візажист. Стилист. Імідж-консультант. Базове навчання та підвищення кваліфікації. Модно. Престижно. Перспективно. Тільки у нас – стажування на телезйомках, фешн-показах, конкурсах краси. Навчайтеся у професіоналів* (Інтер). Проілюстрований рекламний текст у своїй структурі містить заголовок *Студія стилю Terra-Viva запрошує на навчання*; основний текст і слоган *Навчайтеся у професіоналів*. У висловленні представлено безособові речення (*Модно; Престижно; Перспективно*), які апелюють до біогенних та соціогенних мотивів людини: схвалення з боку суспільства – *престижно*; краси та смаку споживача та самоактуалізації в соціумі: *модно*; мотиву вигоди: *перспективно*. Слоган становить прямий заклик, виражений у формі конструкції, спонукальної за метою висловлювання, синтаксичним центром якої виступає наказовий спосіб головного члена речення, співвідносного з присудком.

Наступний приклад ілюструє ефективне використання складнопідрядних речень з підрядними мети в рекламній індустрії: *Спеціалісти Nuts розробили передові технології відбору лісових горіхів. Вони винайшли найсучасніший спосіб очищення горіхів, щоб зберегти їх цілими. І все заради того, щоб від кожного батончика Nuts ви отримували справжню цілогоріхову насолоду. Nuts – цілогоріхова насолода (1+1)*.

Це речення стовідсотково обіцяє людині задоволення її бажань. Підкреслюється реалізація потреби: отримання справжньої насолоди. Споживач угамовує біогенний мотив апетитної їжі. Будова тексту теж триєдина: заголовок, основна частина, слоган.

Досить часто при створенні рекламного повідомлення використовують питальні речення, які створюють проблемну ситуацію. Наприклад: *Відчуваєш, який голод? Спробуй Took. Солоненький, випечений крекер, що тане у роті. Took смачно тамує голод будь-де і будь-коли. Took – завжди смачно, завжди тут* (ICTV). Їх мета – залучити споживача до діалогу, змусити шукати відповідь й водночас запропонувати своє розв'язання проблеми у вигляді спонукального речення: *Спробуй Took*. Ці синтаксичні засоби допомагають реалізувати соціогенний мотив здоров'я.

Уплив на домінуючий мотив – престижу, досягнення успіху, потребу економності та вигоди споживача демонструють такі приклади: *Тільки для Вас в лінії магазинів «Єва» – справжні елітні парфуми за доступними*

цінами. Дізнайся про аромат тижня та придбай його за знижкою 25%. «Єва» допомагає зекономити (1+1); Зробіть собі подарунки від себе та МТС. Тепер МТС повертає 30% мобільного спілкування з того, що ви використали протягом попереднього місяця. Підключайтеся до МТС і цілий рік отримуйте 30% спілкування в подарунок та безкоштовні дзвінки у мережі МТС. Для участі надішли sms на номер 25. МТС – на крок попереду (Інтер). Мотив успіху підсилюється введенням у тканину тексту речення, спонукального за метою висловлювання, синтаксичним центром якого є однорідні головні члени речення: Дізнайся про аромат тижня та придбай його за знижкою 25%; Зробіть собі подарунки від себе та МТС... Підключайтеся до МТС і цілий рік отримуйте 30% спілкування в подарунок. Структура тексту передбачає 3 компоненти, відсутній еховислів. Проте акцентування уваги споживача одразу на кількох мотивах повністю компенсує відсутність висновкового елемента.

Активно використовуються контекстуально неповні синтаксичні конструкції задля уникнення тавтології: *Розріджує. Видаляє. Захищає. Лазолван – 3 кроки лікування кашлю* (Інтер). У цьому разі односкладні речення сприяють розкриттю основних переваг предмета, який спершу не вказаний, але з контексту легко домислюється (принаймні, що йдеться про лікарський препарат). Це спричиняє стійке запам'ятовування функцій товару, та, головне, його назви. Ці конструкції зумовлюють звертання до біогенного мотиву уникнення болю та соціогенного мотиву досягнення здоров'я.

Отже, можна зробити висновок, що реклама – це продукт рекламної діяльності, який розраховано на перлокутивний ефект. Прагматична спрямованість будь-якого рекламного тексту полягає в необхідності спонукати адресата до певних дій: придбання товару, замовлення послуги. Ефективність рекламної кампанії залежить від вербальних засобів впливу на мотиви споживача. На синтаксичному рівні ефект досягається за допомогою різних типів речень, зокрема й питальних чи спонукальних за метою висловлювання, за структурою складних, за складом головних членів речення – односкладних, за відсутністю необхідних членів речення – контекстуально неповних. Ґрунтовне дослідження синтаксичних особливостей рекламного дискурсу, вважаємо, є перспективним й спонукає до подальшого осмислення проблеми.

Література

1. Коваленко Є. Рекламний дискурс: лінгвістичні аспекти вивчення / Є. Коваленко // Лінгвістичні студії: [зб. наук. праць]. – 2009. – Вип. 19. – С. 314–319.
2. Лянг О. Маніпулятивний вплив у дискурсі комерційної реклами / О. Лянг // Наукові записки: [зб. наук. праць]. – 2008. – Вип. 89. – С. 303–306.
3. Попова Е. С. Структура маніпулятивного воздействия в рекламном тексте / Е. С. Попова // Екатеринбург: Известия Уральского государственного университета : [сб. научн. тр.]. – 2002. – №24. – С.276–288.
4. Хатмулина Р. С. Особенности печатного рекламного текста как единицы коммуникации / Р. С. Хатмулина // Вестник Башкирского университета: [сб. научн. тр.]. – 2009. – Вып. 3. – С. 844–847.

Стаття надійшла до редакції 19.10.2010 р.

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВ

УДК 378.001.85-057

З. П. Бакум

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ІНОЗЕМНА: ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

Бакум З. П. Українська мова як іноземна: лінгводидактичні проблеми.

У статті порушено актуальні проблеми вивчення української мови іноземними громадянами на підготовчому факультеті вищих навчальних закладів, схарактеризовано основні підходи, методи навчання, визначено перспективи розвитку окресленого аспекту методики.

Ключові слова: українська мова як іноземна, підходи в навчанні, загальнодидактичні принципи, специфічні принципи, прямий метод навчання мови.

Бакум З. П. Украинский язык как иностранный: лингводидактические проблемы.

В статье рассмотрены актуальные проблемы изучения украинского языка иностранными гражданами на подготовительном факультете высших учебных заведений, охарактеризованы основные подходы, принципы, методы обучения, намечены перспективы развития очерченного аспекта методики.

Ключевые слова: украинский язык как иностранный, подходы в обучении, общедидактические принципы, специфические принципы, прямой метод обучения языку.

Bakum Z. P. Ukrainian as a foreign language: linguadidactic problems.

The article raises the topical problems of studying the Ukrainian language by foreign citizens on the preparatory faculty of High education institutions, the main teaching ways and methods are characterized, the developing perspectives of the aspect of methods described are also determined here.

Key words: Ukrainian language as the foreign one, teaching methods, general didactic principles, specific principles, direct method of the language teaching.

У зв'язку з розвитком світових інтеграційних процесів концепція багатомовності набуває все більшої актуальності. «Оволодіння новими способами вираження думки сприяє удосконаленню людини як багатомовної особистості, а оволодіння культурою іншого народу приводить до формування толерантності, поваги до національної самобутності й культурного розмаїття», – справедливо зазначають сучасні науковці [2, с. 11]. Відтак прагнення оволодіти однією чи кількома мовами, аби послуговуватися ними у спілкуванні, а також задля взаєморозуміння, отримання нових знань, зростає.

Нині тисячі іноземних громадян здобувають освіту у вищих навчальних закладах України. Традиційно навчання розпочинається на підготовчих факультетах, де засвоюється українська мова і низка

загальноосвітніх предметів, необхідних для вступу на перший курс. Отже, можна констатувати, що назріла нагальна потреба в розробленні теоретико-методичних засад вивчення української мови як іноземної. Принагідно варто відзначити, що термін «українська мова як іноземна» увійшов до більш широкого вжитку в другій половині ХХ століття унаслідок активізації приїзду громадян з інших держав для навчання. Незаперечним є і той прикрий факт, що лінгводидактами укладено лише поодинокі підручники, посібники з української мови для зарубіжних громадян, потребують доопрацювання освітні стандарти, програми. До того ж українська мова як іноземна ще не посіла надійного місця поряд з парадигмою понять, уже затверджених законодавчими актами: українська мова як державна, українська мова як рідна, українська мова як нерідна.

У сучасному освітньому просторі постає необхідність виокремлення певних чинників, урахування яких неабиякою мірою впливає на рівень навчальних досягнень студентів-іноземців: по-перше, на відміну від загальноосвітніх закладів підготовчі відділення мають бути чітко зорієнтовані на певну групу вишів; по-друге, будучи перехідною ланкою між середньою і вищою школою, навчання повинне ґрунтуватися, з одного боку, на програмах загальноосвітніх шкіл, з іншого, – спрямовуватися на певний профіль професійної підготовки, яку окремі науковці (Т. Капітонова, Л. Московкін) цілком справедливо розглядають як початковий рівень професійної освіти.

За таких умов важливо враховувати доведення психологів (Л. Виготський, І. Зимня, О. Леонтьєв) про те, що навчання мови як іноземної відбувається всупереч тенденціям засвоєння рідної мови. Дитина ніколи не розпочинає оволодіння рідною мовою з вивчення абетки, з читання і письма, зі свідомої побудови фрази, з елементів вивчення граматики, що зазвичай покладено в основу навчання іноземної мови. Відповідно, курс української мови на підготовчому факультеті має свою специфіку щодо мети, змісту, підходів, принципів, методів.

Добір навчального змісту й організація навчання мови повинні здійснюватися на визначених та прийнятних підходах, які нині витлумачують по-різному: набір взаємопов'язаних передбачень щодо природи мови й оволодіння нею (Р. Ладо); погляд на сутність предмета, який вивчається (М. Вятютнев); родові позначення групи методів (Л. Московкін).

Ми ж дотримуємося визначення, яке, з нашого погляду, найбільш відповідає стану сучасної освіти: підходи – основні стратегічні напрями, які охоплюють усі компоненти системи навчання: його мету, завдання і зміст, шляхи і способи їх досягнення, діяльність викладача і студента, технології навчання, критерії ефективності навчального процесу, систему контролю [3, с. 40].

В основу підходу покладено зазвичай одну вихідну ідею. Так, для системного чи не найважливішою є позиція тісного зв'язку і

взаємозумовленості всіх явищ дійсності та пізнання, їх системного характеру. Що ж до самої мови, то загальноприйнятим є розуміння її як цілісної системи, яка об'єднує часткові взаємопов'язані рівні (яруси), з певними елементами, мережею зв'язків та відношень. Через те, розглядаючи структуру мови, її часто називають системою систем. Лінгвістичне обґрунтування методики навчання української мови для іноземців впливає передовсім із системного характеру мови, із вимоги вивчати не ізольовані факти, а систему мовних явищ. Інакше кажучи, здійснювати відбір тих мовних одиниць і явищ, які у своєму поєднанні забезпечують процес спілкування, і таких форм роботи, які дають змогу студентам послуговуватися в мовленні конкретним мовним матеріалом. Інтерес до системності досліджуваних об'єктів є нині однією з основних методологічних настанов у багатьох царинах науки. Такий аспект спрямований на «глибоке проникнення у взаємозв'язки категорій цілого та його частин, на взаємодію елементів і систем» [6, с. 6]. Відповідно, навчання мови – складне педагогічне явище, яке, на думку С. Карамана, також визначається як система з певними складовими: мета, зміст, методи, засоби, форми і результати навчання; окрім того, «основою навчання системи мови є змістовий і процесуальний компоненти, а межами – мета і результати» [1, с. 137–138].

Основною метою в навчанні української мови як іноземної є комунікативна, яка визначає увесь навчальний процес, що викликає необхідність реалізації комунікативно-діяльнісного підходу – вивчення мови як засобу спілкування у процесі взаємопов'язаного та цілеспрямованого вдосконалення чотирьох видів мовленнєвої діяльності учнів – аудіювання (слухання – розуміння), читання, говоріння, письма. У свою чергу, робота над мовною теорією, формування умінь з мови підпорядковується інтересам розвитку мовлення; передбачає широке застосування інтерактивних методів навчання, оптимальне поєднання фронтальної, групової та індивідуальної форм організації навчального процесу. За такого підходу особливого значення набуває змістовий аспект мовлення, його вплив на партнера у спілкуванні, реалізація всіх основних функцій спілкування: пізнавальної, цілісно-орієнтаційної, регулятивної і конвенційної.

Соціокультурний аспект у вивченні української мови іноземними громадянами передбачає тісну взаємодію мови і культури носіїв. Науковці (Є. Верещагін, М. Костомаров) виокремлюють дві тенденції в інтерпретації мови і культури задля дидактичної мети: а) від фактів мови – до фактів культури (культурознавча інформація добувається із самих мовних одиниць); б) від фактів культури – до фактів мови (викладач намагається довести, що в одиницях мови відображено особливості культури і мислення носіїв мови). Нині вчені (Ф. Бацевич, В. Кононенко, С. Єрмоленко) стверджують, що інформація про довкілля зберігається у

свідомості людини у формі великої кількості концептів, які доцільно розглядати у трьох аспектах: 1) когнітивному та психолінгвістичному; 2) синкретичному (об'єднує постулати когнітивного та лінгвокультурологічного підходів); 3) власне лінгвокультурологічному. Відповідно, постає проблема формування не лише умінь і навичок взаєморозуміння комунікантів, а і спільності уявлень про світ у соціально-психологічному та національно-культурному вимірах. У процесі навчання української мови як іноземної з'являється доцільність застосування лінгвістичного аналізу концептосфери української нації з урахуванням її культури, орієнтацією на етнопсихологічні засади (визнання загальнолюдських цінностей, шанобливе ставлення до людей інших національностей, розвиток крос-культурного світогляду, способів толерантної поведінки, забезпечення правильної орієнтації в полікультурному середовищі, створення умов для усвідомлення індивідуальності, специфічності рідної та української мов тощо).

Підхід як напрям у навчанні характеризують ті чи ті принципи, що зумовлюють пріоритетні особливості навчального процесу, детермінують його зміст, уможливають доцільний вибір методів і прийомів навчання. Підходи відрізняються один від одного не стільки різноманітним набором принципів, скільки реалізацією в певній системі навчання. Тому вагомим чинником ефективності методичної системи є правильно визначені принципи. Сучасні розвідки в царині методики навчання мови ґрунтуються передовсім на дидактичних принципах – системі вихідних положень, які визначають зміст, організаційні форми та методи навчальної роботи відповідно до загальної мети виховання і закономірностей процесу навчання. За результатами наукових досліджень можна виділити загальну систему принципів, роль яких важко переоцінити, а саме: науковості; зв'язку теорії з практикою; систематичності й послідовності, свідомості та активності; наочності в навчанні; міцності засвоєння знань, набуття вмінь та навичок, доступності навчання; урахування індивідуальних особливостей студентів у колективній роботі; гуманізації та демократизації й т. ін.

Чи не найголовнішим у навчанні української мови як іноземної є, на наш погляд, загальнодидактичний принцип свідомості, складовими якого вважають мету і вмотивованість навчання (А. Алексюк, С. Чавдаров, Л. Щерба). Реалізація названого принципу – необхідна умова в оволодінні комунікативними вміннями. Свідомість за таких обставин передбачає активізацію аналітичних здібностей, вміння систематизувати, узагальнювати мовні факти, вибудовувати аналогії. Мінімум теоретичних відомостей про мову, що вивчається, дозволяє студентові отримати уявлення про її систему і на цьому ґрунті сформувані мовленнєві навички в дещо змінених умовах.

Опора на свідомість особливо важлива у процесі засвоєння мов із розвинутою морфологічною системою, до яких належить і українська. Тому навіть на початковому етапі необхідний хоча б мінімум теорії, інакше процес навчання перетвориться на механічне зазубрювання кількох стандартних діалогів, якими не можна буде послуговатися навіть у незначно зміненій ситуації.

Поряд із загальнодидактичними принципами варто розглядати й лінгводидактичні – комунікативності, вивчення лексики і морфології на синтаксичній основі, функційності у відборі та подачі мовного матеріалу, принцип концентризму, мінімізації мови, опори на висловлювання й текст, принцип ситуативно-тематичної презентації мовного матеріалу тощо. Так, наприклад, останній характеризується тим, що в основу спілкування покладено ситуації, типові для певної національної культури, які допомагають студентам засвоїти типи мовленнєвих реакцій і взаємодій, характерних для носіїв мови, що вивчається. Ситуативно-тематична організація навчального матеріалу вважається одним із найсуттєвіших проявів комунікативності. Викладач повинен постійно створювати на занятті атмосферу невимушеного спілкування. З погляду Ю. Пассова, у процесі навчання не повинно бути жодного висловлювання, не зумовленого ситуативно, оскільки ситуація в комунікативному навчанні забезпечує презентацію мовленнєвого матеріалу, формування мовленнєвих навичок, здатних до перенесення; розвиток таких якостей умінь, як цілеспрямованість, динамічність, продуктивність, є підґрунтям організації мовленнєвих одиниць [5, с. 132 – 133].

Будь-яка методика навчання мови передбачає опис методів, єдина і чітка класифікація яких відсутня. Науковці (А. Алексюк, О. Біляєв, І. Лернер, М. Махмутов, М. Скаткін, О. Текучов та ін.) цілком справедливо відкидають ідею їхньої універсалізації, доводять, що «лише сукупність методів забезпечить надійне засвоєння програмного матеріалу» [4, с. 77].

Опис і аналіз методів навчання приводить до розроблення різноманітних класифікацій, проте окреслена проблема в науковій літературі розв'язується неоднозначно, що зумовлено структурною складністю поняття «метод навчання» і наявністю різних підходів до такої класифікації. Нині найбільш розповсюдженим у методиці навчання мови як іноземної є виокремлення таких методів: прямі, перекладні, свідомо-практичні, комунікативні, граматики-перекладні.

Одним із найчастіше вживаних вважається прямий метод (М. Берліц, Ф. Гуен, О. Єсперсен), який, як ми вже зазначали вище, лише в тісному поєднанні з іншими дає позитивні результати. За такого методу рідна мова вилучена з навчального процесу, основною метою проголошується оволодіння усним мовленням, читання і письмо розглядаються як засоби навчання усного мовлення. Під час застосування окресленого методу студенти імітують мовлення викладача, будують нові речення за аналогією

до пропонованих зразків. З огляду на вищесказане доречно виокремити деякі переваги прямого методу: часовий чинник (висока концентрація навчальних годин, через що відбувається глибоке занурення в оволодіння мовою); оптимальна наповненість групи (5 – 8 осіб); наявність природного мовного середовища). Не можна лишити поза увагою і той факт, що більшість викладачів української мови як іноземної не володіють рідною мовою студентів (або мовою-посередником) і, відповідно, не мають змоги використовувати переклад як прийом навчання.

Щодо перекладного методу, то науковці (Ч. Фріз, Р. Ладо) припускають можливість його використання на заняттях із певними обмеженнями, оскільки окремі слова збігаються за значенням, а дослівний переклад породжує неправильні конструкції. До того ж психологічно процес перекладу є значно складнішим від аудіювання, читання, письма. У методиці навчання мови як іноземної усталася думка про повну відсутність перекладу на рідну мову і зіставлення виучуваної мови з рідною [5, с. 153 – 154].

Упровадження свідомого-практичного методу (Б. Беляєв) передбачає, з одного боку, забезпечення розуміння студентами виучуваного мовного матеріалу, а з іншого, – цільову установку на практичне оволодіння мовою. Лінгводидакти (Т. Капітонова, Л. Московкін) виокремлюють найважливіші особливості цього методу: характер навчання принципово безперекладний; основа навчання – усне мовлення; дотримання послідовності «слухання – говоріння – читання – письмо»; рекомендований час для теоретичних пояснень 15%, заняття для мовленнєвої практики – 85%; інтенсивне використання наочності.

Вітчизняні та зарубіжні методисти в основі комунікативного методу, запропонованого Ю. Пассовим, убачають ідеї комунікативної лінгвістики і психологічної теорії діяльності. Процес навчання, на думку О. Леонтєва, вибудовується адекватно до процесу комунікації, інакше кажучи, процес навчання є моделлю комунікації. Однак учений робить деякі уточнення про те, що комунікативність методу передбачає схожість процесів навчання і комунікації лише за певними ознаками: 1) комунікативно-мотивована поведінка викладача і студентів у процесі занять; 2) предметність процесу комунікації, зумовлена ретельним відбором мовленнєвих інтенцій, ситуацій спілкування, що відображають практичні інтереси і потреби студентів [5, с. 155]. Отже, комунікативність передбачає мовленнєву спрямованість навчального процесу, яка полягає в постійному практичному послугованні мовою. Окрім того, складовими комунікативності є індивідуалізація навчання мовленнєвої діяльності, функціональність, яка вказує на виконання мовними одиницями у процесі комунікації певних мовленнєвих функцій, ситуативність як засіб мовленнєвої стимуляції.

Граматики-перекладний метод ґрунтується на розумінні мови як системи і спирається на когнітивний підхід до навчання. Необхідно зауважити, що чимало дискусій триває і досі щодо впровадження запропонованого методу. З одного боку, позитивним є те, що рідна мова є

засобом семантизації, використовується аналіз текстів, наявні елементи зіставлення; з іншого, – навчання мови зводиться до вивчення її граматичної структури, превалюють пасивні форми роботи, занадто багато часу відводиться перекладу, що створює немало перешкод для формування комунікативних умінь і навичок. Відтак цей метод поступово втрачає своє місце в навчанні мови як іноземної.

Отже, методика навчання української мови як іноземної великою мірою відрізняється від методики навчання української мови як рідної. Така різниця визначається низкою лінгвістичних, психологічних та лінгводидактичних чинників. Викладач на початкових етапах навчання мови для іноземних громадян повинен усвідомити, що основною метою за таких обставин є оволодіння мовою як засобом спілкування, унаслідок чого чільне місце у процесі навчання має посісти живе мовлення, сприятливе мовне середовище та оточення.

Література

1. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії : навч. посіб. для студ. вищ. закладів освіти / Станіслав Олександрович Караман. – К. : Ленвіт, 2000. – 272 с.
2. Крючкова Л. С., Мощинская Н. В. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному / Л. С. Крючкова, Н. В. Мощинская. – М. : Флинта : Наука, 2009. – 480 с.
3. Обучение русскому языку в школе : учебн. пособ. для студ. пед. вузов / Е. А. Быстрова, С. И. Львова, В. И. Капинос и др. – М. : Дрофа, 2004. – 240 с.
4. Текучев А. В. Методика русского языка в средней школе : учебник для студ. пед. ин-тов / Алексей Васильевич Текучев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1970. – 606 с.
5. Хрестоматия по методике преподавания русского языка как иностранного; составители: Л. В. Московкин, А. Н. Щукин. – М. : Русский язык. Курсы, 2010. – С. 132–133.
6. Шиприкевич В. В. Питання фоностилістики / Віра Вікторівна Шиприкевич. – К. : Вид-во Київськ. ун-ту, 1972. – 88 с.

Стаття надійшла до редакції 04.10.2010 р.

УДК 811.161.2'42:821.161.2'06

С. І. Єрмоленко

СТУДІЮВАННЯ У ВИШАХ КАТЕГОРІЙ «ПІДТЕКСТ» І «КОНТЕКСТ» (НА ПРИКЛАДІ АНТОЛОГІЇ «ДЕКАМЕРОН»)

Єрмоленко С. І. Студіювання у вишах категорій «підтекст» і «контекст» (на прикладі антології «Декамерон»).

У статті описано сучасне студіювання у вишах категорій «підтекст» і «контекст», визначено основні напрями в методиці навчання лінгвістичного аналізу тексту студентів філологічного факультету. На прикладі антології «Декамерон» доведено, що

в постмодерній літературі двотисячних з'явилися певні тенденції щодо передачі категорій «контекст» і «підтекст» на різних мовних рівнях.

Ключові слова: підтекст, контекст, мовознавчий і літературознавчий аналіз художніх текстів, лінгводидактика, методи навчання.

Ермоленко С. И. Изучение в высших учебных заведениях категорий «подтекст» и «контекст» (на примере антологии «Декамерон»).

В статье описывается современное изучение в высших учебных заведениях категорий «подтекст» и «контекст», определены главные направления в методике обучения лингвистическому анализу текста студентов филологического факультета. На примере антологии «Декамерон», иллюстративно доказывается, что в постмодернистской литературе двухтысячных появились определённые тенденции по передаче категорий «контекст» и «подтекст» на разных языковых уровнях.

Ключевые слова: подтекст, контекст, языковедческий и литературоведческий анализы художественных текстов, лингводидактика, методы обучения.

Yermolenko S. I. Study of the categories “subtext” and “context” in the higher educational institutions (case study: the anthology “Decameron”).

The article deals with the contemporary study of such categories as “subtext” and “context” in the higher educational institutions. There has been determined the main trends in the field of the teaching methodology of the linguistic analysis of the text by the students of the Philology Department. Taken the anthology “Decameron” as a case study the author asserts that the postmodern literature of the 2000th is characterized by the emergence of certain trends regarding the expression of such categories as “context” and “subtext” on different linguistic levels.

Key words: subtext, context, linguistic and literary criticism analysis of literary texts, linguodidactics, teaching techniques.

У післямові Сергій Жадан стверджує: «Втім, надзвичайно тішуся, що вона [антологія] має вигляд саме такий, що в ній містяться тексти людей, які для мене особисто багато в чому і визначали літературні двотисячні, принаймні вони, люди й тексти, цілком укладаються в ці десять років життя та літератури, виступаючи щодо них свідками та підозрюваними водночас... Натомість тексти, тут уміщені, будуть цікаві читачам, які люблять літературу, незалежно від включеності в контекст» [2, с. 312–316].

Отже, нам потрібно визначити, що позначають поняття «контекст» і «підтекст». У малій філологічній енциклопедії зазначається: «Контекст – 1. Уривок тексту, що має закінчену думку, дає змогу визначити сенс певного слова або фрази, які входять до його складу. 2. Мовне оточення певної лінгвальної одиниці, умови, особливості вживання певного елемента в мові» [3, с. 193]. Там же: «Підтекст – це виражений словами внутрішній сенс висловлювання, який розуміють за «опущеними», «викинутими» членами речення або за натяками» [3, с. 313].

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, щоб на прикладі антології «Декамерон», яка репрезентує українських письменників початку ХХІ сторіччя (двотисячні), розкриємо основні тенденції розвитку лінгвістичного аналізу тексту на сучасному етапі, а саме: лексичний і

граматичний рівні, стилістичні особливості в побудові різних конструкцій речень тощо – опишемо категорії «контекст» і «підтекст» на рівні дискурсивного аналізу коротких епічних текстів (оповідань, психологічних новел).

Багато сучасних вітчизняних і зарубіжних мовознавців і літераторів, філософів, лінгводидактів опрацьовують категорії «контекст» і «підтекст» у різних напрямках вивчення (лінгвістика, літературознавство, філософія, психологія, лінгводидактика), це такі, як Й. Гальперін, Г.-Г. Гадамер, Т. Донченко, В. Корнєв, А. Матчук, Е. Хемінгуей, В. Шприкевич та інші.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб репрезентувати категорії «контекст» і «підтекст» з різних напрямків вивчення, а саме: лінгвістичного, літературознавчого, психологічного, філософського та лінгводидактичного. Основні *завдання*, які передбачено автором: 1) ознайомити з останніми дослідженнями; 2) опрацювати і систематизувати здобуті знання; 3) реалізувати їх у набутих уміннях і навичках; 4) зробити висновки; 5) передбачити перспективи подальшого студіювання.

Більшість творів української літератури постмодерного періоду функціонують саме завдяки підтексту – якби не було підтексту, не було б і цих творів. По суті, в усіх психологічних новелах, оповіданнях 85% важливої для розуміння художнього тексту інформації письменник доносить до читача через підтекст, а не контекст.

Будь-який літературний твір – не лише мистецьке полотно, а й носій певної інформації. Згідно із запропонованою класифікацією російського критика, публіциста, поета Й. Гальперіна, у тексті обов'язково присутні такі види інформації: змістовно-фактична: дає повідомлення про факти, події, процеси, що відбуваються у світі; змістовно-концептуальна – повідомляє читачеві індивідуально-авторське розуміння певних явищ чи подій; така інформація виділяється з тексту художнього твору і є творчим переосмисленням самого автора; змістовно-підтекстова – несе приховану інформацію, узятую із змістовно-фактичної.

За словами німецького філософа Г.-Г. Гадамера, основною сферою зацікавлень якого був взаємозв'язок філософії та літератури, зокрема поезії, твір повинен сприйматися в певному контексті, який він називає «живим досвідом» [1, с. 216]. Контекст немов додає виразності інтерпретації підтексту.

Для того щоб реципієнт задіяв свої інтуїтивні можливості для виявлення і розуміння підтексту, автор будує художній текст так, щоб відповіді на поставлені запитання можна було знайти лише в підтекстових структурах.

Проаналізуємо психологічну новелу Софії Андрухович «death is sex» (смерть – це секс). У заголовку дається глибокий підтекст того, про що буде мова далі, а саме про дівчину, приречену на смерть, і найманого вбивцю, який мав би її «порішити» зразу ж при зустрічі, але вирішив

випалити «косячок» (наркотичну цигарку) і розповісти про свої проблеми, адже вона їх нікому не зможе розповісти після смерті... , відійшовши від звичного сценарію вбивства, чоловік втратив контроль над ситуацією, а наркотики і секс призвели до інфаркту і смерті вбивці, а жертва зникла десь у часі...

Як і всі постмодерні тексти, цей текст характеризується поєднанням художнього і розмовного мовлення; тому текст перенасичений діалогами (– *Я можу з тобою поговорити. – Що? – Ти хотів поговорити. Я не проти. – Та ні, це погана ідея. Не можна. Не треба. – ...– Ти справді можеш? – Можу. – Але пообіцяй, не будеш сподіватись на те, що... Бо цього не буде. – Я знаю. – Точно?* [2, с. 16–17]), простими реченнями, які ускладнені однорідними членами (*Вона здригнулась і застогнала* [2, с. 10]), (*Вона затихла, напружилась і дивилась на нього спідлоба, не кліпаючи* [2, с. 11]), відокремленими означеннями (*Сірі бетонні сходи, **неоковирні, широкі**, вели догори, і чоловік повів ними дівчину, взявши її вузьку й легку долоню у свою велику, гарячу, порепану* [2, с. 18]), обставинами (*Закінчивши забивати, він гойднувся вперед на табуреті і добряче штовхнув її в спину підошвами своїх високих шнурованих черевиків* [2, с. 5]), (*Він вів її, **тримаючи за лікоть**, довгим і темним коридором, **підсвічуючи молільником*** [2, с. 17]), вставними і вставленими конструкціями (*На протертій тахті серед подушок з китицями міцно спав пес із роду тер'єрів (**можливо, жердель**), хропучи й повискуючи крізь сон, час від часу посмикуючи лапою* [2, с. 25]), називними односкладними реченнями, неповними реченнями (*Або, хочеш – можеш сама вибрати* [2, с. 11]), непоширеними реченнями (*Це було складно. Це було майже неможливо* [2, с. 13]); (*Двері прочинені. За дверима – чорно... завмерла. Прислухалась. Зовсім тихо* [2, с. 14]) (синтаксичний рівень); жаргонна лексика (*Ой, **бля**...* [2, с. 6]), просторіччя (*Чуєш, **дримбо**, давай покуримо...* [2, с. 5]); (*У тебе є щось **пожерти, морячок?*** [2, с. 9]) (лексичний рівень); порівняльні звороти (*Волосся позлипалось від крові і моторошно блищало, **мов вимащене смолою**, у тьмяному світлі єдиної на весь цех вцілілої лампи* [2, с. 6]), (*Наче **добрі знайомі**, котрі зустрічались так уже сотні разів і зовсім не дивувалися цим зустрічам. **Як старе подружжя**, при звичаєне до щоденних ритуалів...* [2, с. 14]), (*Полонянка на долю секунди підняла на нього погляд – і **очі її були, як очі арктичної вовчиці*** [2, с. 22]), риторичні запитання і накопичення заперечень (часте використання заперечних часток) для передачі відносності того, що сталося (*А дівчину **не** знайдуть, ні, її **не** знайдуть **ніколи**. Якщо дотепер **не** знайшли – **чому раптом зараз мали би?*** [2, с. 32]), повтори для створення ефекту непереривності і незакінченості чогось у часі (*Це **тривало** і **тривало*** [2, с. 9]), а також для передачі прохання (*Відпусти мене, прохрипіла вона. – Ну, **будь ласка**, ну, я **дуже**, я **дуже-дуже** прошу тебе, **відпусти** мене. Ну, **будь ласка*** [2, с. 32]), незакінчені речення для

створення ефекту незавершеності й продовження в часі, недомовленості (*Нічого не знати про того, кого я...* [2, с. 10]); (*У мене децю сталося ... В моєму житті... Децю таке, що вибило з колії... Розумієш...* [2, с. 11]) (стилістичний рівень).

Як символічний образ або алегорію можна сприйняти в оповіданні татуювання на спині жертви, які вразили вбивцю: *Чоловік зауважив раптом химерні татуювання на її плечах, двічі перекреслені бретельками майки: кілька комах – бабка, богомол, капуста і два-три жуки, що наче виповзли з-під одягу, – її блідій холодній шкірі личила ця графіка, тонкі бездоганні лінії, перетинки на крилах, вусики, чутливі лапки. Комахи ворухнулися й шурхотіли. З-під майки виборсалось кілька лінивих мотилів і поповзли вгору лінією хребта до потилиці. «То он звідки вони беруться», – подумав чоловік, переводячи погляд на торшер, майже повністю, до чорноти обліплений комахами [2, с. 10]. Зрозуміло, що усе це йому привиділося під дією наркотичних засобів, спожитих без міри (косяки), тому другу частину оповідання автор оформив у вигляді накопичення різних однорідних конструкцій, що передають інтер'єр верхніх поверхів зруйнованого заводу і кімнати, до якої ввійшли вбивця та жертва, а також у перерахуванні харчів, які чомусь зберігаються в цьому покинутому приміщенні, в описі пса... – все це допомагає нам сприймати цю частину тексту, як напівфантастичні галюцинації головного героя, що втратив зв'язок із реальним світом уже не тільки духовно, але й фізично.*

Знахідкою Софії Андрухович є використання обтяжливих різними синтаксичними зв'язками синтаксичних конструкцій у зображенні вражень випадкових свідків фатальної ночі – юнги та проститутки: *Десь там, знав чоловік, сплять моряки у своїх гоїдливих ліжках, там хлюпочеться мляво риба і вряди-годи скрикує насторожена, збентежена чайка і, схилившись над просмаленими канатами старого пірсу, худа проститутка обережно підтримує голову молоденького юнги, що, проплювавшись у піну прибою, зачудовано вдивляється вниз, у шепіт хвиль, і бачить, як самиця жирафи, злизуючи тверде, гірке та холодне грушеве листя своїм жорстким, мов натренований м'яз, темно-гранатовим язиком, аж до болю напружуючи шию та вивертаючи яблука прекрасних сумних очей, крізь витинанку гілок прагне роздивитися двох, що розпластались на старому ліжку, на вицвілих шовкових простирадлах, і простирадла ці на дотик, мов брили льоду – такі ж пластичні й нестерпні, і не гріють, не гріють цих двох коханців, цю дівчину, довготелесу, закривавлену, виснажену, схожу на коника-стибунця, на бабку зі смарагдовими крильцями, на водомірку, і доброго чоловіка із зашкарубленими руками, з брудом під нігтями, з кров'ю, що запеклася на його долонях, цього чоловіка, в зморшках обличчя якого ховається і голод хижака, і втома та неспокій травойдного [2, с. 31].*

Софія Андрухович змушує читача заглиблюватися в контекст і розгортати його смисли в пошуках відповідей. Із літературознавчого

погляду кінцівка твору є «пуантом – гостро драматичним завершенням сюжету твору» [4, с. 580], що спонукає до заглибленого розгортання його смислів.

Для створення прихованих смислів твору кожен талановитий автор використовує «принцип айсберга» (за висловом Е. Хемінгуея) – такий спосіб зображення подій, за якого на видимій поверхні тексту міститься лише незначна частина інформації, необхідної для розуміння ідеї твору, а більша й важливіша її частина перебуває в підтексті. Іншими словами, «принцип айсберга» сам є концептуальним художнім прийомом створення підтексту і становить систему мовних та композиційних прийомів, що працюють на його реалізацію.

З усіх відомих засобів творення підтексту діалог як форма тексту найкращим чином реалізує мету створити «айсбергові» приховані смисли, бо співрозмовники часто добре знають одне одного, а отже, можуть свідомо чи несвідомо вилучати з розмови певні зрозумілі для них, але аж ніяк не для читача! – смисли. Завдяки цьому композиційному прийому автор змушує читача до прискіпливого прочитання.

Ще одним дійовим способом зображення подій, який ефективно працює на створення підтексту твору і який можна назвати «підтекстом у підтексті», є алегорія. Наприклад, у новелі Анатолія Дністрового «Біла дівчинка» розповідається про незвичайну дівчинку, яка раптом з'явилася на околиці міста. Люди, до яких вона доторкалася, також ставали білими, їхнє життя змінювалося кардинально: вони отримували бездоганне здоров'я, новий погляд на речі. Це спричинило паніку в усіх звичайних «сірих» людей, які не хотіли змінюватися, відтак оголосили білих людей зараженими невідомою хворобою і помістили до карантинної зони. Коли дівчинка повернулася другий раз на околиці міста, то зрозуміла, що її прихід занадто ранній у часі, люди ще не готові до таких змін, тому вона зникла. Біла дівчинка – це людина, яка живе в гармонії з довкіллям. У нашому збоченому світі люди перестали вірити звичайним природним речам, стали недовіряти один одному, посіяли цинізм, який спустошує їхні душі, а це сприяє розвитку фізичних вад, нездоров'я, таким чином, втрачається гармонія. Підтекстовий смисл алегорії пояснює сучасні духовні та фізичні проблеми людей, які живуть у дисгармонії з довкіллям.

Для побудови прихованого плану використовуються й інші художні прийоми, які є характерними саме для підтексту, насамперед це повтори: лексичні, синтаксичні, емоційно-оцінні та ситуативні. Завдяки повторам автор вибудовує так звані «лейтмотиви-пунктири»: варіативне побіжне згадування протягом уривка або всього тексту подій, реплік, рис характеру, поведінки тощо для вираження певної думки, ідеї. Це також і еліптичні, тобто незакінчені, репліки.

Важливим художнім прийомом, що активно працює на створення підтексту, є темпоритм, який твориться за допомогою лексико-

синтаксичних повторів, використання ідентичних граматичних структур і багато в чому залежить від контекстуального їх наповнення (тобто змісту й ситуації, у якій цей зміст реалізується). Наприклад, в оповіданні Любка Дереша «Клуб молодих вдів» підтримується швидкий темпоритм (через прості неускладнені речення), тому що головний герой не пам'ятає свого минулого – воно для нього, як калейдоскоп, але воно постійно переслідує його через колишніх вдів, які не можуть змиритися з втратою коханого: *На вулиці сильний туман. Але ми проведемо вас, маестро. З нами ви у повній безпеці. Ми впізнаємо вас де завгодно* [2, с. 53].

Чи в кожному творі є підтекст? Чи не вдаються сучасні критики й деякі літературознавці часом до маніпулювання читацькою свідомістю?

Для розуміння художнього твору псевдопідтекст – явище шкідливе. Його взірцем є фрустраційні, тобто такі натуралістично-порнографічні елементи в сучасній прозі. Виникає явище зумисного нав'язування читачеві думки про власну недолугість, якщо той має сумнів у геніальності твору. Так моделюється ситуація, влучно описана Г. Х. Андерсоном у казці «Нове плаття короля».

А. Матчук пропонує розрізняти такі види псевдопідтексту» [5, с. 97]: 1) підтекст-ілюзія – читач вірить у підтекст, хоча автор виражає свої думки прямо й надто відверто (Ірена Карпа в оповіданні «Цукерки, фрукти і ковбаси» – це просто спогади автора про своє дитинство і ранню юність); 2) підтекст-фікція – відсутність думки у творі прикривається складними для розуміння семантичними й синтаксичними конструкціями, які автор подає як щось значуще (Сашко Ушкалов в оповіданні «Панда» розповідає про перетворення людини в панду, за круговертю перипетій головного героя важко знайти якесь логічне пояснення такому перетворенню); 3) підтекст-міраж – який запрограмований автором спеціально, задля ідеологічної дезорієнтації читача (Світлана Пиркало в оповіданні «Життя. Цілувати» вносить спеціально підтекст після заголовку (*Текст містить лексику й описи ситуацій, які деяким читачам можуть здатися образливими* [2, с. 145]), розповідає про пошук пари головною героїнею в туманному Альбїоні (Англії), про неочікуваного обранця Зорана. Нам важко після прочитання оповідання відповісти: чи правильно вважати Зорана циніком і пройдисітом, чи, навпаки, він є позитивним героєм, здатним на справжні глибокі почуття. Крилатий вислів Зорана: *«Життя закоротке, щоб цілувати крокодилів...»* [2, с. 145] – парадоксальний простотою світосприймання героя).

Усе, що зображується у художньому творі (герої, події, хронотип), бачиться чиймись очима і втілюється в чиємусь слові. Слово – першооснова літературного твору. Тому найпродуктивніший спосіб дослідження постмодерної літератури – це шлях від окремого слова до системи образів, а згодом – до змісту як втіленої художньої цілісності. Слово сказане (контекст) і несказане (підтекст) насамперед втілює художню концепцію автора.

Нинішній студент не почувається безпорадним навіть у разі самостійного лінгвістичного аналізу постмодерного твору, оскільки є високоінтелектуальною людиною, яка черпає інформацію з багатьох джерел, уміє її порівнювати. Належне скерування викладача тільки активізує студентів і допомагає їм глибоко розуміти відмінності світогляду письменників, стилю кожного окремо взятого постмодерного твору.

Література

1. Гадамер Г.-Г. Про вклад поезії у пошук істини // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Л. : Літопис, 1996. – С. 216–222.
2. Декамерон. 10 українських прозаїків останніх десяти років [Текст] : збірка / Укладання та післямова С. Жадана. – Харків : Книжний Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. – 320 с.
3. Мала філологічна енциклопедія / Уклали : О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2007. – 478 с.
4. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
5. Матчук А. Подтекст литературного произведения : дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / АН України; Інститут літератури. – К., 1992. – 147 с.

Стаття надійшла до редакції 16.09.2010 р.

УДК 811.161.2'36

Ж. В. Колоїз

РОЛЬ «ІСТОРИЧНОЇ ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» В ПІДГОТОВЦІ ВЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА

Колоїз Ж. В. Роль «Історичної граматики української мови» в підготовці вчителя-словесника.

У статті йдеться про роль «Історичної граматики української мови» в підготовці майбутніх учителів-словесників; аналізуються історичні процеси, передусім фонетичні, що сприятимуть кращому засвоєнню програмового матеріалу, зокрема під час вивчення історичних чергувань, спрощення у групах приголосних і т. ін.

Ключові слова: історична граматика, історичні коментарі, фонетичні процеси, філологічна підготовка.

Колоиз Ж. В. Роль «Исторической грамматики украинского языка» в подготовке учителя-словесника.

В статье исследуется роль «Исторической грамматики украинского языка» в подготовке будущих учителей-словесников; анализируются исторические процессы, прежде всего фонетические, способствующие лучшему усвоению программного материала, а именно при изучении исторических чередований, упрощении групп согласных.

Ключевые слова: историческая грамматика, исторические комментарии, фонетические процессы, филологическая подготовка.

Koloyiz Zh. V. The role of “The Ukrainian language historical grammar” in future philologist training.

The article investigates the role of “The Ukrainian language historical grammar” in future philologist training, gives the analysis of historical processes, first of all phonetic that promote better mastering of program material, especially when studying historical alternation and simplification in groups of consonants.

Key words: historical grammar, historical comments, phonetic processes, philological training.

«Історична грамати́ка української мови», як відомо, – це мовознавча дисципліна, що вивчає формування та розвиток української мови, ті зміни, що відбувалися в її системі в напрямку до вдосконалення [1, с. 3–4]. Ці зміни охоплюють здебільшого всі мовні рівні, а тому як назва наукової та навчальної дисципліни «Історична грамати́ка» – назва умовна, оскільки передбачає вивчення не лише грамати́чної будови української мови, а й її фонетичної системи, словотворчих особливостей, лексичного складу. Основним завданням «Історичної грамати́ки української мови» є виявлення загальних закономірностей та тенденцій становлення фонетичного та грамати́чного рівнів мовної системи [1; 4; 6]. Значення цього курсу полягає в тому, що він забезпечує повне, усебічне розуміння мовних явищ, бо показує їх не тільки в розвитку, але і в зв'язках із відповідними явищами в споріднених мовах; демонструє взаємозв'язок у розвитку структурних елементів мови; засвідчує стійкість грамати́чної будови мови та її основної лексики. Про це неодноразово наголошували видатні вітчизняні науковці (О. Безпалько, М. Бойчук, М. Жовтобрюх, Ф. Медведєв, В. Складенко, І. Тараненко, О. Царук та ін.). Опанування названого курсу є обов'язковим для кожного майбутнього словесника, адже сприяє кращому розумінню сучасної української літературної мови, передусім її фонетичних і грамати́чних явищ. Щоправда, на шляху до якісного засвоєння відповідної дисципліни виникає ряд проблем, як-от: відсутність нових підручників і посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України (у своєму розпорядженні студенти мають переважно праці, видані ще за радянських часів [1; 4; 6]), зменшення кількості аудиторних годин на вивчення курсу (50 годин, з яких лекційних – 26 год., практичних – 24 год.) і т. ін. Натомість роль «Історичної грамати́ки української мови» в підготовці майбутнього вчителя-словесника (і не тільки!) незаперечна. А відтак методика викладання цієї дисципліни у вищих навчальних закладах потребує неабиякої уваги.

У запропонованій статті ми зробимо спробу обґрунтувати важливість історичних коментарів для опанування сучасної української літературної мови загалом і її фонетичної системи зокрема.

Цілком закономірно, що «Історичній грамати́ці української мови» передують вивчення інших дисциплін так званого історичного циклу, як-от: старослов'янська мова (найдавніша слов'янська літературна мова). Дослідження помилок, які робили українські переписувачі

церковнослов'янських книг, дозволяє зробити певні висновки про фонетичні та граматичні особливості староукраїнської мови. Аналіз мови й письма датованих пам'яток часто допомагає хронологізувати мовні явища, допомагає визначити особливості мови того чи іншого періоду [4, с. 6–10].

Неабияке значення для розуміння історичних фонетичних і граматичних явищ має й діалектологія. Діалекти української мови часто зберігають у своїй структурі ті звуки, форми та конструкції, які вже втрачені літературною мовою. Наприклад: пам'ятками письма не можна визначити шлях, який пройшли в українській мові давні голосні [o], [e], поки вони не змінилися в [i] у словах на зразок *стіл*, *шість* (письмові пам'ятки фіксують тільки початковий етап цього процесу: [o] > oo, [e] > ѣ; сучасні ж північноукраїнські діалекти містять на місці цих голосних дифтонги). Крім того, ряд фонетичних і граматичних процесів у діалектах розвивається шляхом, не властивим літературній мові [1, с. 11].

Історія української мови доповнюється також лексичними запозиченнями та топонімічними назвами. Запозичені слова підлягають законам тієї мови, що їх засвоює, а це веде до звукових змін у вимові засвоєних слів, наприклад: староукраїнська вимова слова *Igor* (запозичене в X ст. зі скандинавської мови – *Ingvar*) засвідчує, що в цей час у староукраїнській мові носових уже не було, бо інакше з *Ingvar* витворилося б *Ягор*, а не *Igor* [1, с. 14].

Проблемним до сьогодні залишається й питання щодо походження української мови. Донедавна єдино правильною вважалася позиція, згідно з якою початок формування української мови, як і російської та білоруської, припадає на XIII–XIV ст., період падіння середньовічної Київської держави. Більшість наявних підручників чітко ілюструють періодизацію історії української мови в дусі радянського мовознавства [5, с. 8; 6, с. 23; 8, с. 17–19]. Мовою-основою («материнською колискою») української, російської і білоруської мов проголошувалася давньоруська [2, с. 12–15; 3, с. 31–35], незважаючи на те, що в мовознавстві, зокрема в україністиці, існували й існують інші думки науковців, які заперечують монолітну давньоруську народність (М. Грушевський, С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко, К. Німчинов та ін.), натомість визнають наявність східнослов'янських племен зі своїми близькими, але не тотожними мовами. Як зауважує В. Русанівський, тут виокремлюються племена, які виявляють проукраїнські етнічні риси, щоправда, початок їхнього існування ще не встановлено. Термін «давньоруська мова» учений пов'язує з літературною мовою східних слов'ян, основу якої становила старослов'янська (староболгарська) [2, с. 12]. С. Бевзенко, вважаючи V ст. – початок VI ст. періодом розпаду праслов'янської мови, формування фонетичної природи української мови відносить до XII ст., а початок її шукає в VII–VIII ст., коли стався розрив між слов'янськими племенами [2, с. 14].

Правильному розумінню історії української мови перешкоджала так звана погодінська гіпотеза [8, с. 18], що належала російському історику М. Погодіну, була викладена ним у праці «Записки о древнем языке русском» (1856 р.) Суть її полягала в тому, що, на думку дослідника (пізніше його підтримав і російський академік О. Соболевський), у стародавньому Києві й на Київщині в час становлення руської державності й до татаро-монгольської навали жили тільки великороси, малоросів тут не було. Про це, за М. Погодіним, свідчить нібито тотожність книжної мови, встановлена І. Срезневським. А давньоруська книжна мова, зазнавши впливу з боку запозиченої старослов'янської мови, виявляє більшу схожість із мовою російською, а не українською. Українці прийшли сюди із Заходу, десь із Галичини і Волині чи із-за Карпат, після виходу росіян на північ під тиском монголо-татар. Вони, тобто українці, заселили спустошену Київщину не раніше кінця XV ст. Погодінську гіпотезу аргументовано спростував ще М. Максимович. А сьогодні все більшої популярності набуває періодизація розвитку української мови за М. Грушевським. Учений переконливо довів що, етнічні українські землі ще до часів Київської Русі заселяли українці; заперечив шовіністичні версії про початок української історії (народу і мови) лише з XIV – XV ст.; ототожнював українців із народом Дніпрово-Бузької держави II – VII ст., яка в іноземному світі отримала назву Антська; українську мову виводив безпосередньо з праслов'янської. Схематично це можна зобразити так: період спільноіндоєвропейської мови (до II тис. до н. е.) → період слов'яно-литовської мовної групи (до V ст. до н. е.) → період розпаду слов'яно-литовської мовної групи (з V ст. до н. е. до I ст. н. е.) → праслов'янська мова (до VI ст. н. е.) [8, с. 18]. Після праслов'янського періоду в розвитку української мови Ю. Шевельов виділив такі періоди: 1) протоукраїнська мова (з VII ст. до XI); 2) староукраїнська мова (з XI ст. н. е. (часу появи перших писемних пам'яток) до кінця XIV ст.); 3) середньоукраїнська мова (кінець XIV ст. до початку XIX ст.); 4) нова українська мова (з початку XIX ст.) [9, с. 13].

Хронологізація відповідних історичних, зокрема фонетичних, явищ, заглиблення в їхню природу, її осмислення і т. ін. дасть змогу майбутнім словесникам чітко зорієнтуватися в історії формування та становлення сучасної української літературної мови, сприятиме виробленню вмінь і навичок передусім етимологічного аналізу – однієї зі складових лінгвістичної підготовки.

Чимало історичних фонетичних процесів пов'язані з так званім законом відкритого складу, який виник ще в дописемний період історії української мови і припинив свою дію в кінці XI – першій половині XII ст. Суть його полягала в тому, що звуки в складах розмішувалися за наростаючою звучністю, тобто склад починався з менш звучного і закінчувався більш звучним. За таких умов у кінці складу стояли лише

голосні звуки, і всі склади залишалися відкритими: *ма-ти, съ-бы-ра-ти, стѣ-на, съ-нѣ*. За цим законом були певні обмеження і щодо збігу приголосних у межах одного складу. Два приголосні, скажімо, шумний + сонорний, розміщувалися за тенденцією висхідної звучності: *пра-вь-да, зли-ти*. Перетворення фонетичної системи праслов'янської мови в результаті дії закону відкритого складу пов'язуються з цілим рядом змін, зокрема: 1) втратою кінцевих приголосних: **sūnŭs > сынѣ; *plōdōs > плодѣ*; 2) спрощенням груп приголосних; 3) зміною дифтонгів на монофтонги (утворення носових голосних); 4) розвитком повноголосся тощо.

Із законом відкритого складу пов'язується зміна звукосполучень [**dt*], [**tt*] в [**st*] передусім в інфінітивних формах дієслова, яка покликана дати відповідь на питання: чому, скажімо, в сучасній українській мові кореневі морфеми неозначених форм дієслова на зразок *брести, плести, мести, вести* тощо відрізняються від форм теперішнього часу (*бреду, плету, мету, веду*)? Річ у тім, що звук [**t*] дієслівної основи і звук [**t*] інфінітивного суфікса належали до різних складів, а тому склад перед суфіксом [**ti*] був закритим: **brēd-tī, *plēt-tī, *mēt-tī, *vēd-tī*. Унаслідок дисиміляції звукосполучення [**tt*], [**dt*] змінюються на [**st*] (**brēdtī > *brēttī > брести, *plēttī > плести, *mēttī > мести, *vēdtī > *vētti > вести*), що, зокрема, спричиняє й зміну меж складоподілу: *бре-сти, пле-сти, ме-сти, ве-сти*. Дисимілятивна зміна [**dt*], [**tt*] поширилися й на віддієслівні іменники: *вѣстѣ < *vēdte, чьстѣ < *kītte, волостѣ < *vōldte*. Дисиміляція в групах приголосних [**dt*], [**tt*] викликала чергування звуків [d], [m], з [c], яке засвідчує сучасна українська мова.

Наявність багатьох варіантних морфем пояснюється також і спрощенням у групах приголосних. Це дає змогу пояснити, чому, скажімо, у сучасній літературній мові *згинути*, але *загибель, кинути*, але *кидати, спати*, але *сон* і т. ін. Такі звукові розбіжності, власне, й стосуються відповідних спрощень, зумовлених дією закону відкритого складу, як-от: приголосні [**v*], [**p*], [**g*], [**d*] перед звуком [**n*] наступної морфеми занепали, наприклад: **sŭgŭbnōntī > *sŭgŭnōntī > съгынѣти > съгынѣти > згинути* (пор.: *загибель*); **sŭpnŭs > *sŭnŭs > сынѣ* (пор.: *спати*); **kŭdnōntī > *kŭnōntī > кынѣти > кынѣти > кинути* (пор.: *кидати*). У зв'язку з законом відкритого складу спростився й [**v*] на початку кореня після префікса [**ob*], наприклад: **ōbvōzōs > обозѣ > обоз* (пор.: *возити*); **ōbvōorōtōs > оборотѣ > оборот* (пор.: *поворот*).

З дією закону відкритого складу пов'язується й перше повноголосся – зміна праслов'янських звукосполучень [**or*], [**ol*], [**er*], [**el*] між приголосними в повноголосні звукосполучення [*oro*], [*оло*], [*ere*], [*еле*]. У протоукраїнській мові плавні [p], [l] втратили складотворчість і перетворилися на звичайні приголосні. Це зумовлювало виникнення закритих складів, не властивих протоукраїнській мові того часу. Розвиток

після [p], [l], коли вони втратили складотворчу властивість, нових голосних, аналогічних до тих, що стояли перед ними, і дав змогу уникнути закритості складів. Після сонорних [p], [l] голосні [o], [e] розвинулися не відразу. Спершу, очевидно, коли сонорні втратили складотворчу властивість, після них розвинулися редуковані [ъ], [ь], які пізніше змінилися в голосні повного творення [o], [e]: *bōrdā > **БОРЪДА** > борода; *vōlsōs > **ВОЛЪСЪ** > волос; *dĕrvō > **ДЕРЪВО** > дерево; *mĕlkō > *mōlkō > **МОЛЪКО** > молоко; *gĕlbōs > **ЖЕЛЪБЪ** > **ЖЕЛОБЪ** > жолоб і т. ін.

Південнослов'янські та західнослов'янські мови, крім польської, у словах зі звукосполученнями [*or], [*ol], [*er], [*el] між приголосними уникали закритих складів через метатези-перестановки місця голосного звука – і його подовження: *vōrtā > *vrōtā > **ВРАТА**, *mĕlkō > *mlĕkō > **МЛЪКО**. У польській мові ці звукосполучення, як і в протоукраїнській, розвинулися спершу в повноголосні форми; етимологічні [o], [e] поступово редукуються і зникають: *bōrdā > bōrđā > *boroda* > *broda*; *bĕrgъ > bĕrĕgъ > *breg*. Знання подібних фонетичних особливостей дасть змогу студентові орієнтуватися в походженні тієї чи тієї лексеми. Так, наприклад, ніколи і ні в кого не виникало жодних сумнівів щодо спорідненості слів *боронити* – *броня*; *володіти* – *влада*; *порох* – *прах*; *ворог* – *вражий*; *хороми* – *храм* тощо. Їхні фонетичні відмінності ілюструють різні шляхи звукових модифікацій у різних групах слов'янських мов: повноголосні форми (*боронити*, *володіти*, *порох*, *ворог*, *хороми*) демонструють закономірні фонетичні процеси, характерні для східнослов'янських мов; наявність на місці повноголосних форм звукосполучень *ра*, *ла* (*влада*, *прах*, *вражий*, *храм*) засвідчує особливості південнослов'янських мов; звукосполучення *ро* у слові *броня* репрезентує його західнослов'янське (польське) коріння (пор.: *золото*, **ЗЛАТО**, *złoto* (пор. : назву грошової одиниці в Польщі).

Дією закону відкритого складу зумовлена й поява носових голосних, що позначалися літерами **Ж** (юс великий), **А** (юс малий). Голосний *о*-носовий утворився зі сполучень чистого голосного непереднього ряду та носового приголосного ([*m], [*n]), якщо вони закривали склад: *zvōnkūs > **ЗВЪКЪ** (звук), *rōnkā > **РЖКА** (рука), *rōntīs > **ПЖТЬ** (путь). Голосний *е*-носовий утворився зі сполучень чистого голосного переднього ряду та носового приголосного: *sēmĕn > **СЪМА** (сім'я (рос. *семена*), *dĕsĕntīs > **ДЕСАТЬ** (десять), *rōkintī > **ПОЧАТИ** (почати; цікавим є те, що сучасні слова *початок* і *кінець* є етимологічно спорідненими).

У кінці IX – на початку X ст. *о*-носовий змінився на [y], а *е*-носовий – на ['a](я). Деназалізація носових голосних відбулася в усіх слов'янських мовах, крім польської і кашубської. Зміна звукосполучень *om, *on, *um, *un, *em, *en, *im, *in у кінці складу на носові голосні та подальша їхня деназалізація зумовили появу цілого ряду звукових чергувань, відомих сучасній українській мові: [a] – [н] – [ин]: *почати* – *почну* – *почин*; [a] –

[м] – [им]: *жати* – *жму* – *пожимати*; [у] – [м] – [им]: *дути* – *дму* – *надиматися* тощо. Звуки [а], [у], які чергуються з [н], [м] (або звукосполученнями голосний + носовий), історично розвинулися з носових звуків, що позначалися літерами *ж*, *л*, виникли з дифтонгічних сполучень, які закривали склад. Це дає можливість стверджувати: слова на зразок *звук* і *дзвонити* етимологічно споріднені й мали абсолютно однаковий корінь **zvōnkūs > ЗВЖКЪ > звук*; **zvōnītī > ЗВОНИТИ > дзвонити*. У першому разі носовий звук закривав склад, а відтак дифтонгічне звукосполучення монофтонгізувалося, змінилося в о-носовий з подальшою деназалізацією; в іншому – складоподіл проходив так, що голосний відійшов до попереднього складу, носовий приголосний – до наступного, оскільки стояв перед голосним.

Згідно з іншим законом – законом складового сингармонізму (від грецьк. *syn* – разом, *garmonia* – стрункий порядок, зв'язок) – у межах одного складу могли поєднуватися тверді приголосні та голосні непереднього ряду або, навпаки, м'які приголосні та голосні переднього ряду. Якщо ж порушувалася ця закономірність, то відбувалося пристосування артикуляцій приголосного і голосного звуків, причому це пристосування могло виявляти різний характер. Результатом закону складового сингармонізму стали перехідні пом'якшення, або палаталізації, задньоязикових. Так, скажімо, чергування задньоязикових [к], [х] та глоткового [ɟ] в сучасній українській літературній мові із шиплячими [ч], [ш], [ж] (*бог* – *боже*, *друг* – *друге*, *вік* – *вічний*, *вухо* – *вушко*, *ріг* – *ріжок*) є історичними, пов'язані з першим перехідним пом'якшенням, яке відбулося ще III – IV ст. до н. е. (задньоязикові [**g*], [**k*], [**ch*], перед голосними переднього ряду [*i*] (позначався літерою *и*), [*e*], [*ɛ*], [*ь*], [*ie*], що позначався літерою *ѣ*, змінилися на [ж], [ч], [ш], наприклад: **nōgikā > ножька*; **rōnkikā > ржчька > роуцька*; **mouchikā > моушька*¹. Чергування задньоязикових [к], [х] та глоткового [ɟ] із [ц'], [с'], [з'] (*мох* – (у) *мосі*, *луг* – (у) *лузі*, *молоко* – (у) *молоці*) з позицій «Історичної граматики української мови» розглядається як результат другого перехідного пом'якшення, що відбулося в I ст. н. е. (зміна задньоязикових [**g*], [**k*], [**ch*] перед голосними переднього ряду [*i*] (*и*), [*ie*] (*ѣ*), які походять із дифтонгів, на [з'], [ц'], [с'], наприклад: **nōgai > нозѣ*; **rōnkai > ржцѣ > роуцѣ*; **mouchai > моусѣ*. Перед *ѣ* < **oi* могли змінюватися також звукосполучення [**gv*], [**kv*] на [з'в], [ц'в], але лише в давніх східнослов'янських і південнослов'янських діалектах: **gvoizdā > звѣзда*; **kvoitūs > цвѣтъ* (але: у польській мові *gwiazda*, *kwiat*; чеській *květ*, *hvezda*).

Сучасній українській літературній мові відомі чергування в системі приголосних, що пояснюються пом'якшенням приголосних у сполученні з

¹ У словах на зразок *жінка* (*жона*), *чадо* також відбувалися аналогічні фонетичні процеси: *жона* < *жена* < **genas* (пор. : *гени*, *гінеколог*; *чадо* < *чудо* < **kindo* (пор. : нім. *Kinder*).

*j. Останній у праслов'янській мові належав до складу іменникового або дієслівного суфікса, зумовлював пом'якшення приголосних, після яких стояв, а це викликало різні їхні зміни, унаслідок чого виникали звукові чергування, наприклад: [*kj] > [ч]: *plākjōs > **плачѣ**; [*chj] > [ш]: *douchjā > **доуша**; [*sj] > [ш]: *pīsjōn > **пишоу**; [*tj] > [ч]: *svētjā > **свѣча**; [*bj] > [бл]: *bjūdō > **блюдо**; [*mj] > [мл]: *zĕmjā > **земля** тощо.

Якщо історичні чергування в системі приголосних сучасної української літературної мови сягають праслов'янської доби, то чергування в системі голосних пов'язані здебільшого з історією звуків, що характеризувалися надкороткою вимовою, і кваліфікуються в лінгвістиці як редуковані. Як відомо, редуковані голосні [ъ], [ь] були в усіх слов'янських мовах, але в жодній із них не збереглися. У староукраїнській мові редуковані існували ще в XI ст. та першій половині VII ст. Доказом цього є те, що в писемних пам'ятках того часу майже послідовно вживалися букви **ѣ**, **ѥ**. Доля редукованих залежала від їхнього місця у слові, інакше кажучи, від сильної чи слабкої позиції.

Голосні [ъ], [ь] у слабкій і сильній позиції вимовлялися неоднаково: у слабкій позиції вони були коротшими, ніж у сильній. У слабкій позиції редуковані занепали, у сильній – змінилися на голосні повного творення, відповідно, [ъ] > [о], [ь] > [е]. Це, власне, спричинило не лише припинення дії закону відкритого складу та зменшення кількості голосних ще на два звуки², але й такі специфічно українські чергування, як-от: чергування [о], [е] з нулем звука; чергування [о] з [у] після сонорних *р, л*; чергування [о], [е] з [і].

Після вокалізації редукованих [ъ], [ь] у сильній позиції почали розрізняти голосні [о], [е] давні, первинні, етимологічні, успадковані від спільноіндоєвропейської мови, та [о], [е] нові, вторинні, секундарні, що виникли на місці редукованих у сильній позиції: **сѣтъня** > **сотня**, **сѣнь** > **сон**, **пѣсѣкъ** > **пісок**, **дѣнь** > **день**, **орѣль** > **орел** і т. ін. Редуковані [ъ], [ь] у різних формах одного і того ж слова могли бути і в сильній, і в слабкій позиції. У сильній позиції вони переходили, відповідно, в [о], [е] секундарні, а в слабкій – повністю зникали. Унаслідок цього й виникло чергування секундарних [о], [е] з нулем звука: **пісок** – **піску** (**пѣсѣкъ** – **пѣсѣка**), **орел** – **орла** (**орѣль** – **орѣла**), **день** – **дня** (**дѣнь** – **дѣня**), **сон** – **сну** (**сѣнь** – **сѣня**).

² Загалом же система голосних староукраїнської мови початкового періоду була представлена одинадцятьма голосними. Після деназалізації носових їх стає дев'ять. Занепад (чи то вокалізація) редукованих залишає в системі голосних сім звуків, що згодом модифікується до шести. Староукраїнська мова послідовно розрізняла голосні [ы] та [і](у): **сынѣ**, **мыло**, **сила**, **битти**. Завдяки поступовому обниженню творення давнього [і](у) відбулося зближення артикуляції староукраїнських звуків [ы] та [і](у), унаслідок чого вони збіглися в одному звукові [у](у), голосному передньо-середнього ряду й середньо-високого піднесення, який не мав здатності пом'якшувати приголосні, після яких стояв: **риба** < **рыба**, **язик** < **язкъ**, **крик** < **крыкъ**, **живит** < **животѣ**. Система голосних сучасної української літературної мови представлена шістьма фонемами.

Голосні [o], [e], які чергуються з нулем звука, називаються випадними. Їм протиставляються вставні [o], [e], які виникли внаслідок занепаду редукованих [ъ], [ь] на кінці слів після сонорних [p], [l], [m], [n], перед якими стояв інший приголосний. Якщо сонорний, після якого занепадав редукований, стояв після приголосних [t], [k], [x] – з'являвся вставний [o] (*ОГНЬ* > *вогонь*; *СВЕКРЪ* > *свекор*; *ВИХРЪ* > *вихор*); якщо після будь-якого іншого приголосного – вставний [e] (*ЗЕМЛЬ* > *земель*; *ГРИВНЬ* > *гривень*; *КАПЛЬ* > *капель*; *ПѢСНЬ* > *пісень*).

Редуковані [ъ], [ь] після [p], [l] між приголосними могли бути і в сильній, і в слабкій позиції, залежно від якості наступного складу та наголосу. У сильній позиції [ъ], [ь] після сонорних, як і після всіх інших приголосних, змінилися в староукраїнській мові в [o], [e]: *КРЪВЬ* > *кров*, *ГЛЪТЪКА* > *глотка*, *БРЪВЫ* > *брови*. Редуковані [ъ], [ь] у слабкій позиції після [p], [l] занепали, а сонорні перетворилися на складотворчі звуки. Однак на східнослов'янському ґрунті сонорні не зберігають складотворчої властивості, що й зумовлює появу після плавного в староукраїнській мові голосного [u]: *КРЪШИТИ* > *кршити* > *кришити*; *ГЛЪТАТИ* > *глатати* > *глитати*; *ТРЪВОГА* > *тровога* > *тривога* тощо. У діалектах, які дали ґрунт для творення сучасної російської мови, з'являються голосні [o], [e] (*крошить*, *глотать*, *тревога*); у протобілоруській мові на цьому місці з'являється голосний [ы] (*крышыць*, *глытаць*, *трывога*).

Ще одне чергування в системі голосних сучасної української мови пов'язується з подовженням етимологічних [o], [e]. Довгі [o], [e], що утворилися в нових закритих складах після занепаду редукованих у сусідньому складі, на українському ґрунті дифтонгізувалися, і на їхньому місці утворився голосний, якісно відмінний від етимологічних [o], [e]. Довгий [e] незалежно від того, який редукований занепадав у наступному складі ([ъ], [ь]), зазнав таких змін: *НОСЪ* > *нѡс* > *нуос* > *нуес* > *нуис* > *нуіс* > *ніс*. Про такий шлях розвитку свідчать насамперед окремі північноукраїнські говори, у яких на місці етимологічного [o] до сьогодні зберігаються дифтонги.

Інакше розвивався етимологічний голосний [e]. Якщо в наступному складі занепадав редукований [ъ], то звук [e] після подовження став дифтонгізуватися й перейшов у [ie]: *НЕСЛЪ* > *нѣс* > *ніес*. Дифтонг [ie], перший компонент якого вимовлявся з наближенням до [j], зазнав лабіалізації голосного [e], тобто [e] > [o]. Далі зміни відбувалися аналогічно до змін довгого етимологічного [o]: *НЕСЛЪ* > *нѣс* > *ніес* > *ніос* > *нуос* > *нуес* > *нуис* > *нуіс* > *ніс*.

Якщо в наступному складі занепадав редукований [ь], то етимологічний [e] подовжувався і змінювався в дифтонг [ie], що потім перейшов у [i]: *ПЕЧЬ* > *пѣч* > *піеч* > *піч*.

Щоправда, зміна довгих [o], [e], в [i] була непослідовною, деякі слова, групи слів мали свої особливості щодо переходу [o], [e], в [i] (пор.: *Бог*, але *спасибі* < *спаси богъ*). Подібні фонетичні модифікації сприяли появі в системі голосних такого специфічно українського чергування, як [o], [e] з [i] (пор.: *шість* – *шести*, *сім* – *семи*, *стіл* – *столу*, *дім* – *дому*, *віл* – *вола*, *віз* – *воза* тощо³).

Унаслідок занепаду редукованих відбулися певні зміни й у системі приголосних. Доки в староукраїнській мові існували редуковані й діяв закон відкритого складу, приголосні не об'єднувалися в будь-які звукосполучення. Лише деякі з них могли належати до одного складу, розміщуючись за тенденцією висхідної звучності. Після занепаду редукованих утворилися нові групи приголосних, які виявилися складними для вимови, а тому окремі звуки в них стали пропускатися.

Спрощення груп приголосних розпочалося ще в староукраїнській мові, відразу ж після занепаду редукованих, і засвідчене в сучасній українській мові: [зdn] > [зн]: *ПОЗДЬНО* > *пізно*; [ждн] > [жн]: *КОЖДЬНЫИ* > *кожний*; [стл] > [сл]: *СТЬЛАТИ* > *слати* (пор.: *постіль*); [стн] > [сн]: *ЧЬСТЬНЫИ* > *чесний*; [слн] > [сн]: *МАСЛЬНЫИ* > *масний* (пор.: *масло*); [стц] > [сц]: *МѢСТЬЦЕ* > *місце*; [сткл] > [скл]: *СТЬКЛО* > *скло*; [рдц] > [рц]: *СРДЬЦЕ* > *серце* (пор.: *сердечний*); [лнц] > [нц]: *СЪЛНЬЦЕ* > *сонце*; [рнч] > [нч]: *ГОРНЬЧАРЬ* > *гончар* (пор.: *горня*).

Після занепаду редукованих у формах дієприкметників чоловічого роду однини (сучасні дієслова минулого часу) втратився суфіксальний [л], який стояв після приголосного: *ВЕЗЛЪ* > *віз*, *НЕСЛЪ* > *ніс*, *МОГЛЪ* > *міг* (але: *везла*, *везло*, *несла*, *несло*, *могла*, *могло*). Якщо суфіксальний [л] стояв після голосного і після нього занепадав редукований, то такий [л] змінився на [ў]: *ЗНАЛЪ* > *знав*, *ПИСАЛЪ* > *писав* (але: *знала*, *знало*, *писала*, *писало*). Звук [л] змінився на [ў] також тоді, коли він стояв після редукованого [ь] або [ъ] перед будь-яким приголосним (пор.: *вовк* < *ВЪЛКЪ*, *шовк* < *шеvk* < *ШЪЛКЪ*, *повний* < *ПЪЛНЪ*, *товстий* < *ТЪЛСТЪ* тощо).

У нових групах приголосних, що утворилися після занепаду редукованих, вимова одних звуків стала впливати на вимогу інших, унаслідок чого виникли й нові асимілятивні та дисимілятивні процеси. Уже у староукраїнській мові засвідчені і прогресивна, і регресивна

³ У сучасній українській мові слід розрізняти [i], яке походить з [o], [e] чи [ie]. Дифтонг [ie], що позначався літерою **ѣ**, на українському ґрунті незалежно від його позиції щодо інших звуків слова змінився в монофтонг [i], який не чергується з іншими голосними й не випадає. У сучасній українській літературній мові такий [i] зберігається як у відкритому, так і в закритому складах (*ВѢКЪ* > *вік*, *ВѢКА* > *віку*; *СѢНО* > *сіно*; *ХЛѢБЪ* > *хліб*). Така інформація сприятиме закріпленню правил правопису іншомовних прізвищ, зокрема пояснює, чому російські прізвища на зразок *Хлебников*, *Зверев*, *Серов* і т. ін. передаються українською мовою як *Хлебников*, *Зверев*, *Серов* (пор.: *ХЛѢБЪ*, *ЗВѢРЬ*, *СѢРЫИ*).

асиміляції. Наприклад: *БЪЧЕЛА* > *БЧЕЛА* > *БЧОЛА* > *бджола* (після занепаду редукованого, який перебував перед складом із голосним повного творення у слабкій позиції, глухий приголосний [ч] уподібнюється до дзвінкого [б] й змінюється на [дж](у проторосійській мові, навпаки, дзвінкий уподібнюється до глухого, а відтак з'являється слово *пчела*); *ДЪХОРЬ* > *ДХОР'* > *ТХОР* > *тхір* (пор.: слова *дихати* та *тхнути* є етимологічно спорідненими). Дисиміляція приголосних належить до непоширених явищ у староукраїнській мові: *КЪТО* > *КТО* > *хто* (унаслідок розподібнення один із проривних приголосних змінює свою вимогу на фрикативну: [к] > [х]); *ВЫШШИИ* > *ВЫШНИ* > *ВЫШШИИ* (асиміляція) > *ВЫШЧИИ* (дисиміляція) > *вищий*.

Специфічно українським фонетичним явищем, репрезентованим сучасною українською літературною мовою, є так звана асиміляція колишнього [j] попередніми приголосними. Редукований [i] перед [j] у ненаголошеній позиції занепадав. На українському ґрунті звук [j], який після занепаду редукованого [i] став вимовлятися безпосередньо після пом'якшеного приголосного, поступово асимілювався цим приголосним. Асимілювали [j] приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж], [ч], [ш]. Результатом цієї асиміляції стало подовження приголосних в іменниках І і II відміни (*стаття*, *Ілля*, *знання*); в орудному відмінку однини іменників III відміни (*сіллю*, *піччю*, *тінню*) та в особових формах від дієслова *лити* (*лю*, *леш*, *ляти*): *ролля* (*рольа* = рольа) > рол'я > рōл'л'а > *рілля*; *лю* (*лью* = лью) > л'ю > л'л'у > *лю*

З твердими приголосними, зокрема губними та [р], звук [j] не асимілювався: *кръвню* (*кръвью* = кръвью) > кров'ю > *кров'ю* (пор.: після апострофа *я*, *ю*, *є*, *ї* позначають два звуки [йа], [йу], [йе], [йі]). Це свідчить про те, що асиміляція [j] попередніми м'якими приголосними остаточного завершилася тоді, коли губні та [р] уже стверділи. Подібні фонетичні процеси сприяють поглибленню не лише знань із фонетики, але й виробленню правописних норм української мови. Це стосується так само й граматичних історичних явищ. Однак це вже тема окремої наукової праці.

Отже, роль «Історичної граматики української мови» в підготовці майбутнього вчителя-словесника є досить суттєвою. Осмислення історичних фонетичних процесів сприятиме не механічному засвоєнню знань («зазубрюванню»), а усвідомленому їхньому закріпленню. Адже задля того, аби в доступній формі пояснити те чи те явище своїм вихованцям, слід, безумовно, самому знати його суть, природу, закономірності і т. ін.

Література

1. Безпалько О. П. Історична граматики української мови : [підручник] / О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, І. Й. Тараненко – [2-вид., випр.]. – К. : Радянська школа, 1962. – 510 с.
2. Бурячок А. Давньоруський період в історії східних слов'ян, їх мов і культур / А. Бурячок // Дивослово. – 1994. – №5–6. – С. 12–15.

3. Горський В. С. Давньоруський період в історико-філософському вимірі / В. С. Горський // Мовознавство. – 1993. – №2. – С. 31–35.
4. Жовтобрюх М. А. Історія української мови : Фонетика : [підручник] / М. А. Жовтобрюх, В. Г. Скляренко. – К. : Вища школа, 1979. – 246 с.
5. Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза походження української мови / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 1993. – №5. – С. 3–8.
6. Медведєв Ф. П. Нариси з історичної граматики української мови : [підручник] / Ф. П. Медведєв. – Харків: Вища школа, 1965. – 262 с.
7. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1998. – №1. – С. 3–12.
8. Степаненко М. З історії дослідження витоків української мови / М. Степаненко // Дивослово. – 2000. – №7. – С. 17–19.
9. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. – [3-є вид.] – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.
10. Царук О. В. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри : [монографія] / О. В. Царук. – Дніпропетровськ, 1998. – 323 с.
11. Ющук І. Про походження української мови / І. Ющук // Дивослово. – 1995. – №1. – С. 27–33.

Стаття надійшла до редакції 03.09.2010 р.

УДК 811.161.2(07):159.928

Л. С. Цоуфал

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

Цоуфал Л. С. Психологічні передумови формування мовної особистості учнів основної школи.

У статті розкрито сутність поняття «мовна особистість», охарактеризовано структуру мовної особистості, з'ясовано психологічні передумови навчання мови.

Ключові слова: мовна особистість, структура мовної особистості, мотиви, мовні здібності.

Цоуфал Л. С. Психологические предпосылки формирования языковой личности учащихся основной школы.

В статье раскрывается смысл понятия «языковая личность», характеризуется структура языковой личности, объясняются психологические предпосылки в обучении языка.

Ключевые слова: языковая личность, структура языковой личности, мотивы, языковые способности.

Tsoufal L. S. The psychological reasons of the linguistic personality of the basic school.

The article reveals the nature of the concept «the linguistic personality, the structure of the linguistic personality» is characterized, the psychological reasons of language teaching are also revealed here.

Key words: linguistic personality, structure of the linguistic personality, motives, linguistic skills.

Одним із стратегічних завдань реформування змісту мовної освіти є створення системи та визначення обсягу знань про мову і мовлення, мовних і мовленнєвих умінь та навичок, досвіду творчої діяльності та емоційно-ціннісного ставлення до світу. У сучасних умовах базової школи домінантною стає особистісна орієнтація навчання, яка передбачає забезпечення оптимальних умов для різнобічного мовленнєвого розвитку кожного учня, урахування його індивідуальних особливостей, пізнавальних потреб, інтересів, прагнень, заохочення до самопізнання і саморозвитку.

Володіння рідною мовою, уміння спілкуватися, досягати успіху в процесі комунікації є тими характеристиками особистості, які визначають досягнення людини в багатьох галузях життя, сприяють її соціальній адаптації до умов сучасного світу.

Рідна мова – основа становлення пізнавальної сфери особистості, оскільки забезпечує розвиток її інтелекту, сприяє подальшому вдосконаленню понятійного апарату. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема формування мовної особистості, яка володіє вміннями й навичками комунікативно доцільно користуватися мовними засобами в усіх видах мовленнєвої діяльності.

Мовна особистість як лінгвістична і лінгводидактична категорія перебуває в полі зору багатьох дослідників (З. Бакум, М. Вашуленко, О. Горошкіна, В. Дороз, С. Єрмоленко, С. Караман, Л. Мацько, Л. Паламар, М. Пентилюк, Т. Симоненко, Н. Шумарова). Особистісний аспект вивчення мови знайшов відображення в працях психологів і психолінгвістів (Л. Виготський, М. Жинкін, І. Зимня, Г. Костюк, О. Леонт'єв, А. Маркова, С. Рубінштейн, Б. Теплов).

Пошук шляхів формування мовної особистості пов'язаний із дослідженням комплексу питань, одним із яких є з'ясування психологічних умов мовленнєвого розвитку учнів.

Термін «мовна особистість» уперше вжив Ю. Караулов. Російський учений розкриває зміст цього поняття, розробив структуру й визначив рівні мовної особистості – вербально-семантичний, тезаурусний, прагматичний (мотиваційний). Науковець зазначає, що мовною особистістю є «сукупність здібностей і характеристик людини, що зумовлюють створення і сприйняття нею мовленнєвих творів (текстів), які різняться а) ступенем структурно-мовної складності, б) глибиною і точністю відображення дійсності, в) певною цільовою спрямованістю» [4].

Ю. Караулов висловлює думку про те, що структура мовної особистості на кожному рівні складається зі специфічних типів елементів: одиниць відповідного рівня, відношень між ними і стереотипних їх об'єднань, особливих, притаманних кожному рівню утворень. Дослідник вважає, що на нульовому (вербально-семантичному) рівні структура мовної особистості складається з окремих слів як одиниць вербально-

асоціальної мережі, причому відношення між ними охоплює всю різноманітність їх парадигматичних, синтагматичних, дериваційних та інших зв'язків у їх сукупності.

На лінгвокогнітивному (тезаурусному) рівні одиницями є узагальнені поняття, великі концепти, ідеї, що в кожній мовній індивідуальності складаються в упорядковану, більше або менше систематизовану «картину світу», що відображає ієрархію цінностей. Когнітивний рівень передбачає розширення значення і перехід до знань, а значить, охоплює інтелектуальну сферу особистості, що дає досліднику вихід через мову, через процеси говоріння і розуміння – до знань, свідомості, процесів пізнання людини. Третій рівень передбачає мету, мотиви, інтереси, установки, інтенціональність, забезпечує в аналізі мовної особистості закономірний і зумовлений перехід від оцінок її мовленнєвої діяльності до осмислення реальної діяльності в світі.

Українські лінгводидакти (З. Бакум, Т. Донченко, С. Єрмоленко, С. Караман, Л. Мацько, В. Мельничайко, М. Пентилюк, Л. Скуратівський), визначаючи сучасні підходи до реалізації мети мовної освіти, акцентують, що саме на шкільному етапі оволодіння українською мовою як рідною і державною закладаються основи й розгортається процес формування мовної особистості – людини, яка виявляє високий рівень мовної і мовленнєвої компетенції, представляє себе в суспільстві засобами мови.

На думку М. Пентилюк, «мовна особистість – це людина, яка не тільки знає українську мову, а й постійно використовує її в повсякденному спілкуванні, а головне – любить, шанує і дбає про її збагачення й розвиток, людина, для якої стає престижним користуватися мовою, що має давню історію й належить до найрозвиненіших мов світу» [5, с.2]. Складовою розвитку мовлення особистості є її духовне становлення, виховання любові й поваги до рідного слова, народу, усвідомлення необхідності та внутрішньої потреби в спілкуванні й пізнанні світу засобами рідної мови.

Особистістю людина стає не відразу, вона виховується поступово, і в її формуванні бере участь багато зовнішніх чинників. Серед них одне з чільних місць належить мові. Потреба у спілкуванні, мовленні поряд із потребою в діяльності, праці є визначальною в становленні особистості. Мова найглибше пронизує свідомість і підсвідомість людини й доносить до них величезну частку інформації про зовнішній світ, закономірності його функціонування.

За визначенням І. Ющука, мова є продуктом підсвідомої аналітичної діяльності сотень поколінь і мільйонів особистостей. У її структурі, в моделях побудови словосполучень і речень акумульовано те, що люди мільйони разів засвоювали інтуїтивно й потім стільки ж разів перевіряли на практиці, тобто мова вже своїм ладом, своєю структурою несе певні відомості про навколишнє середовище, про його структуру, про орієнтацію в ньому. Учений зауважує, що дитина в дво-трирічному віці оволодіває

граматикою рідної мови, тому що, сприймаючи мовлення інших людей, її підсвідомість у поєднанні слів, у побудові речень виділяє закодовані об'єктивні закономірності, досвід багатьох поколінь. Разом із засвоєнням мови в підсвідомості людини закладається внутрішній план можливих дій, створюються моделі вчинків, які реалізуються у відповідній ситуації [8, с. 43].

У процесі навчання мови необхідно дбати не стільки про засвоєння граматичних правил, скільки про те, щоб учні правильно, не перекручено відчували й сприймали її внутрішні закони. Для цього потрібно розглядати мовний матеріал систематично, у логічній послідовності і внутрішньопредметних зв'язках.

Мовленнєва поведінка особистості знаходиться під впливом чинників соціального і особистісного плану, що перебувають у взаємозв'язку. Їхнє значення різне, однак урахування кожного з них необхідне для створення цілісної картини вербальної поведінки мовної особистості. Ученими доведено: у результаті входження людини в соціальні відносини відбувається становлення мовної особистості, мовленнєво-мисленнєва діяльність якої формується за нормами й еталонами певної етномовної культури.

Показником мовного розвитку особистості є комунікативність, тобто здатність спілкуватися, що зумовлює використання засобів мови, уміння сприймати та відтворювати зміст чужого висловлювання і продукувати власне. Передумови формування мовленнєвої здатності як однієї з вищих функцій людини забезпечуються діяльністю, якою вона оволодіває у процесі своєї соціалізації. Роль діяльності є визначальною, оскільки лише в її структурі розгортається мовленнєве спілкування, виникає потреба в різних поняттях, узагальненнях, судженнях.

Аналіз психологічних досліджень Л. Виготського, І. Зимньої, О. Леонтєва, С. Рубінштейна дозволяє говорити про те, що успішність формування мовної особистості учня залежить від рівня комунікативного розвитку дитини в рідній мові.

Поняття «комунікативний розвиток у рідній мові», за визначенням І. Зимньої, слід розглядати як складне багатоаспектне явище, що передбачає: обсяг словника дитини; рівень засвоєння мовних правил; рівень володіння усними формами спілкування, показниками якого слугують уміння дитини свідомо будувати зв'язне висловлювання, адекватно реагувати на репліки співрозмовника, висловлювати своє ставлення до почутого; рівень володіння технікою читання, показником чого є темп читання; рівень сформованості навичок письма; рівень розвитку психічних функцій дитини: сталості уваги, сприйняття, запам'ятовування, чутливості фонематичного та інтонаційного слуху, обсяг слухової короткочасної і довготривалої пам'яті, функціонування механізмів мислення, у тому числі й рефлексії (здатності до міркувань,

аналізу власних думок, почуттів); рівень сформованості пізнавальних інтересів, загальний кругозір учнів [3, с. 126–127].

Комунікативний розвиток у рідній мові правомірно розглядати в загальному контексті соціалізації кожної дитини, тобто з погляду сформованості вмінь спілкування з ровесниками, дорослими, а також з позиції загальної ситуації розвитку учня.

Успішність оволодіння мовою зумовлена мотиваційним чинником і рівнем сформованості загальнонавчальних умінь учня. Згідно з концепцією Д. Ельконіна, у процесі розвитку дитини спочатку має відбутися засвоєння мотиваційного аспекту діяльності, а потім операційно-технічного. Учені визначають такі мотиви: суспільно-політичні (державність української мови, обов'язок учитися в школі); професійно-ціннісні (професійне навчання здійснюється державною мовою); соціального престижу, громадського обов'язку; комунікативні мотиви (потреба спілкуватися українською мовою); мотиви, пов'язані з потребою самовиховання, прагнення до самовдосконалення; утилітарні (потреба в знаннях мови як засобу досягнення певних життєвих вигод); мотиви тривожності (не підвести клас, не одержати низький бал); мотив поваги до вчителя української мови і літератури.

Значення для дитини тих чи тих мотивів залежить від віку, рівня її вихованості, розумових здібностей та інтелектуального розвитку, суспільних і соціальних умов, у яких проходить навчання тощо.

Формування позитивної мотивації навчальної діяльності – одне з важливих завдань індивідуалізації, диференціації та інтенсифікації навчання української мови в основній школі.

3-поміж психологічних передумов, які впливають на рівень формування мовної особистості, особливе значення мають мовні здібності. Психологами (Б. Теплов, С. Рубінштейн, О. Леонт'єв) теоретично обґрунтовано поняття здібностей та виокремлено три базових ознаки:

– здібності – індивідуально-психологічні особливості, за якими люди відрізняються один від одного, а не властивості, за якими всі рівні;

– здібності – це лише ті індивідуальні особливості, які зумовлюють успішність діяльності; не окремі здібності, а своєрідне поєднання цих здібностей може забезпечити успішність виконання діяльності;

– поняття здібностей не зводиться до знань, умінь і навичок, які вже сформовані в людини, але обумовлюють швидкість, легкість та успішність формування цих знань, умінь і навичок.

Б. Теплов заперечував природженість здібностей. Учений зауважував, що природженими можуть бути лише анатоמו-фізіологічні особливості, тобто задатки, покладені в основі розвитку здібностей. С. Рубінштейн відзначав складну синтетичність здібностей як особливостей особистості, яка загалом визначає здатність особистості до історично сформованої діяльності.

У психологічній літературі розрізняють загальні та спеціальні здібності. До загальних здібностей відносять інтелект, креативність і научуваність. Спеціальні здібності розмежовують за видами психічних функціональних систем (сенсомоторні, перцептивні, мнемічні, імажитивні, мислинневі, комунікативні), властивостями яких вони є, та зумовлюють успішність окремих видів діяльності. За видами діяльності дослідники виділяють такі спеціальні здібності, як математичні, літературні, педагогічні, художні, психолінгвістичні здібності – у діяльності опанування мови тощо.

Здібності людини визначаються діапазоном тих можливостей до засвоєння нових знань, їх застосуванням до творчого розвитку, які відкривають засвоєння цих знань.

Відправним пунктом розвитку здібностей людини є функціональна специфіка різноманітних модальностей чуттєвості. Так, на основі загальної слухової чуттєвості в процесі спілкування, що здійснюється засобами мови, у людини формується мовленнєвий, фонетичний слух, детермінований фонетичною будовою рідної мови.

Суттєвим «механізмом» формування фонетичного чуття є генералізована система певних фонетичних відношень. Важливу роль у формуванні здібностей до засвоєння мови відіграє не тільки генералізація фонетичних відношень, але й тих, що покладені в основу словотворення і словозміни. Здібним до засвоєння мови вважається той, у кого легко і швидко, з найменшої кількості спроб, здійснюється генералізація відношень, зосереджених на словотворенні і словозміні, і в результаті – перенесення цих відношень на інші випадки.

Як зазначає С. Рубінштейн, здібність як властивість особистості повинна виражатися в діях, що уможливають перенесення з одних умов на інші, з одного матеріалу на інший. Тому в основі здібностей має міститися узагальнення. Узагальнення відношень є необхідним компонентом усіх здібностей, мовних зокрема, але в кожній здібності відбувається узагальнення інших відношень, іншого матеріалу [7, с. 547].

Оскільки успішність навчальної роботи учня залежить певною мірою від його здібностей, а розвиток, формування здібностей залежить від того, як дитина засвоює знання, перед учителем стоїть завдання: урахувуючи здібності учнів в усій різноманітності й індивідуальних особливостях, водночас і формувати їх у певному напрямку. Якими б не були здібності людини, вони тісно пов'язані з її інтелектом, волею, темпераментом, характером – усім психічним складом особистості в цілому. Між усебічним розвитком здібностей та інтересів наявний тісний взаємозв'язок: розвиток здібностей здійснюється в діяльності, що стимулюється інтересами, а інтерес до діяльності утримується її успішністю, яка у свою чергу зумовлена відповідними здібностями. Очевидно, здібності, справжній талант визначають покликання людини, що виявляється у

спрямованості інтересів. Розвиток мовних здібностей учнів має перебувати в колі постійної уваги учителя-словесника, стимулювання інтересу до мовленнєвої діяльності сприятиме вихованню гармонійної особистості.

Мовна особистість виявляє себе в актах мовленнєвої діяльності, що формується під впливом психологічних процесів. Як зазначає Р. Дружененко, національний компонент мовної особистості дозволяє розглядати мовленнєву діяльність під кутом національно-культурної специфіки і враховувати етнопсихологічні чинники: вроджені мовні здібності, чуття мови, національний спосіб мислення, національна свідомість і самосвідомість, національно-мовна свідомість, національний характер, менталітет, національно-культурна мотивація [1, с. 7].

У зв'язку із завданнями сучасної мовної освіти Л.Мацько визначає найважливіші складники мовної особистості:

- мовнокомунікативні суспільні запити, мотиваційні потреби і досконалі компетенції;
- ґрунтовні мовні знання і мобільність їх використання;
- мовна свідомість і усвідомлення себе мовними українськими особистостями; мова є для кожної особистості справою національно-культурного самовизначення;
- національна культуровідповідність мовної особистості; знання концептів і мовних знаків національної культури;
- мовна здатність і мовна здібність; мовне чуття, мовний смак;
- усвідомлена естетична мовна поведінка; мовна стійкість.

Поділяємо думку С. Єрмоленко, Л. Мацько, які підкреслюють, що мовна особистість – це узагальнений образ носія мовної свідомості, національної мовної картини світу, мовних знань, умінь і навичок, мовних здатностей і здібностей, мовної культури і смаку, мовних традицій і мовної моди [2, с. 120].

Формування мовної особистості не обмежується термінами шкільної освіти, а триває все свідоме життя людини. Визначаючи структуру поняття «мовна особистість», М. Пентилюк, Л. Скуратівський, Г. Шелехова називають такі складові: мовна компетенція; мовленнєва компетенція; предметна компетенція; прагматична компетенція; комунікативна компетенція; постійний інтелектуальний розвиток – розвиток психічних процесів (пам'яті – зорової та слухової, мислення – абстрактного й образного, спостереження, уяви – репродуктивної й творчої); духовне багатство особистості – постійний духовний розвиток, дотримання моральних, етичних норм, насамперед етики спілкування; акумулювання мовних традицій [6, с. 192–193]. Представлена модель засвідчує увагу методистів до психологічних чинників формування мовної особистості, підкреслює необхідність вироблення в кожного учня прагнення до самовдосконалення, саморозвитку.

Отже, процес навчання рідної мови необхідно спрямувати на виховання інтелектуально розвинених, мислячих, національно свідомих особистостей, якими повинні стати випускники сучасної школи.

Література

1. Дружененко Р. С. Етнопедагогічні засади формування мовленнєвих умінь і навичок учнів основної школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Р. С. Дружененко. – Херсон, 2005. – 18 с.
2. Єрмоленко С. Формування української мовної особистості / Світлана Єрмоленко // Українознавство. – 2010. – №1. – С. 120–123.
3. Зимняя И. Я. Психология обучения иностранным языкам в школе / И. Я. Зимняя. – М.: Просвещение, 1991. – 222 с.
4. Караулов Ю. Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения / Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – 216с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: destructioen.narod.ru/karaulov_jasikovaja_lichnost.htm
5. Пентилюк М. Компетентнісний підхід до формування мовної особистості в євроінтеграційному контексті / Марія Пентилюк // Українська мова і література в школі. – 2010. – №2. – С. 2–5.
6. Практикум з методики навчання української мови / [М. І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман та ін.]; за ред. М. І. Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2003. – 302 с.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб: Питер, 2009. – 713 с. (Серия «мастера психологии»).
8. Ющук І. Психологічний аспект у методиці викладання рідної мови / Іван Ющук // Дивослово. – 1999. – №8. – С. 42–44.

Стаття надійшла до редакції 26.10.2010 р.

УДК 378.001.85 - 057.632 (007)

Л. В. Шавлак, Н. І. Буяновська

ПРО ДЕЯКІ ЛІНГВОМЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ «ПОСІБНИКА З НАУКОВОГО МОВЛЕННЯ ДЛЯ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ-ПОЧАТКІВЦІВ»

Шавлак Л. В., Буяновська Н. І. Про деякі лінгвометодичні проблеми створення «Посібника з наукового мовлення для іноземних студентів-початківців».

У статті йдеться про дослідження лінгвометодичних проблем, що виникають під час формування фахової мовної компетенції в іноземних студентів на початковому етапі. Подано результати аналізу мовної структури практичних курсів з навчальних дисциплін, які викладаються на підготовчому відділенні. Змодельовано типові навчальні тексти, виокремлено основні тематичні ситуації і лексико-граматичний матеріал, що їх обслуговує.

Ключові слова: лінгвістика, методика, лінгвістично-методичні проблеми.

Шавлак Л. В., Буяновская Н. И. О некоторых лингвометодических проблемах написания «Пособия по научному стилю для иностранных студентов начального этапа обучения».

В статье исследуются лингвометодические проблемы, возникающие во время формирования языковой компетенции по специальности в иностранных студентов на начальном этапе. Представлены результаты анализа языковой структуры практических курсов по учебным дисциплинам, которые преподают на подготовительном отделении. Смоделированы типовые учебные тексты, определены основные тематические ситуации и лексико-грамматический материал к ним.

Ключевые слова: лингвистика, методика, лингвистико-методические проблемы.

Shavlak L. V., Byyanovskaya N. I. On some issues lingvometodicheskikh witing of the «Handbook of scientific style for foreign students of primary stage of education».

The task research and analysis linhvometodychnyh problems that arise during the formation of professional linguistic competence in foreign students at an early stage. The results of analysis of linguistic structure and practical courses on subjects that are taught in the preparatory department. The analysis made possible to simulate typical academic texts highlight the main subject of the situation and lexico-grammatical material that serves them (express).

Key words: linguistics, methodology, linguistic and methodological problems.

Сучасний етап освітнього процесу в Україні, спрямований на модернізацію вищої освіти, на пошуки новітніх інноваційних технологій, вимагає впровадження більш досконалих методів підготовки майбутніх спеціалістів. У ВНЗ нашої країни здобувають вищу освіту іноземні студенти з країн Азії, Африки, Латинської Америки, СНД. Метою запропонованої розвідки є дослідження й аналіз лінгвометодичних проблем, які виникають у процесі формування професійної мовної компетенції в іноземних студентів на підготовчому відділенні, що загалом сприятиме створенню посібника з наукового мовлення.

Візьмемо на себе сміливість зауважити, що на сьогодні не існує єдиної цілісної системи викладання української мови як іноземної. Крім того, відсутні і навчальні посібники. Позитивним моментом вважаємо створення єдиного узгодженого концептуального підходу до принципів і методів викладання української мови іноземним студентам, наявність науково-методичних статей, присвячених певним аспектам викладання мови [1, с. 48–54; 5, с. 242–247].

Окрему групу складають посібники з української мови, мета яких навчити тих, хто володіє російською мовою, вільно говорити українською [2, 4]. У таких працях практична українська граматики репрезентується в порівнянні з російською, що є продовженням найкращих традицій перших посібників відповідного зразка, започаткованих Ю. О. Жлуктенком, І. Р. Вихованцем, З. М. Терлаком, А. А. Сербенською та іншими.

Як відомо, сучасні лінгвометодичні концепції визначають фахову й загальну культуру спеціаліста важливою складовою частиною їхньої підготовки. І цілком зрозуміло, що іноземних студентів необхідно навчати, так би мовити, з початкових етапів, наукового стилю як одного з аспектів української мови.

Науковий стиль нової української мови і його термінологія склалися впродовж багатьох років, а з прийняттям «Закону про мову», з утвердженням незалежної української держави почався активний процес вивчення і визначення специфіки наукового стилю як одного зі стилів сучасної української мови [3, с. 31]. Основне призначення наукового стилю – відтворювати здобуті у процесі пошуку між об'єктами дослідження причинно-наслідкові зв'язки, обґрунтовувати гіпотези, роз'яснювати й описувати явища реальної дійсності, систематизувати і репрезентувати

наукові результати суспільству. Зберігаючи ознаки наукового стилю, кожний його підстиль залежно від комунікативної спрямованості має своє призначення й особливості використання мовних засобів. Так, науково-навчальний підстиль характеризується доступністю викладу матеріалу, послідовним введенням термінологічної лексики, деякою спрощеністю в доведенні певних знань про предмет, явище, процес і т. ін.

Перед тим, як розпочати процес навчання наукового стилю, на нашу думку, необхідно, по-перше, проаналізувати матеріал тих дисциплін, які викладаються на підготовчому відділенні, по-друге, виокремити для кожної спеціальності зразки текстів і проаналізувати їхні мовні засоби, зокрема й синтаксичні форми, що репрезентують змістовну структуру.

Задля виокремлення найбільш поширених зразків текстів і дослідження мовних засобів оформлення текстової інформації проаналізовано матеріали посібників з математики, фізики, інформатики. Основний акцент зроблено на вживаності та частотності мовних засобів, які обслуговують предметно-логічний зміст кожної дисципліни. На основі аналізу змодельовано типові навчальні тексти.

Так, у навчальних посібниках з фізики, де подається інформація про явища, їх зовнішні ознаки, умови й закони існування, зв'язки з іншим явищами і т. ін., найбільш продуктивними є зразки текстів, що засвідчують характеристику предмета, явища, пізнавальної діяльності людини та її результати (*Кінематика, Механічний рух, Перший закон Ньютона*). Тексти з хімії, де вивчаються ті чи ті речовини, їхні властивості, хімічні перетворення, стани речей, основні закони хімії, класи неорганічних сполук, типовими є тексти про процеси, властивості речовин, зв'язок та відношення між явищами, тексти про виробничу і пізнавальну діяльність людини (*Азот, Кисень, Горіння, Кипіння, Періодичний закон Д. І. Менделєєва*). Тексти з математики дають змогу навчити студентів, задля розкриття суті математичного явища, наводити аргументи, докази, пояснення (*Квадратні нерівності та їх системи, Числові нерівності, Теорема В'єта*).

Подальшим кроком у розробці цілісної системи викладання української мови і створенні «Посібника з наукового мовлення для іноземних студентів-початківців» був аналіз мовного наповнення найтиповіших зразків текстів кожної дисципліни, а згодом виокремлення основних тематичних ситуацій і синтаксичних конструкцій, при цьому враховувалися їхня частотність та універсальність.

Зважаючи на те, що найбільш раціональною і доцільною є взаємопов'язана система навчання аудіювання, читання, говоріння та письма, необхідно враховувати специфіку і будову науково-навчальних текстів, їхнє мовне наповнення. Оскільки у викладанні іноземних мов переважає комунікативний метод, який зумовлює зміни в описі мови з практичною метою, а функціональна граматики відповідає цим вимогам,

вважаємо за необхідне використовувати функціональний підхід до викладу граматичного матеріалу в посібнику з наукового мовлення для іноземних студентів. Такий підхід демонструють і автори російськомовних посібників з наукового стилю, як-от Т. Є. Аросєва, З. І. Борисова та ін.

Зіставлення російськомовного та українськомовного матеріалів переконливо свідчить: маючи спільний об'єкт вивчення, вони істотно відрізняються, ілюструють специфічні лексичні та граматичні особливості, що, власне, передбачає врахування не лише фонетичної, але й граматичної інтерференції. Це можна проілюструвати, наприклад, особливостями наголошування в різних мовах: *чотирна́дцять – четы́рнадцать, сімдеся́т – се́мьдесят*; наявністю в українській мові вставних (випадних) голосних звуків [о] [е] (*гривня – гривень, добуток – добу́тка, відсоток – відсо́тка, кисень – кисню*); чергуванням етимологічних [о] [е] з [і] у відкритому / закритому складах (*корі́нь – кореня, сті́л – стола, сі́м – семи, ші́сть – шести*); чергування [о] з [е] після шиплячих (*шостий – шести, чотири – четвертий*) (пор.: рос. *шестой, четыре*).

З-поміж морфологічних особливостей вирізняються такі, як-от: 1) не завжди збігається рід іменників, наприклад, укр. *ступі́нь* (чол. рід) – рос. *степенъ* (жін. рід); укр. *дрі́б* (чол. рід) – рос. *дробъ* (жін. рід); 2) порядкові числівники у множині мають в українській мові закінчення *-і* (*перші́, другі́, треті́* і т. ін.), у російській – *-ые, -ьи* (*первы́е, вторы́е, третьи́*); 3) у кількісних числівниках на *-деся́т* в українській мові не змінюється перша частина в непрямих відмінках: *п'ятдеся́т – п'ятдесяти* (пор.: рос. *пятьдеся́т – пятидесяти*); 4) іменники II відміни чоловічого роду на позначення речовини, процесу мають в українській мові закінчення *-у/-ю* (*кисню́, водню́, марганцю́, вуглецю́, руху́, процесу́*), у російській – *-а/-я* (*кислорода́, водорода́, марганца́, углерода́, дви́жения, процесса́*); 5) у пасивних дієприкметниках минулого часу в українській мові в суфіксах пишеться *-н-, -ен-*, у російській – *-нн-, -енн-*) (*створений – созданный*).

Щодо синтаксичних особливостей, то привертає увагу передусім такий спосіб підрядного зв'язку, як керування, зокрема прийменникове. Наприклад, прийменник *по* в українській мові, на відміну від російської, використовується значно рідше, перевага надається прийменнику *за*, подекуди – безприйменниковим конструкціям: *обчислити за формулою – вичислить по формуле; визначається за формулою – определяется по формуле; визначається її координатою x – определяется по ее координате x*. Щоправда, прийменник *по* залишається в конструкціях, якщо йдеться про рух по поверхні: *при ковзанні тіла по опорі, рухатися по поверхні*.

На думку авторів посібника, основними етапами в засвоєнні особливостей наукового стилю є вироблення навичок читання, аудіювання наукових текстів і письма. Усі ці етапи чітко взаємопов'язані, маніфестуються у процесі запису лекцій. Певна система вправ спрямована

на навчання правильно записувати відповідний текст, формувати уміння аудіювання, мисленнєво перетворювати текст для його писемної фіксації.

Викладені положення репрезентовані в матеріалах «Посібника з наукового мовлення для іноземних студентів-початківців».

Література

1. Василенко Н. В. Прогнозування порушень орфоепічної реалізації приголосних фонем української мови у вимові арабськомовних носіїв / Н. В. Василенко // Сучасна україністика : наукові парадигми мови, історії, філософії : [зб. наук. праць]; за заг. ред. О. С. Черемської. – Харків : Вид-во ХНЕУ, 2008. – Ч.ІІІ. – С.48–54.
2. Зайченко Н. Ф. Практичний курс для іноземців : усне мовлення / Н. Ф. Зайченко, С. А. Воробйова. – К. : Знання України, 2008. – 324 с.
3. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української мови : Структура наукового тексту / А. П. Коваль. – К., 1970. – 312 с.
4. Новицька Л. Т. Вивчаємо українську : [навчальний посібник] / Новицька Л. Т., Поліщук Т. М., Шавшина Н. П. та ін. – К., 1993. – 336 с.
5. Смолінська О. Є. Методичні аспекти вивчення граматики української мови як іноземної / О. Є. Смоленська, О. С. Іванців // Сучасна україністика : наукові парадигми мови, історії, філософії : [зб. наук. праць]; за заг. ред. О. С. Черемської. – Харків : Вид-во ХНЕУ, 2008. – Ч.ІІІ. – С.242–247.

Стаття надійшла до редакції 30.09.2010 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Арешенков Юрій Олександрович – кандидат філологічних наук, професор кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Бакум Зінаїда Павлівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Барна Ганна Сергіївна – аспірант кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Білка Олена Леонідівна – аспірант кафедри філологічних дисциплін Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка

Білоконенко Інна Сергіївна – аспірант кафедри зарубіжної літератури Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Білоконенко Людмила Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Бузько Світлана Андріївна – асистент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Буяновська Наталія Іванівна – старший викладач кафедри української та російської мов Донецького національного технічного університету

Величко Ганна Глебівна – аспірант кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Городецька Вероніка Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Єрмоленко Світлана Іванівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри української мови Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Богдана Хмельницького

Зимовець Галина Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України

Іншаков Артур Євгенович – аспірант кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Іншакова Інна Євгенівна – здобувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Клімчук Галина Петрівна – асистент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Колоїз Жанна Василівна – доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Крашеніннікова Тетяна Валеріївна – старший викладач кафедри мовної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Литовченко Ірина Олександрівна – здобувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Ляшук Наталія Вікторівна – аспірант кафедри історії та культури Волинського національного університету ім. Лесі Українки

Майструк Тетяна Сергіївна – асистент кафедри англійської мови з методикою її викладання Криворізького державного педагогічного університету

Малюга Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Мелкумова Тетяна Володимирівна – аспірант кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Мішеніна Тетяна Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Онищенко Ірина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії і практики початкової освіти Криворізького державного педагогічного університету

Остроушко Оксана Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Поповський Анатолій Михайлович – доктор філологічних наук, професор кафедри українознавства Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Салата Ірина Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови з методикою її викладання Криворізького державного педагогічного університету

Самоєнко Олена Олександрівна – аспірант кафедри української філології РВНЗ «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)

Талаш Інна Олександрівна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри теорії і практики початкової освіти Криворізького державного педагогічного університету

Торчинський Михайло Михайлович – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української філології Хмельницького національного університету

Тягло Любов Василівна – старший викладач, в. о. завідувача кафедри мовної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Хоменко Ганна Євгенівна – здобувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Цоуфал Любов Сергіївна – старший викладач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Шавлак Лариса Василівна – кандидат філологічних наук, доцент, старший викладач кафедри української та російської мов Донецького національного технічного університету

Шарманова Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Шеремет Олена Вікторівна – аспірант кафедри української мови Інституту української філології НПУ імені М. П. Драгоманова

Юрченко Тетяна Григорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Богдана Хмельницького

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Рукописи не повертаються.

Редакційна рада залишає за собою право редагувати і скорочувати текст.

Електронний варіант статті повинен задовольняти такі вимоги:

1. Формат А4, поля – 2,5 см з усіх боків.
2. Текст: шрифт Times New Roman, кегль – 14, інтервал 1,5, абзац – 1,25 см.
3. УДК
4. Анотації (українською, російською, англійською мовами) передбачають прізвище, ініціали, текст, ключові слова (5–6 рядків 12 кеглем). Подавати перед текстом статті.
5. Ілюстративний матеріал виділяти курсивом.
6. Для посилань на джерело цитування використовувати квадратні дужки [2, с. 5].
7. Список літератури в алфавітному порядку оформлювати згідно з державним стандартом.
8. Обов'язково диференціювати тире (–) і дефіс (-), уніфікувати лапки («») та апостроф (').

Матеріали, підписані авторами, не завжди відповідають поглядам редакційної колегії. За достовірність надрукованих матеріалів відповідальність несуть автори.

До друку обов'язково додаються відомості про автора (прізвище, ім'я, по батькові (повністю), науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи, домашня адреса і контактний телефон).

*Адреса
для спілкування:*
**пр. Гагаріна, 54
м. Кривий Ріг
50086
+38(0564) 71-42-47**

Наукове видання

Філологічні студії

Науковий вісник

Криворізького державного педагогічного університету

Збірник наукових праць

Випуск 5

**Відповідальний редактор – Ж. В. Колоїз
Відповідальний секретар – Н. М. Малюга
Коректор – Г. Г. Величко
Макет і верстка – Р. А. Козлов**

Підписано до друку 23.11.2010.

Формат 60x84/16. Ум. др. арк. – 15,4. Обл.-вид. арк. – 17,9.

Тираж – 150 прим.

Криворізький державний педагогічний університет
пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, 50086

Друкарня СПД Щербенок С. Г.
Свідоцтво ДП 126-р від 12.10.2004.
вул. Рокоссовського, 5/3, м. Кривий Ріг, 50027